

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2009: ΤΟΜΟΣ 84^{ος}

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ
ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
2009

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΥΚΟΥΡΗΣ

11844/2010

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2009: ΤΟΜΟΣ 84^{ος}

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ
ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
2009

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑΝ

ISSN 0369-8106

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΠΑΝΟΥ ΔΙΓΟΜΕΝΙΔΗ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ ΠΔ' – 2009 Τόμου τῶν Πρακτικῶν

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

	Σελ.
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2009	9
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 29ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2009	21
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2009	25
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 7ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2009	61
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2009	69
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 4ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2009	73
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2009	85
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 20ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2009	93
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 1ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2009	113
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ	127
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙ- ΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ	140
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙ- ΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	149
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΕΡΕΥΝΑΣ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ	157
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ	158
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ	159

ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ*

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΠΟΧΩΡΟΥΝΤΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΡΑΚΑΤΟΥ

Ἡ ἐρευνητικὴ δράση τῶν μονάδων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (πού καλύπτει σήμερα 13 Κέντρα, 11 Γραφεῖα καὶ ἓνα Ἴδρυμα) ἔχει καθιερωθεῖ ἀπὸ μερικῶν ἐτῶν, λόγω τῆς μεγάλης σημασίας της, νὰ παρουσιάζεται χωριστὰ ἀπὸ τὸν ἀπερχόμενον Πρόεδρο κατὰ τὴν τελετὴ παραδόσεως τῆς Προεδρίας. Ἀνταποκρινόμενος στὴν ὑποχρέωση αὐτή, ἔχω τὴν τιμὴ νὰ ἐκθέσω τὰ ἀκόλουθα:

Τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων, πού εἶναι τὸ ἀρχαιότερο, ἀφοῦ ὡς «Ἱστορικὸν Λεξικόν» ἰδρύθη πολὺ πρὸ τῆς Ἀκαδημίας, κατὰ τὸ ἔτος 2008 ὁλοκλήρωσε τὸ πρόγραμμα «Μνημεῖα Νεοελληνικοῦ Λόγου», τὸ ὁποῖο ἀπέβλεπε στὸ νὰ δοθοῦν δείγματα ἀρχαικοῦ ὕλικου σὲ ψηφιακὴ μορφή μὲ παράλληλη ἀνάπτυξη ἠλεκτρονικοῦ περιβάλλοντος διαχειρίσεως τῶν ἀρχείων καὶ ἐκπαιδευτικῆς ἐφαρμογῆς. Τὸ ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου ἐμπλουτίσθη μὲ συλλογὲς διαλεκτικοῦ ὕλικου. Δημιουργήθη καὶ ἠλεκτρονικὴ βάση δεδομένων προσφυγικοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου καὶ ἀναθεωρήθη ἡ ἱστοσελίδα τοῦ Κέντρου.

Ἐξέδωσε τὸν τόμο τῶν Πρακτικῶν τοῦ Ε' Διεθνoῦς Συνεδρίου Νεοελληνικῆς Διαλεκτολογίας «Κυπριακὴ διάλεκτος: Συγχρονία καὶ διαχρονία», συγκρότησε βάση δεδομένων γιὰ τὴ βιβλιοθήκη καὶ ὑποστήριξε ἐπιστημονικὰ τὸ Ε' Ὀνοματολογικὸ Συνέδριο τῆς Ἑλληνικῆς Ὀνοματολογικῆς Ἑταιρείας στὴ Λαμία μὲ θέμα «Ὀνοματολογικὰ Φθιώτιδος».

---

* Δημοσίαι Συνεδρία τῆς 15ης Ἰανουαρίου 2009.

Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, πού εἶναι καί αὐτὸ ἀρχαιότερο τῆς Ἀκαδημίας, ὁλοκλήρωσε τὸ ἔργο «Ἀνάπτυξη Ἐθνικοῦ Κέντρου Τεκμηρίωσης τοῦ Λαϊκοῦ Πολιτισμοῦ», στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποῖου ψηφιοποιήθηκαν ἓνα ἑκατομμύριο περίπου τεκμήρια (χειρόγραφα, μουσικὲς καταγραφές, φωτογραφικὸ ὕλικό, δελτία, ἡ Ἐπετηρίδα του, καθὼς καί τὸ σύνολο τῶν ἐκδόσεών του) καί τὸ σύνολο τῶν ταινιῶν τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἐθνικῆς Μουσικῆς Συλλογῆς. Ἐπίσης, δημιούργησε δύο ψηφιακὲς ἐφαρμογές σὲ μορφή DVD: Ἡ μία ἀφορᾷ στὸν Λαογραφικὸ Ἔθνος, τὴ γεωγραφικὴ δηλ. ἀπεικόνιση τῆς διαδόσεως τῶν γεωργικῶν ἐργαλείων, τῶν περιοδικῶν πυρῶν καί τοῦ λαϊκοῦ ἑορτολογίου, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἀποτελεῖ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα λαογραφικῆς ἀποστολῆς. Δημιούργησε ἱστοσελίδα, ἡ ὁποία περιλαμβάνει πληροφορίες γιὰ τὸ Κέντρο καί τίς δραστηριότητές του καί λειτουργεῖ ὡς κόμβος γιὰ τοὺς λαογραφικοὺς πολιτιστικοὺς συλλόγους.

Ἐπίσης, ὀργάνωσε διεθνὲς συνέδριο, παρουσία τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας, μὲ θέμα «Παραδοσιακὴ μουσικὴ καί σύγχρονη δημιουργία» στὸ Μέγαρο Μουσικῆς Ἀθηνῶν καί μεγάλη συναυλία στὸ κινηματοθέατρο «Ἀκροπόλ» μὲ τὴ συμμετοχὴ καταξιωμένων ἐρμηνευτῶν τῆς δημοτικῆς μουσικῆς.

Ἀπὸ τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας ἐκδόθηκαν τὰ ἐξῆς βιβλία: Ἐλένης Ψυχογιοῦ, «Μαυρηγῆ» καί Ἐλένη, Γεωργίου Χατζηθεοδώρου, Τραγοῦδια καί σκοποὶ στὴν Κῶ, Μουσικὴ συλλογὴ: Σπυρ. Περιστέρη, Κεφάλου, Γεωργίου Χατζηθεοδώρου, S. Baud-Bouy (Συνέκδοση Πνευματικοῦ Ὁμίλου Κῶων «Ο ΦΙΛΗΤΑΣ») καί Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Ἡμερίδας «Ὁ Δημήτριος Σ. Λουκάτος καί ἡ Ἑλληνικὴ Λαογραφία».

Τέλος, τὸ Κέντρο συνεργάστηκε μὲ τὸ Ἰδρυμα τῆς Βουλῆς γιὰ τὴν ἔκθεση μὲ θέμα «Δημοτικὰ Τραγοῦδια: Ἱστορία – Παράδοση – Ταυτότητα» καί συνέχισε ἐβδομαδιαία ὠριαία ἐκπομπὴ στὸν Σταθμὸ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μὲ θέμα «Λαογραφικὲς Σελίδες».

Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καί Νέου Ἑλληνισμοῦ ἔλαβε μέρος σὲ συνέδρια καί πραγματοποιοῦσε ἐρευνητικὲς ἀποστολές στὴ Μόσχα καί τὴ Βενετία γιὰ μελέτη καί φωτογράφιση ἀρχαίου ὕλικου καί παλαιῶν ἐντύπων, καθὼς καί στὸ Βουκουρέστι γιὰ μελέτη ἑλληνικῶν χειρογράφων ἐπιστολογραφίας τοῦ 18ου αἰώνα.

Σὲ συνεργασία μὲ τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου

Ἑλληνισμοῦ, ὀλοκλήρωσε τὸ ἔργο «Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ συγκρότησις Ἑλληνικοῦ Κράτους μετὰ βάση ἱστορικὰ ἀρχεῖα 18ου - 19ου αἰώνα», τὸ ὁποῖο ἀποβλέπει στὴν ψηφιοποίησιν ἀρχεῖα καὶ ὑλικῶν πού ἀπόκειται στὰ ἐν λόγω ἐρευνητικὰ Κέντρα.

Τέλος, στὸ πλαίσιο τῆς συνεργασίας μετὰ τὴν Αὐστριακὴ Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν, συνέχισε τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα «Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία, 1500-1821».

Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου ἐξέδωσε τὸν 41ο τόμο τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου, ὁ ὁποῖος περιέχει τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν τοῦ Κέντρου καὶ ἔξι μελέτες Ἑλλήνων νομικῶν, καθὼς καὶ τὸν 9ο αὐτοτελῆ τόμο τοῦ Παραρτήματος τῆς Ἐπετηρίδας.

Ἐπίσης, ἐνόψει τῆς ἐκδόσεως τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου», τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ συνέχεια καὶ συμπλήρωμα τῆς συναγωγῆς τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου τοῦ Δ. Γκίνη, συμπληρώθηκε ἡ ὑπάρχουσα βιβλιογραφία μετὰ τις νομικὲς πηγές τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου καὶ ὀλοκληρώθηκε ἡ ἐπιλογή καὶ ἠλεκτρονικὴ καταγραφή τῶν κατ'ἀλλήλων πρὸς καταχώρησιν ἀποσπασμάτων τῶν μνημονευόμενων πηγῶν.

Τέλος, στὸ πλαίσιο τοῦ συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Βιβλιογραφικὴ ὀργάνωσις καὶ τεκμηρίωσις τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῶν Ἀρχείων τοῦ Κέντρου», ὀλοκληρώθηκε ἡ καταγραφή τῶν βιβλίων καὶ περιοδικῶν πού προέρχονται ἀπὸ δωρεές.

Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ συνέχισε τὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα «Τὸ Γραφεῖο Στρατηγικῶν Ὑπηρεσιῶν στὴν κατεχόμενὴ Ἑλλάδα, 1942-1944», «Ἡ διαμόρφωσις τοῦ γαιοκτητικοῦ συστήματος στὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ βρετανικὴ διπλωματία, 1833-1843», «Διονυσίου Μαρκόπουλου: ἐμπόρου ἀπομνημονεύματα (1829-1905)», «Ἐπτανησιακὴ Προσωπογραφία, 19ος-20ὸς αἰώνας», «Ὅψεις τοῦ ἀστικοῦ καὶ ἀγροτικοῦ χώρου στὰ Ἐπτάνησα, μέσα 19ου - ἀρχὲς 20οῦ αἰώνα», «Περιγραφικὸς κατάλογος τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, Ἀρχιεπισκόπου Σύρου (1827-1875)» καὶ «Χρονολόγιον γεγονότων πού ἀφοροῦν τὴν Ἑλλάδα, 1940-1944. Καταγραφή ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τῆς βρετανικῆς Διεύθυνσης Εἰδικῶν Ἐπιχειρήσεων».

Ἐγκαινίασε νέο ἐρευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Περιγραφικός κατάλογος γερμανικῶν στρατιωτικῶν ἀρχείων τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου "Records of German Divisions" 1940-1945» καὶ ἐξέδωσε τὸν πρῶτο τόμο τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Κέντρου *Νεοελληνικά Ἱστορικά*.

Τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας δημοσίευσε κριτικές ἐκδόσεις τῶν ἔργων: Πλουτάρχου Χαϊρωνέως, *Ἠθικά* (τόμος 1), Γεωργίου Παχυμέρη, *Φιλοσοφία, Βιβλίον 6ο, Περὶ ζῶων μορίων τοῦ Ἀριστοτέλους* καὶ Μιχαήλ Ψελλοῦ, *Υπόμνημα στὴν Φυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους*. Δημοσίευσε ἄρθρα σὲ ἐπιστημονικά περιοδικὰ καὶ σὲ συλλογικὸ τόμο ὑπὸ τὸν τίτλο *Mythe et Justice dans la pensée grecque*, καὶ μετέσχε με ἀνακοινώσεις στὸ 6ο Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὴν ἐκδοτικὴ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἱατρικῶν κειμένων καὶ στὸ Συνέδριο «Προτελεύτια Διλήμματα» τοῦ Διεθνoῦς Ἱπποκρατείου Ἰδρύματος Κω.

Τὸ Κέντρον Ἐρευνῶν Ἀστρονομίας καὶ Ἐφαρμοσμένων Μαθηματικῶν δημοσίευσε 36 ἄρθρα σὲ διεθνῆ περιοδικὰ καὶ βιβλία κύρους καὶ ἐξέδωσε τὸν τόμο μετὰ Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Συνεδρίου «Chaos in Astronomy» ποὺ ὀργάνωσε τὸ 2007. Ἔλαβε μέρος σὲ συνέδρια καὶ προγράμματα σὲ συνεργασία μετὰ διεθνῆ Ἰνστιτούτα καὶ Πανεπιστήμια. Πραγματοποίησε πολλὰ ἀποστολὰς στὸ ἐξωτερικὸ στὸ Goddard Space Flight Centre / NASA, στὸ Ἰνστιτούτο Ἀστροφυσικῆς τοῦ Μεξικοῦ, στὴ Σιβηρία γιὰ τὴν παρατήρηση τῆς ὀλικῆς ἠλιακῆς ἐκλείψεως καὶ ἐπισκέψεις σὲ ἐρευνητικὰ Ἰδρύματα.

Τέλος, συνεχίζει τὸν κύκλο ἐβδομαδιαίων ἐπιστημονικῶν σεμιναρίων καὶ ἔχει ξεκινήσει ἐκλαϊκευτικὰς διαλέξεις στὸ πλαίσιο τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Παγκόσμιου Ἔτους Ἀστρονομίας 2009.

Τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἐξέδωσε σὲ αὐτοτελῆ τόμο τὰ Πρακτικὰ τῆς Α' Διεθνoῦς Ἡμερίδος τοῦ Κέντρου «Ἀνάγκη, Τύχη, Ἐλευθερία στὴν Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία», τὸν τόμο 38 τῆς Ἐπετηρίδος *Φιλοσοφία*, ποὺ περιλαμβάνει ἐνότητα εἰδικοῦ φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἄρθρα σχετικὰ μετὰ τὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας καὶ φιλοσοφικὰς ἀνακοινώσεις, καὶ τὸ ἔργο τοῦ Giovanni Reale, *Σωκράτης πρὸς ἀνακάλυψιν τῆς ἀρχαίας σοφίας*, μετὰ Πρόλογο τοῦ κ. Εὐ. Μουτσοπούλου. Ἐπανεξέδωσε τὰ ἔργα τῶν Ἰ. Ν. Θεοδωρακοπούλου, Πλάτωνος *Θεαίτητος* καὶ Ἀ. Κελεσίδου, *Μελετήματα Προσωκρατικῆς Ἠθικῆς*.

Ὁλοκλήρωσε καὶ ἐξέδωσε τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα «Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία» καὶ τὸ πρόγραμμα «Λεξικὸν τοῦ Πρόκλου».

Τὸ Κέντρον Ἑρέυνης Ἐπιστημονικῶν Ὁρων καὶ Νεολογισμῶν ὀλοκλήρωσε τὸ Α΄ Μέρος σώματος σύγχρονης Ἑνεργειακῆς Ὁρολογίας σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ὑπουργεῖο Ἀνάπτυξης καθὼς καὶ τὴν ἑλληνικὴ ἀπόδοση ἐπιλεγμένου σώματος Οἰκονομικῶν Ὁρων σὲ συνεργασία μὲ τὸ Οἰκονομικὸ Πανεπιστήμιο.

Συνέχισε τὴ συστηματικὴ ἀποδελτίωση μεγάλου ὄγκου ἀθησαύριστων νεολογισμῶν τῆς Ἑλληνικῆς καὶ κατέληξε σὲ προτάσεις γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τῶν ξενόγλωσσων νεολογισμῶν σὲ διάφορους τομεῖς, ὅπως ἡ ὑπολογιστικὴ τεχνολογία. Ἐπιπλέον, ἐπιστημοποίησε διμερῆ συμφωνία γιὰ ἐπιστημονικὴ συνεργασία μὲ τὸ ἀντίστοιχο Κέντρο Γλωσσολογίας τῆς Ἀκαδημίας τῆς Αὐστρίας μὲ θέμα τὴ Θεωρητικὴ Μορφολογία, δημοσίευσε ἓνα βιβλίον καὶ μίαν μελέτη σὲ Γερμανία καὶ Βέλγιο ἀντίστοιχα, στὸ πλαίσιο τῆς ἀνωτέρω συνεργασίας, καὶ μετέσχε σὲ διεθνή γλωσσολογικὰ συνέδρια.

Τὸ Κέντρον Ἑρέυνης Φυσικῆς τῆς Ἀτμοσφαιρας καὶ Κλιματολογίας συνέχισε τίς ἔρευνες πού ἀφοροῦν στὴν ἐκτίμησιν τῶν μελλοντικῶν κλιματικῶν ἀλλαγῶν, μὲ τὴ βοήθεια κλιματικοῦ προτύπου περιοχῆς, καὶ τίς ἔρευνες πού ἀφοροῦν στὸ ὄζον στὴν κατώτερη ἀτμόσφαιρα, στὴν περιοχὴ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Ἐπίσης, ἄρχισε νὰ συνεργάζεται μὲ τὸ Εὐρωπαϊκὸ Ἑρευνητικὸ Πρόγραμμα HEREPLUS «Health Risk from Environmental Pollution Levels in Urban Systems», καθὼς καὶ τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα IS-ENES «Ἰσοδομὴ γιὰ τὸ Εὐρωπαϊκὸ Δίκτυο Μοντέλων Προσομοίωσης τοῦ Γήινου Συστήματος».

Τὸ Κέντρον Ἑρέυνης τῆς Ἀρχαιότητος συνέχισε τὴν ἐρευνητικὴ ἐργασία πάνω σὲ θέματα Προϊστορικῆς καὶ Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας (δημοσίευση νεολιθικῶν εἰδωλίων Θεσσαλίας, σύνταξιν Βιβλιογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Προϊστορικῆς Ἑλλάδος, μελέτη ἀνασκαφικοῦ ὕλικου τῶν ἐτῶν 1970-1975 ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκηνῶν, δημοσίευση γλυπτῶν Μουσείου Ρόδου, μελέτη ἀρχαίας ἑλληνικῆς κεραμεικῆς). Ὡς πρὸς τὰ

διεθνή προγράμματα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὰ ὁποῖα τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Κέντρου, ἐξεδόθη ἓνας νέος τόμος τῆς σειρᾶς *Sylloge Nummorum Graecorum*, πού περιλαμβάνει τὰ νομίσματα τῆς Συλλογῆς Ἀλεξάνδρου Σούτζου στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο.

Τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας, στὸ πλαίσιο τῶν ἐρευνῶν ὑπὸ τὸν τίτλο «Οἱ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τῆς μετανάστευσης στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία», προσέβη στὴν ἔκδοση τῆς ὑπ. ἀρ. 10 μελέτης τῆς σειρᾶς τοῦ Κέντρου μὲ θέμα: «Μετανάστευση καὶ Διεθνὲς Δίκαιο: Ἡ δράση τοῦ ΟΗΕ καὶ τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης». Ἡ ἔρευνα «Ἡ δευτέρη γενιὰ μεταναστῶν μεταξὺ σχολείου καὶ ἐργασίας στὸν ἀστικὸ καὶ ἀγροτικὸ χῶρο» ἀποτελεῖ τὸ ἀφιέρωμα τῆς διπλῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου στὸν τόμο 8-9.

Ἐπίσης, ὁλοκληρώθηκαν οἱ ἐξῆς ἐπιτόπιες ἔρευνες: Πρῶτον, «Μετανάστευση καὶ κοινωνικοὶ μετασχηματισμοὶ τῆς οἰκογένειας στὴν Ἑλλάδα: Ἡ περίπτωση τῶν μικτῶν γάμων στὸν Νομὸ Αἰτωλοακαρνανίας τὴν περίοδο 1990 ἕως σήμερα», δεύτερον, «Μετανάστες καὶ Λαθρομετανάστες», ἐνῶ συνεχίζονται τὰ προγράμματα γιὰ τίς «Ἐπιπτώσεις τῆς μετανάστευσης στὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία» καὶ τοὺς «Θαλάσσιους δρόμους τῆς παράνομης εἰσόδου καὶ ἐξόδου τῶν μεταναστῶν».

Στὶς ἐκδόσεις τοῦ 2008 συμπεριλαμβάνεται καὶ ὁ δίγλωσσος τόμος, στὴν ἰταλικὴ καὶ ἑλληνικὴ γλῶσσα, τῶν Πρακτικῶν τῆς «Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς συμπλήρωσης 800 ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ Δουκάτου τοῦ Ἀρχιπελάγους» (κοινὴ ἔκδοση μὲ τὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν).

Τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης προήγαγε τὸ κύριον ἐρευνητικὸ του πρόγραμμα πού ἀφορᾷ στὴ σύνταξη τοῦ «Εὐρετηρίου Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Ἑλλάδος», μὲ ἔμφαση στὰ νησιὰ Σύμη, Τήλο, Χάλκη καὶ Ρόδο Δωδεκανήσου, στὰ νησιὰ Ζάκυνθο καὶ Λευκάδα Ἰονίων Νήσων, στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία, στὴ Θάσο καὶ τὴ Θράκη. Ἐπίσης, προήγαγε τὰ δύο νέα ἐρευνητικὰ προγράμματα «Ἐπιγραφές Εἰληταρίων καὶ Ἀγωνιμύων» καὶ «Μνηεῖς βυζαντινῶν μνημείων σὲ περιηγητικὰ κείμενα». Μετέσχε στὶς ἀνασκαφές πού διεξάγει τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Ἀλβανικῆς Ἀκαδημίας στὴν περιοχὴ τῶν Ἁγίων Σαράντα

μέ πεδίο εϋθύνης τή μελέτη τῶν εϋρισκομένων τοιχογραφιῶν. Ἐπιπλέον, ὀργάνωσε τήν ἐτήσια διάλεξη τήν ἀφιερωμένη στή μνήμη τοῦ ἰδρυτῆ του, ἀκαδημαϊκοῦ Μανόλη Χατζηδάκη, καί κατέγραψε καί ἄρχισε τήν ἐπεξεργασία τῶν ὠρεῶν τῆς Τοπογραφικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μανόλη Χατζηδάκη καί τοῦ Φωτογραφικοῦ καί Σχεδιαστικοῦ Ἀρχείου Ἀγίου Ὁρους τοῦ Παύλου Μυλωνά.

Τὸ Γραφεῖο Θεωρητικῆς καί Ἐφαρμοσμένης Μηχανικῆς ἐδημοσίευσε πολλές ἐργασίες σέ ἐγκριτα διεθνoῦς κυκλοφορίας περιοδικά καί πρακτικά διεθνῶν συνεδρίων. Ἰπῆρξε συνδιοργανωτῆς τοῦ Γ' Ἑλληνο-Σερβικοῦ Συμποσίου μέ θέμα «Recent Advances in Mechanics» ὑπὸ τήν αἰγίδα τῆς Σερβικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καί Τεχνῶν στό Novi Sad τῆς Σερβίας καί μετέχει στήν προετοιμασία Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στόν ἀείμνηστο Π. Θεοχάρη.

Τὸ Γραφεῖο Ἐρεῦνης τῆς Ἐπιστήμης τῆς Πληροφορικῆς καί τῆς Ἡλεκτρονικῆς ἐπεξέτεινε τήν ἔρευνα ἐπὶ τῆς ψηφιακῆς ἐπεξεργασίας μαστογραφιῶν μέ σκοπὸ τήν ἀνίχνευση καί τήν ἐξαιρετικά πρόωμη μὴ ἐπεμβατικὴ διάγνωση. Τὸ σύστημα «Ἴπποκράτης-μαστοῦ» ἐπεκτάθηκε σέ τομεῖς ὅπως ἡ ἀξιοποίηση τοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἀσθενoῦς, ἡ βελτιστοποίηση στή χρήση τῶν μαθηματικῶν ταξινομητῶν καί ἡ ἐνίσχυση τῆς διαγνωστικῆς του ἀξίας ἀπὸ πληροφορίες βασίζομενες σέ ἐπιδημιολογικά μοντέλα. Ἐπίσης, σχεδιάστηκε ἡ χρήση τοῦ συστήματος «Ἴπποκράτης-μαστοῦ» γιὰ διαδίκτυακὴ ἐφαρμογὴ καί ὑποστήριξη ἐνὸς ἐθνικοῦ μητρώου γιὰ τὸν καρκίνο τοῦ μαστοῦ. Τέλος, ἡ ἔρευνα τοῦ Γραφείου ἐπεκτείνεται στήν ψηφιακὴ ἐπεξεργασία τῆς ἀκτινογραφίας τοῦ πνεύμονα.

Τὸ Γραφεῖο Πειραματικῆς Φυσικῆς συνέχισε τὴ μελέτη τῶν βασικῶν ἀντιδράσεων χαμηλῆς ἐνέργειας ἠλεκτρονίων μέ μόρια περιβαλλοντικοῦ ἐνδιαφέροντος καί δημοσίευσε τήν ἐργασία «Environmental Applications of Electron-Molecule Interactions» τῶν L. G. Christophorou, A. Zaras καί P. Papagiannakopoulos. Ἐπίσης, συνέβαλε στήν προαγωγή τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνολογίας τῆς ἐνέργειας καί τήν εἰς βάθος μελέτη τῶν ἐνεργειακῶν ἀναγκῶν καί ἐνεργειακοῦ προγραμματισμοῦ στήν Ἑλλάδα. Σέ συνεργασία μέ ἐπιστήμονες ἐντὸς καί ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, ὀργάνωσε Ἡμερίδα μέ

θέμα «Ἐνέργεια καὶ Περιβάλλον» καὶ σύσκεψη ἐμπειρογνομόνων στὸ θέμα «Πυρηνική Ἐνέργεια καὶ Ἐνεργειακὲς Ἀνάγκες τῆς Ἑλλάδος».

Τὸ Γραφεῖο Στρατιωτικῶν καὶ Ἀμυντικῶν Θεμάτων συνεργάσθηκε μὲ τὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο Ἐθνικῆς Ἀμυνας καὶ Ἰνστιτούτα Στρατηγικῶν Μελετῶν καὶ μετέσχε σὲ ἡμερίδες καὶ συνέδρια μὲ ὁμιλίες καὶ παρεμβάσεις καθὼς καὶ σχετικὴ ἀρθρογραφία.

Τὸ Γραφεῖο Διαστημικῆς Ἐρευνας καὶ Τεχνολογίας συνέχισε τὴ λειτουργία του μὲ βασικὸ ἄξονα τὴν ἐντατικὴ ἐπιστημονικὴ ἐργασία στὸν τομέα τῆς ἀναλύσεως δεδομένων ἀπὸ διαστημικὲς ἀποστολὲς πού βρίσκονται σὲ ἐξέλιξη καὶ τὴ δημοσιοποίησι τῶν ἀποτελεσμάτων της, τόσο στὸν ἐπιστημονικὸ κύκλο μὲ δημοσιεύσεις σὲ διεθνῆ περιοδικὰ καὶ συμμετοχὴ σὲ συνέδρια ἀνὰ τὸν κόσμον, ὅσο καὶ στὸ εὐρὺ κοινὸ μὲ ὁμιλίες καὶ συνεντεύξεις ἐκλαϊκευτικοῦ χαρακτήρα.

Στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος συνεργασίας μὲ τὸ Ἐργαστήριον Ἐφαρμοσμένης Φυσικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Johns Hopkins τῶν ΗΠΑ, δημοσιεύθηκαν ἐργασίες σὲ διεθνῆ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ καὶ πραγματοποιήθηκαν ἀνοικτὲς ὁμιλίες καὶ συνεντεύξεις σὲ ραδιοφωνικοὺς καὶ τηλεοπτικοὺς σταθμούς, καθὼς καὶ σὲ ἔντυπα, μὲ σκοπὸ τὴν ἐνημέρωσι τοῦ κοινοῦ σχετικὰ μὲ τὸν ρόλο καὶ τὴ δραστηριοποίησι τῆς Ἑλλάδος στὸν χῶρον τοῦ Διαστήματος.

Τὸ Γραφεῖο Τεχνικῆς Σεισμολογίας ἐκπόνησε μελέτη τῆς σεισμικῆς διακινδυνεύσεως τοῦ Μεγάρου τῆς Ἀκαδημίας καὶ τῶν ἀγαλμάτων τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα, ἡ ὁποία βρίσκεται στὸ στάδιο τῆς δημοσιεύσεως. Μὲ τὴ μελέτη αὐτὴ ἐντοπίσθηκε ὑψηλὴ σεισμικὴ τρωτότητα τῶν ἀγαλμάτων καθὼς καὶ ὀρισμένων στοιχείων τοῦ διακόσμου, ἡ ὁποία ὁδήγησε στὴ λήψη δραστηκῶν μέτρων συντηρήσεως καὶ διατηρήσεως τῶν γλυπτῶν. Παράλληλα, καὶ μὲ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Γεωδυναμικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀστεροσκοπεῖου Ἀθηνῶν, ἐγκαταστάθηκε στὸ ὑπόγειο τοῦ Μεγάρου ἐπιταχυνσιογράφος γιὰ τὴν παρακολούθησι τῆς πιθανῆς καταπονήσεως τοῦ κτιρίου ἀπὸ μελλοντικοὺς σεισμούς.

Τὸ Γραφεῖο Ἐρευνας τῆς Νεοελληνικῆς Τέχνης ἐξέδωσε τὸ βιβλίον τοῦ

ἀκαδημαϊκοῦ κ. Χρῦσανθου Χρήστου, *Réμπραντ φάν Ράιν. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο μιᾶς μεγαλοφυΐας. Τετρακόσια χρόνια ἀπὸ τὴν γέννησή του (1606-1669)*.

Στὸ πλαίσιο ἐρευνητικοῦ προγράμματος, τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ στὴν κατάρτιση εὐρετηρίου ἔργων ὑπαίθριας γλυπτικῆς σὲ δημόσιους χώρους τῆς Ἑλλάδος, πραγματοποιήθηκαν ἐρευνητικὲς ἀποστολὲς μὲ στόχο τὸν ἐντοπισμὸ, τὴν καταγραφή καὶ φωτογραφικὴ ἀποτύπωση μνημείων στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη καὶ τὴ Θράκη.

Τὸ Γραφεῖο Ἑρευνητικῶν τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς προχώρησε στὴν ὀλοκλήρωση τῶν δραστηριοτήτων διασώσεως, συντηρήσεως καὶ ἀναδείξεως τῶν ἑλλαδικῶν μνημείων καὶ ξεκίνησε νέες δραστηριότητες προσανατολισμένες στὴν προβολὴ τοῦ ἔργου διακεκριμένων ἀρχιτεκτόνων τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 20οῦ αἰώνα.

Τὸ Γραφεῖο Διεθνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν συνέχισε τὴν ἐρευνητικὴ δραστηριότητα γιὰ τὸ καθεστῶς τοῦ Ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ σύμφωνα μὲ τίς ρυθμίσεις διεθνῶς, κοινοτικῆς καὶ ἐθνικῆς προελεύσεως, τὸ πρόγραμμα γιὰ τοὺς τίτλους κυριαρχίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ξεκίνησε πρόγραμμα σχετικὰ μὲ τὴ διεθνή προστασία τῶν πολιτιστικῶν ἀγαθῶν.

Στὴ σειρά δημοσιευμάτων τοῦ Γραφείου ἐξέδωσε μελέτη τοῦ Ἰ. Στριμπή μὲ τίτλο: «*La manifestation des lacunes en droit international public*».

Συνέχισε τὴ συνεργασία γιὰ τὴ διεθνή προστασία τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων μὲ τὸ δίκτυο τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, καθὼς καὶ τὴ συνεργασία στὸ πλαίσιο τῆς Israeli-Palestinian Science Organization.

Τέλος, μετέσχε σὲ συνέδρια μὲ θέματα σχετικὰ μὲ τὴ μετανάστευση ἐργατικοῦ δυναμικοῦ καὶ τίς διαδικασίες εὐρωπαϊκῆς ἐνσωματώσεως μετὰ τὸ 1989/91 (Βέλγιο), τὸ διεθνὲς ἀνθρωπιστικὸ δίκαιο, τὴ Γενοκτονία καὶ τὴ Διεθνή Ὁργάνωση (Ἀθήνα).

Τὸ Γραφεῖο Οἰκονομικῶν Μελετῶν ὀλοκλήρωσε τὴν ἔρευνα μὲ θέμα «Ἡ ἐπιχειρηματικότητα στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ οἰκονομία», ἡ ὁποία ἐκδόθηκε στὴ σειρά Μελέτες ὡς ἡ ὑπ' ἀριθμ. 8, συνέχισε τίς ἔρευνες μὲ θέματα «Ἡ ἀπασχόληση στὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία: Διαπιστώσεις καὶ προοπτικὲς» καὶ

«Τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας» καὶ ἄρχισε ἔρευνα μὲ θέμα «Στατιστικὲς τῶν Ἑλληνικῶν Ἀνωνύμων Ἑταιρειῶν 1909-1929».

Τὸ Ἰδρυμα Ἱατροβιολογικῶν Ἐρευνῶν συνεχίζει τὴν ἀνοδικὴ πορεία του μὲ δημοσίευση ἐργασιῶν σὲ περιοδικὰ ὑψηλοῦ δείκτη ἀπτηχῆσεως, τὴ συμμετοχὴ σὲ συγγράμματα διεθνoῦς ἐμβελείας, μὲ τὴν ὀργάνωση διαλέξεων μὲ Ἑλληγες καὶ ξένους ἐπιστήμονες καὶ μεγάλο ἀριθμὸ ὑποτροφῶν καὶ ἐρευνητικῶν προγραμμάτων.

Ἡ Τράπεζα Ὀμφαλοπλακουντιακοῦ Αἵματος ἔχει χορηγήσει βλαστικὰ κύτταρα σὲ ἑλληνικὰ νοσοκομεῖα καὶ ἔχουν πραγματοποιηθεῖ μὲ ἐπιτυχία μεταμοσχεύσεις σὲ 7 παιδιὰ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση σοβαρῶν αἱματολογικῶν ἀσθενειῶν. Τὸ Κέντρο Κλινικῆς Ἐρευνας, εἰδικὲς ἐρευνητικὲς μονάδες τῆς Βασικῆς Ἐρευνας καὶ ἡ PET camera τοῦ Κέντρου Πυρηνικῆς Ἱατρικῆς προσφέρουν ἐξειδικευμένες διαγνωστικὲς ἐξετάσεις ὑψηλῆς στάθμης. Τὸ Κέντρο Περιβαλλοντικῆς Ὑγείας συνδεδεμένο μὲ δορυφόρο παρακολουθεῖ τίς μεταβολὲς τῶν ἀτμοσφαιρικῶν φαινομένων ἐπὶ 24ώρου βάσεως. Ὁ Οἶκος Ζωϊκῶν Προτύπων τοῦ Κέντρου Πειραματικῆς Χειρουργικῆς ἐπεξετάθη, ὥστε νὰ φιλοξενεῖ 20.000 ζῶα, θὰ ἔχει δὲ τὴ δυνατότητα νὰ πραγματοποιεῖ ἐπὶ μῶν πειράματα κατευθυνομένης γονιδιακῆς μεταλλάξεως.

Μεγάλο ἐπίτευγμα ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι τὸ Ἐρευνητικὸ αὐτὸ Ἰδρυμα ἐπελέγη ἀπὸ τὴν ΕΕ καὶ τὴν Ἑλληνικὴ Πολιτεία γιὰ τὴ δημιουργία Τραπεζῆς Βιολογικοῦ Ὑλικοῦ. Κατόπιν ἐγκρίσεως τῆς ΕΕ καὶ τοῦ Ὑπουργείου Ἀνάπτυξης θὰ λειτουργήσουν 4 νέοι ἐρευνητικοὶ τομεῖς: α) Κέντρο Βιολογίας Καρκίνου, β) Κέντρο Βιολογίας Συστημάτων, γ) Κέντρο Νανοϊατρικῆς, καὶ δ) ἡ Ἑλληνικὴ Τράπεζα Βιολογικοῦ Ὑλικοῦ. Γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν τομῶν αὐτῶν ἔχει ἐγκριθεῖ ἡ ἀνέγερσις νέων κτιριακῶν ἐγκαταστάσεων 22.000 τ.μ.

*

* *

Ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς δράσεως στὸν ἐρευνητικὸ τομέα, στὴν ὁποία πρέπει νὰ προσθεθεῖ καὶ ἐκείνη πού περιέχεται σὲ προσωπικὲς ἀνακοινώσεις καὶ συνέδρια καὶ σὲ δημοσιεύσεις σὲ ἑλληνικὰ καὶ ξένα περιοδικὰ, προκύπτει

ὅτι κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος παρήχθη σημαντικό ἔργο. Ἄλλὰ καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς κατεβλήθησαν προσπάθειες πρὸς ἐκπλήρωση τῶν σκοπῶν τῆς Ἀκαδημίας. Τὸ ἐκτεταμένο ἐρευνητικὸ ἔργο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ ποικίλες ἄλλες πρωτοβουλίες της, ἔχουν τύχει —ὅπως προκύπτει ἀπὸ σχετικές δημοσκοπήσεις— ἀναγνωρίσεως ἀπὸ τὴν κοινωνία. Ἡ ἀναγνώριση αὐτὴ ἀναμένεται νὰ ἐνισχυθεῖ, ἂν ληφθοῦν ὑπόψη τὰ μέτρα πού ἔχουν ἀρχίσει νὰ λαμβάνονται πρὸς πληρέστερη ἐνημέρωση τοῦ κοινοῦ γιὰ τὸ ἔργο τῆς Ἀκαδημίας, μὲ τὴν κυκλοφορία σχετικοῦ περιοδικοῦ τεύχους καὶ τῆ λειτουργία βιβλιοεκθετηρίου στὸ Κέντρο τῆς Ἀθήνας.

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος προσπάθησα νὰ ἀνταποκριθῶ στὶς ὑποχρεώσεις τοῦ Προέδρου ἐξαντλώντας τίς ἀσθενεῖς μου δυνάμεις. Πρέπει νὰ ἀναγνωρίσω ὅτι στὸ ἔργο μου εἶχα τὴν ἀμέριστη καὶ πλήρη συμπαράσταση καὶ στήριξη πρωτίστως τοῦ κ. Γενικοῦ Γραμματέως, ἀλλὰ καὶ τῶν λοιπῶν μελῶν τῆς Συγκλήτου, τῶν συναδέλφων ἀκαδημαϊκῶν, καθὼς καὶ τῆς κας Ἐφόρου καὶ ὀλοκλήρου τοῦ ἐπιστημονικοῦ, διοικητικοῦ καὶ τεχνικοῦ προσωπικοῦ τοῦ Ἰδρύματος. Ἐκφράζω σὲ ὅλους, ἐκ βάθους καρδίας, τίς θερμότερες εὐχαριστίες μου.

Καὶ τώρα ἤρθε ἡ στιγμή τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν νέων ἀρχῶν. Εἶμαι εὐτυχῆς πού παραδίδω τὴν προεδρία στὸν φίλο κ. Πάνο Λιγομενίδη, διεθνοῦς κύρους ἐπιστήμονα, μὲ εὐρύτερα ἐνδιαφέροντα καὶ ἐντατικὴ δράση. Τὸν παρακαλῶ νὰ προσέλθει καὶ νὰ καταλάβει τὴ θέση του στὸ προεδρεῖο. Τὸν νέο Πρόεδρο συνοδεύουν οἱ ὀλόψυχες εὐχές μου γιὰ υγεία, εὐτυχία καὶ ἐπιτυχία στὰ νέα ὑψηλά του καθήκοντα. Σᾶς εὐχαριστῶ.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 29ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2009

Ο ΚΑΡΤΕΣΙΟΣ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΜΦΙΒΟΛΙΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Ν. ΖΟΥΜΠΟΥ

Εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ Καρτεσίου «Cogito ergo sum» ἐνυπάρχει κατ' ἀρχὴν ἡ ἐννοια τοῦ «σκέπτεσθαι» (cogitare) καὶ τοῦ ὑπάρχειν (esse). ἀπόρροια τῆς «Σκέψεως» τυγχάνει ἡ ὑπαρξίς· ἡ τοιαύτη ὅμως πρότασις ἐκκινεῖ ἐκ τῆς ἀμφιβολίας· ὁ Καρτέσιος (1596-1650) ἀμφιβάλλει διὰ τὰ πάντα, διότι, λέγει, ἀμφιβάλλω, ἀλλὰ μόνον δι' ἓν πρᾶγμα δὲν δύναμαι νὰ ἀμφιβάλλω, εἶναι ὅτι ἀμφιβάλλω καὶ ἀφοῦ ἀμφιβάλλω τοῦτο δηλοῖ ὅτι σκέπτομαι, ἄρα, λέγει, ὑπάρχω· ἡ ὑπαρξίς, ὡς εἰκός, δημιουργεῖ τὴν νοοῦσαν οὐσίαν, ἐξ ἧς προέρχεται καὶ ἡ τῆς ἀμφιβολίας ἐννοια.

Ἐν τινι χωρίῳ τοῦ Διογένοϋς τοῦ Λαερτίου μνημονεύονται τὰ ἐξῆς: «διετέλου δὴ οἱ Σκεπτικοὶ τὰ τῶν αἰρέσεων δόγματα πάντ' ἀνατρέποντες, αὐτοὶ δ' οὐδὲν ἀπεφαίνοντο δογματικῶς. Ἔως δὲ τοῦ προσφέρεισθαι τὰ τῶν ἄλλων δόγματα μηδὲν ὀρίζοντες, μηδ' αὐτὸ τοῦτο. Ὡστε καὶ τὸ μὴ ὀρίζειν ἀνήρουν, λέγοντες οἷον «οὐδὲν ὀρίζομεν ἐπεὶ ὠρίζον ἄν»¹.

Ὁ Καρτέσιος ὅμως δὲν διώκει τὴν γνῶσιν, ὡς οἱ ὀπαδοὶ τῆς Πυρρωνείου Σκέψεως διὰ τῆς «ἀρρεψίας», «ἀκαταληψίας», «ἀφασίας», «ἐποχῆς», ἀλλὰ καὶ οὐδεμίαν πρὸς αὐτὴν ἐμπιστοσύνην τρέφουν· ἡ ἀμφιβολία ὅμως δημιουργεῖ τὴν κριτικὴν ἔρευναν διὰ τὴν γνῶσιν, τῆς ὁποίας προϋπόθεσις εἶναι ἡ σαφήνεια, ἣτις ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀλήθειαν, ἀλλ' ἡ σαφήνεια ὡς πρὸς τὰ πράγματα ἐλλείπει παντελῶς κατὰ τὴν Καρτεσιανὴν θεώρησιν. Ἐπειτα ὁ ἐκ Κυρή-

νης Καρνεάδης² (214-129), ὁπαδὸς ὢν τῆς μέσης ἀκαδημίας, εἶναι μετριοπαθέστερος ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως· οὗτος εἰσάγει τὴν πιθανοκρατίαν (Probabilismus)· ὄντως ἡ ἔννοια τῆς πιθανότητος (Probabilis) πιστοποιεῖ ὅτι οἱ λόγοι, ὡς πρὸς τὴν ἀληθοφάνειαν πράγματός τινος πλεονάζουν ὑπὲρ τῆς παραδοχῆς αὐτοῦ· ὁ Καρνεάδης διαίρει τὴν πιθανοκρατίαν αὐτοῦ εἰς τρεῖς κατηγορίας πιθανότητων· ἦτοι τὰς «ἀπλῶς πιθανάς», τὰς ἀπεριστάτους (ἀνεναντιολογήτους) καὶ τὰς «περιοδευμένας» (ἐξηκριβωμένας)³.

Γενικῶς εἰπεῖν ἡ ἔννοια τῶν πιθανότητων εἰσάγει τὴν κριτικὴν ἔρευναν, διότι ὁ νοῦς δὲν ἐπιδέχεται προσφερόμενον ἔτοιμόν τι, ἀλλὰ τὸναντίον ἡ ἀμφιβολία εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συγκρούσεως τῶν δύο ἀντιθέτων ἐνοιῶν τοῦ «πιθανοῦ» καὶ τοῦ «μὴ πιθανοῦ»· εἶναι ἐπομένως ἡ «πιθανότης» καὶ τὸ «μὴ πιθανόν» γνωστικὴ πρόοδος τῆς ἀμφιβολίας· ἡ πιθανοκρατία ἀποτελεῖ τὸ δόγμα τῆς μέσης Σκεπτικῆς αἰρέσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ γνώσις δὲν οἶδε ἀπόλυτον βεβαιότητα, εἰ μὴ μόνον σχετικότητα, ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀληθείας.

Ἡ ἀμφιβολία διὰ τὴν γνώσιν τῶν πραγμάτων κατὰ τὴν Καρτεσιανὴν ἀποψιν δὲν εἶναι ἄρνησις, ἀλλὰ ἀρχὴ κριτικῆς ἐρεύνης· ὁ Σκεπτικισμὸς τοῦ Καρτεσίου διὰ τῆς ἀμφιβολίας εὐρίσκεται ἐξ ἐπόψεως τοῦ δυνατοῦ τῆς γνώσεως μεταξὺ τοῦ ἀκράτου Σκεπτικισμοῦ (Scepticismus) καὶ τῆς Σχετικοκρατίας (Relativismus)· πράγματι ὁ ἀκραῖος Σκεπτικισμὸς τοῦ Πύρρωνος τοῦ ἐξ Ἡλίδος (360-270) ἐνέχει παντελῶς πᾶσαν ἄρνησιν δι' ἕκαστον πρᾶγμα, ἐνῶ ὁ Σκεπτικισμὸς τοῦ Καρτεσίου δύναται νὰ μεθέξῃ τῶν διδαγμάτων τῆς μέσης ἀκαδημίας ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς γνώσεως, τῆς ὁποίας ὁπαδοὶ ἦσαν οἱ Καρνεάδης καὶ Ἀρκεσίλαος ὁ ἐκ Πιτάνης (315-241), ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους δέον νὰ προστεθῇ καὶ ὁ David Hume (1711-1776).

2. Πρβ. ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤΙΟΝ IV, 62 καὶ ἐξῆς.

3. Ἡ ἔννοια τῆς πιθανοκρατίας ἔχει πηγὴν τὴν φαντασίαν· ὅταν ἡ φαντασία τυγχάνῃ σύμφωνος πρὸς τὸ «φανταστόν» εἶναι ἀληθής, ὅταν διαφωνῇ ψευδής· καὶ ἡ μὲν πρώτη καλεῖται πιθανότης ἢ πιθανὴ φαντασία, ἡ δὲ δευτέρα ἀπιθανὸς φαντασία. Πρβ. ΣΕΞΤΟΝ *Μαθημ.* IX, 167: «ἢ τοίνυν φαντασία τινὸς φαντασία ἐστὶν οἷον τοῦ τε ἀφ' οὗ γίνεται καὶ τοῦ ἐν ᾧ γίνεται· καὶ ἀφ' οὗ μὲν γίνεται ὡς τοῦ ἐκτὸς ὑποκειμένου αἰσθητοῦ· τοῦ ἐν ᾧ δὲ γίνεται, καθάπερ ἀνθρώπου· τοιαύτη δ' οὕσα δύο ἂν ἔχει σχέσεις, μίαν μὲν πρὸς τὸ φανταστόν, δευτέρον δὲ ὡς πρὸς τὸν φαντασιούμενον» κτλ.· ἔπειτα δι' ἕκαστον τῶν τριῶν βαθμῶν πιθανότητων μνημονεύονται τὰ ἐξῆς. Πρβ. ΣΕΞΤΟΝ *ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΝ Πρὸς Μαθημ.* VII, 144-181· *Πυρρ. ὑποτ.* I, 277: τὰς μὲν γὰρ αὐτοὶ μόνον πιθανὰς ἡγοῦνται, τὰς δὲ πιθανὰς καὶ περιοδευμένας καὶ ἀπερισπάστους.

ZUSAMMENFASSUNG

A. N. ZOUMBOS, *Die Gegenüberstellung von «Pyrrhonismus» und «Scepticismus»*

In dieser Arbeit wird die Lehre des Pyrrhons von Elis in Beziehung zu den Lehren Cartesius und Carneades dargestellt.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2009

HOMO ECONOMICUS ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟ.
ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΑΔΙΚΗΜΑ;

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΑΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΛΑΜΠΡΟΥ ΚΟΤΣΙΡΗ

I. Ἀντὶ Εἰσαγωγῆς

Τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Χάρβαρντ εἶναι τὸ πλουσιότερο στὸν πλανήτη μὲ περιουσία 35 δις. δολλάρια καὶ 50.000 στρέμματα Campus. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἐπιβλητικὰ οἰκοδομήματα, στὸ μέσο τοῦ πάρκου Cambridge Common βρίσκεται ἓνα ἄγαλμα ποῦ θυμίζει στοὺς φοιτητὲς τοῦ Χάρβαρντ ὅτι «δὲν μπορεῖ ὁ καθένας νὰ εἶναι εὐτυχής». Τὸ ἄγαλμα ἔχει δύο μορφές. Ἀριστερὰ ἓναν πλούσιο ἀριστοκράτη τοῦ 19ου αἰώνα ποῦ μὲ τὸ ἀριστερό του χέρι κρατᾶει ἓνα παιδάκι, ποῦ ἀκουμπᾶει στὸν ὄμο του εἰρηγικά. Τὸ δεξιὸ του χέρι προτείνεται πρὸς τὴν ἄλλη μορφή τοῦ ἀγάλματος. Μιὰ γυναίκα μὲ κουρέλια ντυμένη, γαντζωμένη στὴν ἄκρη ἑνὸς βράχου μὲ ἓνα παιδάκι σιμά, ποῦ δὲν ἔχει τὴ σωματικὴ δύναμη νὰ τὸ κρατήσει. Πεινοῦν. Τὸ δεξιὸ χέρι τῆς γυναίκας ἀπλώνει πρὸς τὸν ἄντρα. Τὰ χέρια κινοῦνται. Τοῦ ἄντρα πρὸς τὰ κάτω νὰ βοηθήσει, ἐκεῖνης πρὸς τὰ ἐπάνω, ἀλλὰ γιὰ μερικὰ ἑκατοστὰ τὰ χέρια δὲν συναντιοῦνται: τὸ ἄγαλμα πάγωσε τὴν κίνηση. Ἡ εἰκόνα τῆς ἀνισότητος ἔμεινε παντοτινὴ. Στὴ βάση τοῦ ἀγάλματος διαβάζουμε μιὰ ἐπιγραφή «Ποτέ πιά δὲν πρέπει οἱ λαοὶ νὰ πεινοῦν σὲ ἓναν κόσμον τῆς ἀφθονίας» («Never again should a people starve in a world of plenty», βλ. Comments, *Harvard Law Review*, 2008, σ. 1886 ἐπ. μὲ τὸν ἴδιον τίτλον γιὰ Morality and Justice). Ποτέ;

II. *Ο homo economicus*

Μιά από τις θεμελιώδεις υποθέσεις εργασίας των οικονομικών επιστημών, από την εποχή του Adam Smith, είναι ο *homo economicus*, δηλαδή ότι ο καθένας από εμάς σκέπτεται και δρα ὀρθολογικά, αισθάνεται νηφάλια και επιλέγει με ἀλάθητο κριτήριο τὸ συμφέρον του. Χαρακτηριστικά γράφτηκε ὅτι στὰ πανεπιστημιακὰ βιβλία τῶν οικονομολόγων ὁ *homo economicus* διαθέτει τὴ σκέψη ἑνὸς Αἰνστάϊν, τὴ μνήμη ἑνὸς ὑπερυπολογιστῆ καὶ τὴ δύναμη τῆς θέλησης ἑνὸς Μαχάτμα Γκάντι (βλ. Γ. Ζαρκαδάκη, Κρατικός πατερναλισμός καὶ *homo economicus*, *Οικονομικὴ Ἐπιθεώρηση*, Νοέμβ. 2008, σ. 20). Ὁ ἄνθρωπος ὅμως δὲν εἶναι καθόλου ἔτσι, ἀλλὰ συμπεριφέρεται πρὸς ρεαλιστικά, ὡς κατὰ κανόνα ἀφελῆς *homo sapiens*.

Ἄς δοῦμε τὰ χαρακτηριστικά μας ὡς οικονομοῦντες ἄνθρωποι, ὅπως τὰ καταγράφει ὁ θεμελιωτὴς τοῦ φιλελευθερισμοῦ.

Ὁ Adam Smith εἶναι γνωστός ὡς ὁ πατέρας τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ συγγραφέας τοῦ περίφημου *Ἔρευνα γιὰ τὴ φύση καὶ τὶς αἰτίες τοῦ πλοῦτου τῶν ἐθνῶν* (1776). Ἄν καὶ θεμελιωτὴς τῆς ἐλεύθερης ἐπιχειρήσεως, ἦταν φιλόσοφος, καθηγητὴς τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Γλασκώβης μεταξύ τῶν ἐτῶν 1752 ἕως 1763 μὲ θεωρούμενο ἀπὸ αὐτὸν κύριο σύγγραμμά του τὴ *Θεωρία τῶν Ἠθικῶν Αἰσθημάτων*, πού πρωτοεμφανίστηκε τὸ 1759. Ἀργότερα, ὅταν παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν πανεπιστημιακὴ ἔδρα καὶ πῆγε στὴ Γαλλία, ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Βολταῖρο καὶ μὲ τοὺς, μεταξύ τῶν φυσιοκρατῶν, διαπρεπεῖς ὀπαδοὺς τῆς ἀρχῆς *laisser-faire*, Quesnay καὶ Dupont de Nemours. Γυρνώντας ἀπὸ τὴ Γαλλία στὸ πατρικό του στὸ Kirkaldy, λίγα μίλια μακριὰ ἀπὸ τὸ Ἐδμβούργο, γιὰ ἑπτὰ χρόνια ἀσχολεῖται μὲ τὴ συγγραφή τοῦ *Πλοῦτου τῶν Ἐθνῶν*, πού δημοσιεύεται τελικὰ τὸ 1776 μὲ μεγάλη ἐπιτυχία καὶ πολλὲς ἐκδόσεις. Νοιώθοντας τὸ τέλος του (1790) ζήτησε νὰ καοῦν ὅλα τὰ χειρόγραφα του ἰδίως ἐκεῖνα γιὰ τὴ φυσικὴ θρησκεία καὶ τὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου. Οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὸ Δίκαιο εἶχαν ὅμως ἐν μέρει καταγραφεῖ στὴ *Θεωρία τῶν Ἠθικῶν Αἰσθημάτων*.

Ὁ *homo economicus* εἶναι ἓνα φανταστικὸ ὑπόδειγμα γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ εἶναι ὁ *homo sapiens* μέσα στὸ χῶρο τῶν συναλλαγῶν.

Ὁ Adam Smith ἔδωσε στὸν *homo economicus* τὴν «ἰδιοτέλεια» ὡς κύρια ἀρχὴ πού προκαλεῖ τὸν καταμερισμὸ ἐργασίας καὶ τὸν «ἐλεύθερο ἀνταγωνισμό» ὡς τὸ μέσο γιὰ ὑπεροχὴ στὴν ἀγορά.

Ὁ ἄνθρωπος μάταια κατὰ κανόνα περιμένει τὴ συνδρομὴ τῶν ἄλλων μὲ βάση τὴν καλὴ τους διάθεση. «Οἱ πιθανότητες», γράφει, «νά τοὺς πείσει εἶναι μεγαλύτερες, ἂν κινητοποιήσει τὴν ιδιοτέλειά τους στὴν αἰτούμενη χάρη καὶ νά τοὺς δείξει ὅτι εἶναι πρὸς τὸ δικό τους συμφέρον νά κάνουν αὐτὸ πού τοὺς ζητᾶ». Τὸ νόημα τῆς πρότασής του εἶναι: Δώσε μου αὐτὸ πού θέλω καὶ θά ἔχεις αὐτὸ πού θέλεις. Καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποκοῦμε τὴ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν ἀγαθῶν πού χρειάζομαστε. «Τὴν ἀπόκτηση τοῦ δείπνου μας», γράφει, «δὲν τὴ στηρίζουμε στὴν καλὴ προαίρεση τοῦ κρεσπώλη, τοῦ ζυθοποιοῦ ἢ τοῦ φούρναρη, ἀλλὰ στὴν ιδιοτέλειά τους, καὶ δὲν τοὺς μιλάμε ποτὲ γιὰ τὶς ἀνάγκες μας, ἀλλὰ γιὰ τὸ δικό τους συμφέρον» (βλ. *Πλοῦτος τῶν Ἐθνῶν*, κεφ. 2ο, ἀρ. 2, μτφρ. Χρ. Βαλλιάνος, Ἑλληνικὰ Γράμματα, 2000, σ. 43). Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο κάθε ἄνθρωπος ζεῖ μέσω τῆς ἀνταλλαγῆς ἢ κατὰ κάποιο τρόπο γίνεται «ἐμπορος» καὶ ἡ ἴδια ἡ κοινωνία ἐξελίσσεται σὲ μιὰ «ἐμπορικὴ κοινωνία» μὲ τὴν κυριολεξία τοῦ ὄρου (κεφ. 4ο, ἀρ. 1, μτφρ. Βαλλιάνου, ὅ.π., σ. 53). Στὸν οἰκονομικὸ χῶρο κυριαρχεῖ ὁ ἀνταγωνισμός. Ὑπὸ καθεστῶς πλήρους ἀνταγωνισμοῦ, ὅπου ὅλοι ἀνταγωνίζονται μὲ βάση τὶς παραμέτρους τιμῆ – ποσότητα, ὅταν ἡ ποσότητα πού προσκομίζεται στὴν ἀγορὰ ἐπαρκεῖ ἀκριβῶς γιὰ νά καλύψει τὴ λειτουργοῦσα ζήτηση, ἡ ἀγοραία τιμῆ, δηλαδὴ αὐτὴ στὴν ὁποία πωλεῖται ἓνα ἐμπόρευμα, καταλήγει νά ταυτίζεται ἢ νά προσεγγίζει, ὅσο αὐτὸ εἶναι δυνατό, τὴ φυσικὴ τιμῆ του, δηλαδὴ αὐτὴ πού καλύπτει τὴ γαιοπρόσοδο, τοὺς μισθοὺς ἐργασίας καὶ τὰ κέρδη τοῦ κεφαλαίου πού ἀπασχολήθηκε στὴν παραγωγή καὶ τὴ μεταφορὰ του στὴν ἀγορὰ, ὅταν αὐτὰ εἶναι στὰ φυσικὰ τους ἐπίπεδα. Ὅταν ἡ προσφορὰ εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ ζήτηση, ἡ ἀγοραία τιμῆ θά ὑποχωρήσει ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος τοῦ πλεονάσματος. Τὸ πλεόνασμα ἐνὸς ἀναλώσιμου ἐμπορεύματος θά προκαλέσει μεγαλύτερο ἀνταγωνισμό ἀπὸ ὅ,τι στὴν περίπτωσι ἐνὸς ἀνθεκτικοῦ σπὸ χρόνο, ὅπως π.χ. τοῦ παλαιοῦ σιδήρου. Ὅταν ὅμως ἡ προσφορὰ ὑπολείπεται τῆς ζήτησης, τότε μερικοὶ θά ἔναι πρόθυμοι νά πληρώσουν παραπάνω παρὰ νά μείνει ἀνικανοποίητη ἡ ἐπιθυμία τους. Θά ἀρχίσει ἀνταγωνισμός καὶ ἡ ἀγοραία τιμῆ θά ἀυξηθεῖ πάνω ἀπὸ τὴ φυσικὴ τιμῆ ἀνάλογα μὲ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἀλόγιστη πολυτέλεια τῶν ἀνταγωνιστῶν (βλ. *Πλοῦτος τῶν Ἐθνῶν*, βιβλίο 1ο, κεφ. 7ο, ἀρ. 1-12). Ἔτσι ὁ Adam Smith στὴ λεγόμενη αὐτορρύθμιση τῆς οἰκονομίας δεχόταν ὅτι ἡ παραγωγή προσαρμόζεται αὐθόρμητα στὴ λειτουργοῦσα ζήτηση (ὅ.π., ἀρ. 160) καὶ ἡ ἀγοραία τιμῆ τῶν ἐμπορευμάτων

πράνει σύντομα στα επίπεδα της φυσικής με την προϋπόθεση ότι έχουμε «τέλεια ἐλευθερία» (ὅ.π., ἀρ. 30).

Ὁ homo economicus «εἶναι φειδωλὸς ὄχι ἄσωτος». «Τὰ κεφάλαια», ἔγραφε, «αὐξάνονται μέσω τῆς φειδωλότητος καὶ μειώνονται μέσω τῆς ἀσωτίας καὶ τῆς κακῆς διαχείρισης» (Πλουτοσ των Ἐθνῶν, βιβλίον 2ο, κεφ. 3ο, ἀρ. 14). «Ἡ φειδωλότητα αὐξάνοντας τὸ κονδύλι πού προορίζεται γιὰ τὴ συντήρηση τῶν παραγωγικῶν χεριῶν, τείνει νὰ αὐξήσῃ τὸν ἀριθμὸ ἐκείνων τῶν χεριῶν, ἢ ἐργασία τῶν ὁποίων αὐξάνει τὴν ἀξία τοῦ ὕλικου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐφαρμόζεται, τὴν ἀνταλλακτικὴ ἀξία τοῦ ἐτήσιου προϊόντος τῆς γῆς καὶ τῆς ἐργασίας τῆς χώρας καὶ θέτει σὲ κίνηση μιὰ πρόσθετη ποσότητα φιλοπονίας, ἢ ὁποία ἀποδίδει μιὰ πρόσθετη ἀξία στὸ ἐτήσιο προϊόν» (ὅ.π., ἀρ. 17).

Ὁ ἄσωτος διαφθείρει τὸ κεφάλαιό του καθὼς οἱ δαπάνες του ξεπερνοῦν τὸ εἰσόδημά του. Μειώνοντας τὰ κονδύλια πού προορίζονται γιὰ τὴ συντήρηση τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας, ὁ ἄσωτος, στὸ μέτρο πού ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτόν, μειώνει τὴν ποσότητα ἐκείνης τῆς ἐργασίας πού αὐξάνει τὴν ἀξία τοῦ ὕλικου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐφαρμόζονται καὶ κατὰ συνέπεια τὴν ἀξία τοῦ ἐτήσιου προϊόντος τῆς γῆς καὶ τῆς ἐργασίας ὁλόκληρης τῆς χώρας, τὸν πραγματικὸ πλοῦτο καὶ τὸ εἰσόδημα τῶν κατοίκων τῆς (ὅ.π., ἀρ. 20). Ἔτσι ὁ ἄσωτος ἀποδεικνύεται ἐχθρὸς τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας καὶ ὁ φειδωλὸς εὐεργέτης τῆς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβανόμαστε τὸν πλοῦτο καὶ τὸ εἰσόδημα τῆς χώρας (ὅ.π., ἀρ. 25).

Ὁ homo economicus δὲν καταφεύγει σὲ ἄφρονα «διαχείριση» γιὰ νὰ πλουτίσει. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς κακῆς διαχείρισης εἶναι συχνὰ τὰ ἴδια μετὰ αὐτὰ τῆς ἀσωτίας. Κάθε ἀστόχαστο καὶ ἀνεπιτυχὲς σχέδιο στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία, τὰ ὀρυχεῖα, τὴν ἀλιεία, τὸ ἐμπόριο ἢ τὰ ἐργοστάσια τείνει μετὰ τὸν ἴδιον τρόπο στὴ μείωση τῶν πόρων πού προορίζονται γιὰ τὴ συντήρηση τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας (ὅ.π., ἀρ. 26). Πιστεύοντας ὅμως ὁ Adam Smith στὴ «φυσικὴ αὐτορρύθμιση τῆς οἰκονομίας», χωρὶς νὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ προβλέψῃ τὸ σημερινὸ οἰκονομικὸ περιβάλλον, δεχόταν: «Βέβαια σπάνια ἢ ἀσωτία ἢ ἡ ἄφρων διαχείριση πού ἐπιδεικνύουν οἱ ἄνθρωποι στὶς ὑποθέσεις τους μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσῃ σημαντικὰ τὴν τύχη ἑνὸς μεγάλου ἔθνους, διότι ἡ σπατάλη καὶ ἡ ἄφρων διαχείριση τῶν μὲν ὑπερκαλύπτεται πάντα ἀπὸ τὴ φειδωλότητα καὶ τὴ σῶφρονα διαχείριση τῶν ἄλλων» (ὅ.π., ἀρ. 27). Στὴν πλειοψηφία τους οἱ ἄνθρωποι εἶναι προσεκτικοὶ γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴ χρεο-

κοπία λόγω άφρονος διαχείρισης. Ἡ χρεοκοπία, γράφει, «ἴσως εἶναι ἡ μεγαλύτερη, ἢ πιὸ ταπεινωτική συμφορά, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἐπιπέσει καὶ σ' ἓνα ἀθῶο ἄνθρωπο» (ὅ.π., ἀρ. 29). Οἱ μεγάλες χῶρες δὲν πτωχεύουν ποτὲ ἀπὸ τὴν ἀσωτία καὶ τὴν ἀφροσύνη τῶν πολιτῶν τους ἀλλὰ ἐνδεχομένως ἀπὸ μιὰ ἀντίστοιχη συμπεριφορὰ τῶν κυβερνήσεων τους. Οἱ μὴ παραγωγικοὶ ἄνθρωποι, γράφει, πού ἀπαρτίζουν μιὰ πολυάριθμη καὶ λαμπρὴ ἀνακτορική αὐλὴ, ἓνα μεγάλο ἐκκλησιαστικὸ ἴδρυμα, μεγάλους στόλους καὶ στρατοὺς πού σὲ καιροὺς εἰρήνης δὲν παράγουν τίποτε, συντηροῦνται ἀποκλειστικά ἀπὸ τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ὅταν ἐπομένως πολλαπλασιαστοῦν ὑπέρμετρα, ἐνδέχεται μιὰ δεδομένη χρονιά νὰ καταναλώσουν ἓνα τόσο μεγάλο μερίδιο τοῦ προϊόντος τῆς χώρας, ὥστε νὰ μὴν ἀπομένει ἀρκετὸ προϊόν γιὰ τὴ συντήρηση τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν πού θὰ τὸ ἀναπαράγουν τὴν ἐπόμενη χρονιά. Τὸ προϊόν αὐτῆς θὰ ὑπολείπεται τῆς προηγούμενης καί, ἂν συνεχιστεῖ ἡ διαταραχὴ αὐτή, τὸ προϊόν τῆς τρίτης θὰ ἴναι μικρότερο τῆς δεύτερης χρονιάς. Ἔτσι τὰ μὴ παραγωγικά χέρια ἐνδέχεται νὰ καταναλώσουν ἓνα τόσο μεγάλο μερίδιο τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ ἐξαναγκάσουν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἓνα μεγάλο μέρος τῶν ἀνθρώπων νὰ περικόψουν μέρος τοῦ κεφαλαίου τους καὶ νὰ θίξουν τοὺς πόρους πού προορίζονται γιὰ τὴ συντήρηση τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας, ὥστε ἡ φειδωλότητα καὶ ἡ χρηστὴ διαχείριση τῶν πολιτῶν νὰ μὴν εἶναι ἀρκετὴ νὰ ἀντισταθμίσει τὴν ἀπώλεια καὶ τὴ μείωση πού προκαλεῖται ἀπὸ αὐτὴ τὴ «βίαιη καὶ ἐξαναγκασμένη περικοπὴ» (ὅ.π., ἀρ. 30).

Ὁ homo economicus «δανεῖζει καὶ δανεῖζεται» τὸ δανειζόμενο ἀπόθεμα (stock) ἐντόκως. Τὸ ἀπόθεμα πού ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἔντοκου δανεισμοῦ θεωρεῖται πάντα ἀπὸ τὸ δανειστὴ ὡς ἓνα κεφάλαιο. Ὁ δανειστὴς προσδοκᾷ ὅτι στὸν προβλεπόμενο χρόνο τὸ δανειζόμενο ἀπόθεμα θὰ τοῦ ἐπιστραφεῖ καὶ ὅτι, στὸ διάστημα πού μεσολαβεῖ, ὁ δανειζόμενος θὰ τοῦ καταβάλλει ὀρισμένο ἐτήσιο ἐνοίκιο γιὰ τὴ χρῆση του. Ὁ δανειζόμενος πάλι ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ τὸ χρησιμοποῖήσει εἴτε ὡς κεφάλαιο, δηλαδή γιὰ συντήρηση παραγωγικῶν ἐργατῶν πού θὰ ἀναπαράγουν τὴν ἀξία μαζί μὲ κάποιο κέρδος ὥστε νὰ ἀποπληρώσει τὸ δάνειο χωρὶς νὰ φθεῖρει ἄλλη πηγὴ εἰσοδήματος, εἴτε νὰ τὸ χρησιμοποῖήσει γιὰ ἄμεση κατανάλωσή του. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἐνεργεῖ ὡς ἄσωτος, δὲν θὰ μπορεῖ νὰ ἀναπληρώσει τὸ κεφάλαιο οὔτε τοὺς τόκους χωρὶς νὰ ἀπαλλοτριώσει ἢ νὰ φθεῖρει κάποια ἄλλη πηγὴ εἰσοδήματος (ὅ.π., βιβλίο 2ο, κεφ. 4ο, ἀρ. 1). Ὁ ἄνθρωπος πού δανεῖζεται μὲ σκοπὸ νὰ

καταναλώσει, πολὺ σύντομα θὰ καταστραφῆ καὶ ὁ δανειστὴς θὰ μετανώσει γιὰ τὴν ἀφροσύνη του (ὁ.π., ἀρ. 2). Ὅμως πάλι ἐπανερχόμενος στὴν ἀρχικὴ θέση του γιὰ αὐτορρύθμιση τῆς οἰκονομίας καὶ τὴν ἰδιοτέλεια τοῦ homo economicus, ὁ Adam Smith γράφει: «Παρόλον καὶ ἀναμφίβολα οἱ ἄνθρωποι μερικὲς φορές κάνουν καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο, ὡστόσο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι προσέχουν τὸ συμφέρον τους, μπορούμε νὰ εἴμαστε σίγουροι ὅτι ὁ δανεισμὸς αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν θὰ συμβαίνει τόσο συχνὰ ὅσο φανταζόμαστε μερικὲς φορές, ἀφοῦ ὁ ἀριθμὸς τῶν φειδωλῶν καὶ φιλόπουνων ὑπερβαίνει σημαντικὰ αὐτὸν τῶν ἄσωτων καὶ ἀργόσχολων».

Ἄν ζοῦσε σήμερα;

III. Φιλελευθερισμὸς καὶ δικαιοσύνη

Ποῦ βρίσκεται ἡ δικαιοσύνη στὴ θεωρία τοῦ Adam Smith;

Ἡ φιλοσοφικὴ του θέση, ποῦ διαπνέει ὅλα του τὰ ἔργα, εἶναι ὅτι ἡ κατανόηση τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθῆ μόνο μὲ τὴν ἐμπειρικὴ-πειραματικὴ μέθοδο ποῦ χρησιμοποίησε ὁ Νεύτων γιὰ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες.

Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ κοινωνικὲς συνθήκες ποῦ ζοῦν οἱ ἄνθρωποι ποικίλλουν, ἀλλὰ ἡ ἀνθρώπινη φύση παραμένει ἡ ἴδια. Ὁ ἄνθρωπος ἐπιδιώκει βελτίωση τῆς κατάστασής του, ἀπόλαυση τῆς ζωῆς καὶ τῆς εὐχαρίστησης παραμερίζοντας τὸν πόνο. Δηλαδή τὰ κίνητρά του εἶναι ἰδιοτελεῖ, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ὅμως ὀρισμένες φορές νὰ ἐνεργεῖ ὡς φιλόανθρωπος.

Ἀποκρούοντας τὴν ἰδέα ὅτι κάθε ἄνθρωπος εἶναι προικισμένος μὲ ἠθικὴ συνείδηση, χρησιμοποιοῦ ὡς κριτήριον γιὰ τὸ τί εἶναι δίκαιο ἢ ἄδικο τὸν «ἀμερόληπτο παρατηρητὴ» (impartial spectator). Ἡ ἀποδοχὴ ἢ ἡ ἀπόρριψη κάποιου, σύμφωνα μὲ τὴ συνείδηση, εἶναι κατὰ τὸν Smith, οἱ κρίσεις ποῦ κάνει αὐτὸς «ὁ ἀμερόληπτος παρατηρητής», ἰδιότητα ποῦ ἔχει ὁ καθένας μας, ὅταν κρίνει τὶς πράξεις τῶν ἄλλων ἢ τῶν ἄλλων γιὰ τὶς δικές μας. Γιὰ τὶς κρίσεις μας λειτουργοῦμε μὲ τὴν ἔννοια τῆς «συμπάθειας» (συμπάσχω), γιατί ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὴν ἐπιθυμία νὰ ταυτίζονται μὲ τὶς χαρὲς ἢ τὶς λύπες τῶν ἄλλων. Ὁ «ἀμερόληπτος παρατηρητής» διαμορφώνει ἔτσι τρεῖς ἀρετές: φρόνηση, δικαιοσύνη καὶ τὴν ἀγαθοεργία· ἀγαθοεργία ποῦ εἶναι μὲν ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀρετὴ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ, ὅχι ὅμως ἀναγκαία γι' αὐτήν: ἀπλῶς μιὰ φιλοδοξία τοῦ ἀνθρώπου.

Καί ἡ δικαιοσύνη;

Κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ A. Smith κατίσχυε ἡ θεωρία τοῦ φυσικοῦ δικαίου τοῦ Ὀλλανδοῦ Hugo Grotius καὶ τοῦ Γερμανοῦ Samuel Pufendorf, μὲ ἐπίκεντρο τὴ θέση ὅτι ὑπάρχουν ἀξιωματικῆς φύσης πάγκοινες πανανθρώπινες ἀρχές τοῦ φυσικοῦ δικαίου, δεσμευτικὲς γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τόπο καὶ χρόνο. Ὁ Μοντεσκιέ ὅμως μὲ τὸ σύγγραμμά του τὸ Πνεῦμα τῶν Νόμων, τὸ 1748, δίνει ἄλλη στροφή στὴ νομικὴ σκέψη. Διδάσκει ὅτι οἱ νόμοι σχετίζονται μὲ τὶς συνθήκες κάθε κοινωνίας. Ὁ A. Smith παίρνει ἔτσι ὡς βάση ὅτι ἡ διαδικασία τῆς μεταβολῆς τῶν νόμων ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν πρόοδον τῆς κοινωνίας. Σπουδάζοντας μὲ προσοχὴ τὴν ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴ φάσιν τῶν κυνηγῶν, στὴ φάσιν τῶν βοσκῶν καὶ τελικὰ τῶν ἀγροτῶν, εἶδε νὰ διαμορφώνεται ἡ «δικαστικὴ ἐπίλυσις» καὶ ἡ «δικαιοσύνη» γενικὰ ἀπὸ τὸ χρονικὸ σημεῖον ποῦ ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε νὰ παράγει πέρα ἀπὸ τὶς ἀνάγκαις του, καὶ αὐτὸ τὸ πλεόνασμα νὰ τὸ μεταφέρει σὲ ἄλλες κοινωνίες. Ὡς γενικὴ ἀρχὴ τῆς ἐξέλιξης ὁ A. Smith παρατηρεῖ ὅτι ὅσο περισσότερο ἐξελιγμένη εἶναι μιὰ κοινωνία καὶ διαθέτει περισσότερα μέσα γιὰ τὴ στήριξιν τῶν κατοίκων της, τόσο μεγαλύτερος θὰ ᾖ ὁ ἀριθμὸς τῶν νόμων καὶ κανονισμῶν ἀναγκαίων γιὰ τὴ διατήρησιν τῆς δικαιοσύνης, μιᾶς δικαιοσύνης μὲ τὴ στενὴ ἔννοια τῶν κανόνων τοῦ δικαίου, δηλαδὴ μὲ σκοπὸ τὴν προάσπισιν τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς περιουσίας τους. Εἶναι λοιπὸν ἡ δικαιοσύνη ἐκεῖνη ποῦ θέτει τὰ ὅρια στὴν πραγμάτωσιν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον τῶν ἐγωιστικῶν ἐπιδιώξεών του. Μεταβολές στίς ἀντιλήψεις περὶ τῆς ἰδιοκτησίας καὶ μεταβολές στὰ καθεστῶτα τῆς πολιτικῆς διακυβέρνησης συμπορεύονται. Ἔτσι ὁ Adam Smith βλέπει μιὰ κυκλικὴ ἐξέλιξιν τῶν μορφῶν κυβέρνησης κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες φαίνεται νὰ ἔχει ἓνα ὀρισμένο τέλος ποῦ τὴν ὀλοκληρώνει.

Ὁ A. Smith συμπερασματικὰ δὲν βλέπει τὴ ζωὴ μὲ βάση τὴ λογικὴ, ἀλλὰ παρατηρώντας τί συμβαίνει πραγματικὰ σὲ κάθε κοινωνία. Βλέπει ὡς κρίσιμη τὴν περιπλοκότητα τῶν δεδομένων. Ἡ μεταβολὴ τῶν νόμων εἶναι μέρος τῆς κοινωνικῆς μεταβολῆς καὶ συναφῶς ἡ ἐξέλιξιν τοῦ Δικαίου πρέπει νὰ ἐρευνᾶται ὡς μέρος τῆς γενικῆς προόδου τῆς κοινωνίας. Ἀντιλαμβανόμενος ὅμως τοὺς κινδύνους τοῦ ντετερμινισμοῦ στίς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες καὶ τὴ σημασίαν τῶν ἀπρόσμενων πράξεων τῶν ἀνθρώπων, ποῦ μποροῦν νὰ ἀνατρέψουν τὴ φυσικὴ πορεία τῆς ἐξέλιξης, γράφει: «Ὁ ἄνθρωπος τοῦ συστήματος δὲν δέχεται ἀποκλίσεις παρὰ μόνον ἐκεῖνες ποῦ θὰ ᾖ ἀποδεκτὲς στὸ

σκάκι, όπως τὸ χέρι καθορίζει τὴ θέση γιὰ κάθε πιόνι. Ὅμως στὴ μεγάλη σκακιέρα τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας κάθε κομμάτι ἔχει τὴ δική του ἀρχὴ κίνησης, ἀνεξάρτητα ἀν ἡ νομοθεσία θέλει νὰ ἐπιβάλλει ἐνότητα τῶν κινήσεων. Ἐὰν νομοθεσία καὶ ἀτομικὴ πράξη συμβαδίζουν, τότε ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία εὐτυχεῖ. Ἐὰν ὅμως λειτουργοῦν ἀντίθετα, τὸ παιχνίδι χαλάει καὶ ἡ κοινωνία μπορεῖ νὰ βρεθεῖ στὴν ὑψηλότερη βαθμίδα τῆς ἀταξίας» (βλ. γενικὰ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, Campbell, ἔκδ. 1976, σ. 233 ἐπ. καὶ P. Stein, *Adam Smith's Jurisprudence – Between Morality and Economics*, Cornell L. R., 1979, σ. 621 ἐπ., ἰδίως 625 ἐπ.).

IV. Ἀναζητήσεις γιὰ τὸ σκοπὸ τοῦ Δικαίου.

Ἐνσωμάτωσή του στὰ οἰκονομικὰ πρότυπα;

Ἄλλὰ οἱ προσπάθειες γιὰ ἀνεύρεση τοῦ ἰδεώδους σκοποῦ γιὰ τὸ δίκαιο δὲν ἦταν πολὺ εὐτυχεῖς. Κάποτε σοφοὶ ἄνθρωποι ἀναζήτησαν αὐταπόδεικτες ἀρχές καὶ ἀξιώματα ἀπὸ τις ὁποῖες μπορούσαν νὰ συνάγονται οἱ κανόνες σὰν νὰ ἦταν θεωρήματα τῆς γεωμετρίας τοῦ Εὐκλείδη. Ἄλλὰ ἡ πορεία τῆς ἐπιστήμης μᾶς ἔκανε σκεπτικούς ὡς πρὸς τις αὐταπόδεικτες ἀρχές καὶ ἡ ἱστορία τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἔδειξε τὸν κίνδυνο καθορισμοῦ τοῦ σκοποῦ τοῦ Δικαίου ἀπὸ τὰ αἰτήματα τῆς λογικῆς. Οἱ νεοκαντιανοὶ χρησιμοποίησαν τὴ μέθοδο τῶν *a priori*, ἀλλὰ δυσκολεύτηκαν νὰ συσχετίσουν τὰ συμπεράσματά τους μὲ τὸν κόσμον τῶν γεγονότων, τῆς ἐμπειρίας. Ἔτσι ἡ «σχετικότητα» ἐξαπλώθηκε. Ὑποστηρίχθηκε ὅτι οἱ σκοποὶ τοῦ Δικαίου πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς ὑποθέσεις παρὰ ὡς ἀλήθειες. Ὁ Radbruch δίδαξε ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου πρέπει νὰ ἔχει ὡς ἀντικείμενο τις δικαιοῦς ἀξίες («ἀτομικὲς συλλογικὲς ἀξίες ἔργου», G. Radbruch, *Rechtsphilosophie*, 5η ἔκδ., 1956, σ. 147 ἐπ.), ἀλλὰ νὰ μὴν ἀποπειρᾶται νὰ ἐπιλέξει μεταξὺ αὐτῶν. Ἡ ἐπιλογή δὲν εἶναι θέμα ἐπιστήμης ἀλλὰ συνείδησης. Οἱ ἀντινομίες δὲν μποροῦν νὰ λυθοῦν παρὰ μόνον μὲ πρακτικούς συμβιβασμούς γιὰ συγκεκριμένο τόπο καὶ χρόνο. Ὁ ἀγώνας γιὰ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου κατέληγε νὰ εἶναι δυστυχῶς ἀγώνας «μεταξὺ» τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Δικαιοσύνη ἦταν ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ Δικαίου. Τὸ Δίκαιο δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοεῖ τὴν ἠθική, ἡ ὁποία ὅμως ἐπικεντρώνεται στὸν ἄνθρωπο παρὰ στὴν κοινωνία καὶ ἔτσι δὲν εἶναι πάντα εὐκόλο νὰ συμφιλιώνεις τὴ δικαιοσύνη γιὰ τὴν κοινωνία μὲ τὸ ἄτομο (βλ. G. Paton, *A Textbook of Jurisprudence*, 4η ἔκδ., 1972, σ. 128).

Σ' ένα χώρο όπου κοινωνία και Δίκαιο μεταβάλλονται, τέθηκε θέμα ως προς τή μεταβολή των νόμων. Η «εξελικτική θεωρία» τήν τοποθέτησε στή χρονική της διάσταση και τήν τάση της προς αποτελεσματικότητα, ενώ ή «παραδοσιακή θεωρία» δέν ανέμενε οί μεταβολές νά 'ναι ιδεώδεις, αφού οί δομές του Δικαίου στηρίζονται πάντα στις παλαιότερες. Η είσοδος στον ίδιο προβληματισμό τής «θεωρίας του χάους» μās μεταφέρει στις διαστημικές προσεγγίσεις σύμφωνα με τις όποιες οί αρχικές συνθήκες μās επηρεάζουν βαθειά άργότερα, ακόμα και αν οί αρχικές συνθήκες έχουν ήδη εξαφανιστεί. Όπως και στα βιολογικά φαινόμενα, ή προσαρμογή ή ή εξαφάνιση κανόνων δικαίου μπορεί νά έπονται μιās κρίσης. Σε τέτοιες περιόδους κρίσεων, όπως μιā βαθειά οικονομική κρίση, οί νομικοί κανόνες που δέν αποδείχθηκαν αποτελεσματικοί θά χρειαστεί νά τροποποιηθούν ή θά καταρρεύσουν για νά επιζήσουν εκείνοι που αντιστάθηκαν αποτελεσματικά στήν κρίση. Έτσι στήν παρούσα φάση τής παγκόσμιας οικονομίας οί κανόνες που ένδεχομένως θά μπορούσαν νά λειτουργήσουν αποτελεσματικά θά ήταν ιδίως οί περι χρηματοδότησης των επιχειρήσεων, οί περι καταπολέμησης τής χρηματιστηριακής άπάτης, οί περι άφερεγγυότητας, ενώ άλλοι νομικοί κανόνες, όπως ιδίως περι χρηματοοικονομικών μέσων και εργαλείων έλέγχου των οικονομικών καταστάσεων, κεφαλαιακής έπάρκειας των πιστωτικών ιδρυμάτων, σύνδεσης πιστωτικών και έπενδυτικών ιδρυμάτων, εταιρικής διακυβέρνησης και έσωτερικού έλέγχου, αποδείχθηκε ότι δέν έπαρκοῦσαν για νά προλάβουν ή νά αντιμετώπισουν τήν κρίση. Έτσι μιā κρίση θά επιφέρει κατ' ανάγκη μεταβολές τους μέχρι τήν επόμενη κρίση.

Όστόσο, μέσα σ' ένα «σύστημα» όπως, για παράδειγμα, του φιλελεύθερου καπιταλισμού, που ισχύει σήμερα, ή δύναμη επιβίωσης και αποτελεσματικότητας ενός θεσμού όπως των νομικών κανόνων, ως μέρος του συστήματος, δέν προκύπτει από τή δομή του ίδιου του θεσμού αλλά από τή δομή όλόκληρου του συστήματος μέσα στο οποίο οί νομικοί κανόνες είναι έντεταγμένοι. Αν οί εξελικτικοί βιολόγοι δέν έχουν καταλήξει εάν τó κύτταρο, τó άτομο ή τó είδος είναι ή μονάδα τής φυσικής έπιλογής, σε ένα οικονομικό σύστημα συνύπαρξης ατομικής ιδιοκτησίας και ανταγωνιστικών αγορών για ανάπτυξη του πλούτου, με παρέμβαση πολιτικών κοινωνικής φύσεως για διατήρηση τής δίκαιης κατανομής του και για σταθερότητα, φαίνεται νά δικαιολογείται ή χαρακτηριζόμενη ως προσέγγιση «διάστικτης ισορροπίας». Σύμφωνα με αυτήν είναι πεπλανημένη ή ανάλυση για τήν

αποτελεσματικότητα κάθε μεμονωμένου συστατικού, όταν μόνον ολόκληρο το σύστημα, αν και εφόσον είναι υγιές, μπορεί να προωθήσει τη σταθερότητα και την ανάπτυξη (βλ. Mark Roe, *Chaos and Evolution in Law and Economics*, *Harv. L. Rev.*, 1996, σ. 641 επ. 663, 665). Η ολοκλήρωση του Δικαίου, ή κατά το δάσκαλο Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο «λειτουργική άκεραίωση» (βλ. *Φιλοσοφία του Δικαίου*, 1954, σ. 10), δεν είναι στατική, αλλά πραξιολογική, δυνατολογική (βλ. Δεσποτόπουλο, *ὁ.π.*, σ. 26). "Όσο μεταβάλλεται ή κοινωνία, θά μεταβάλλεται και τὸ Δίκαιο προσαρμοζόμενο στις ανάγκες τοῦ ἀνθρώπου, ὄχι ἀντίστροφα. Δέν εἶναι παράδοξο ὅτι ὅποια θεωρία περὶ δικαίου ἤθελε ἀκολουθήσει κάποιος, ὅπως ὠφελμισμός, δεοντολογία, πραγματισμός, τὸ ρηθὲν ἀπὸ τὸν Ἀμερικανὸ δικαστὴ καὶ νομοθέτη Oliver Wendel Holmes ὅτι «ἡ ζωὴ τοῦ Δικαίου ἦταν πάντα ἡ ἐμπειρία» καὶ ὅτι τὸ «Δίκαιο εἶναι ἓνα πείραμα, ὅπως ὅλη ἡ ζωὴ εἶναι ἓνα πείραμα» (βλ. ὑπόθ. *Abrahms v. United States*, 250 U.S. 616, 630 (1919) καὶ γενικά *Ol. Holmes, The Path of the Law*, *Harv. L.R.*, 10, 1897, σ. 457) ἀποδίδει ἓνα καθοριστικὸ ὑπόβαθρο γιὰ τὶς προϋποθέσεις μεταβολῆς τῶν νομικῶν κανόνων (βλ. γενικά Robert Summers, *Pragmatic Instrumentalism in Twentieth Century American Legal Thought*, *Cornell L.R.*, 1981, σ. 861 επ.). Γιὰ τὴν ἀξιολόγησιν τῶν νομικῶν κανόνων, συμβιβασμοὶ καὶ προσαρμογές μετὰ τοὺς ὁποίους θά ἐπιτευχθεῖ ἡ εὐρύτερη ἀσφάλεια τῶν κοινωνικῶν συμφερόντων μετὰ τὴ μικρότερη δυνατὴ θυσία, πρέπει νὰ ἀναζητοῦνται μέσω τῆς διαδικασίας δοκιμῆς-λάθους, δίδασκει ὁ πραγματιστὴς νομοθέτης Roscoe Pound (βλ. R. Pound, *Jurisprudence στὸ History and Prospects of the Social Sciences*, 1925, σ. 444 επ., τοῦ ἰδίου, *Legislation as a Social Function*, *AM J Soc.*, 18, 1918, σ. 755, 763-765), σὲ ἀντίθεσιν μετὰ τὸ διάστημα θεμελιωτῆ τῆς «καθαρῆς θεωρίας» τοῦ Δικαίου Hans Kelsen, ὁ ὁποῖος ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Kant δίδαξε ὅτι ἡ διχοτόμησιν μεταξὺ τῶν περιοχῶν «τοῦ εἶναι» καὶ «τοῦ πρέπει» ἦταν ἀγεφύρωτη καὶ συνεπῶς «τὸ πρέπει» θά μπορούσε νὰ θεμελιωθεῖ μόνον σὲ ἓνα ἄλλο «πρέπει» (βλ. γενικά H. Kelsen, *The Pure Theory of Law*, 1960, περαιτέρω A. Wilson, *The Imperative Fallacy in Kelsen's Theory*, *The Modern Law Review*, 44, 1981, σ. 270 επ. 277). Καὶ καταλήγει ὁ κοινωνιολόγος τοῦ Δικαίου Timasheff: «Τὸ Δίκαιο εἶναι μιὰ πραγματικότητα, μιὰ ἐπικαιρότητα» (actuality). «Ἡ ἐπιθυμία τῶν ἀνθρώπων νὰ ρυθμίζουν τὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις τους εἶναι ἀκριβῶς ὅτι τὸ νερὸ διαστέλλεται, ὅταν ψύχεται λίγο πά-

νω από το σημείο πήξης» (N.S. Timasheff, *An introduction to the Sociology of Law*, Greenwood Press, 1939, 1974, 1976, σ. 22, μεταφέροντας τὰ λόγια του πραγματιστή Cohen). Ἔτσι ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὁ (ἐργαλειακὸς) πραγματισμὸς εἶδε τὸ Δίκαιο ὡς ἓνα ἀνθρώπινο ἐργαλεῖο, ὡς μέσο γιὰ σκοπό, εἶδος κοινωνικοῦ ἐργαλείου. Ἀμέλησε ὅμως τὴν κανονιστικὴ φύση τοῦ Δικαίου. Μὲ προσανατολισμὸ τὸν ὠφελμισμὸ ἀτύχησε στὴν ὑπαγωγή σκοποῦ – μέσου σὲ μιὰ ἀνεξάρτητη ποιοτικὴ ἐξέταση. Ὑπερεκτίμησε τὴν ἐλευθερία τοῦ δικαστῆ νὰ ἀποφασίζει ὑπὸ τὸ Δίκαιο καὶ ὑπεραπλοποίησε τὶς περίπλοκες θεματικὲς, τὴ φύση τῆς σχέσης σκοποῦ – μέσου, τὴν τεχνικὴ τοῦ Δικαίου καὶ τὸν καθορισμὸ τῶν ἀποτελεσμάτων του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὅμως τὸ πνεῦμα του ἦταν ἀνθρωπιστικὸ καὶ δημοκρατικὸ, ἀφοῦ τὸ Δίκαιο θεᾶται ὡς τὸ κύριο μέσο τῆς ὀργανωμένης κοινωνίας γιὰ μεταβολὴ τοῦ μέλλοντος πρὸς τὸ συμφέρον τῆς κοινωνικῆς βελτίωσης. Ἐφερε στὴν περιοχὴ τοῦ Δικαίου τὸν τεχνολογικὸ ὀρθολογισμὸ καὶ τὸν ἐμπειρισμὸ καὶ ἄσκησε κριτικὴ στὴ φορμαλιστικὴ νομικὴ μέθοδο (βλ. R. Summers, *Pragmatic Instrumentalism*, ὁ.π., σ. 946, 947).

Στὴν προβληματικὴ τῆς σχέσης Δικαίου καὶ Οἰκονομίας παρεμβλήθηκαν οἱ «θεσμοί».

Ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ Δίκαιο εἶναι θεσμὸς ποὺ προάγει τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Οἱ θεσμοὶ συνίστανται σὲ «ἄτυπες δεσμεύσεις» καὶ σὲ «τυπικοὺς κανόνες». Καὶ οἱ δύο δίνουν τοὺς «κανόνες τοῦ παιγνιδίου» τῆς ἀνθρώπινης ἀλληλενέργειας. Οἱ ἄτυπες δεσμεύσεις περιλαμβάνουν κανόνες συμπεριφορᾶς, αὐτοεπιβαλλόμενους κώδικες καὶ πρότυπα τιμιότητας καὶ ἀκεραιότητος. Αὐτοεπιβάλλονται. Οἱ τυπικοὶ κανόνες ἔχουν διαφορὰ βαθμοῦ ἀπὸ τὶς πρῶτες. Ἱεραρχικὰ προηγῶνται. Εἰσάγονται καὶ τροποποιῶνται μὲ συνειδητὴ πράξη τῆς πολιτείας. Ἀπὸ τὶς πρωτόγονες φυλὲς μέχρι τὶς σύγχρονες κοινωνίες, οἱ ἄνθρωποι πάντοτε διαμόρφωναν τρόπους δομῆς τῆς ἀνθρώπινης ἀλληλενέργειας. Οἱ θεσμοί, εἴτε ὡς ἀπλᾶ προβλήματα συντονισμοῦ εἴτε ὡς πιὸ σύνθετα σχήματα ἀνταλλαγῆς, παρέχουν σύνολα κανόνων ποὺ καθορίζουν καὶ περιορίζουν τὸ εὖρος τῶν ἐπιλογῶν μας, πῶς καὶ ἂν θὰ χαιρετήσω ἓνα φίλο, θὰ ὀδηγήσω ἓνα αὐτοκίνητο, θὰ φτιάξω μιὰ ἐπιχείρηση, θὰ δανειστῶ κ.ἄ. «Οἱ θεσμοὶ μειώνουν τὴν ἀβεβαιότητα παρέχοντας μιὰ «δομὴ» στὴν καθημερινὴ ζωὴ» (Douglass North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge

University Press, 1990, σ. 3). Είναι ή προσφορά του νομπελίστα Douglass North για τή δημιουργία «των νέων θεσμικών οικονομικών» με ένσωμάτωση των «θεσμών» στα οικονομικά μοντέλα συμπεριφοράς των ατόμων και του τρόπου επιλογής τους και με τήν έρευνά του για τή σημασία των θεσμών, ιδίως των δικαϊκών, στην προαγωγή τής οικονομικής ανάπτυξης. Κατ' αυτόν, αυτό που προωθεί τήν οικονομική ανάπτυξη είναι ή αποτελεσματική επίβολή των δικαιωμάτων από τήν Πολιτεία. Το Δίκαιο μπορεί νά εξυπηρετήσῃ τὸ φιλελευθερισμό, ὁ ὁποῖος στή συνέχεια διευκολύνει τήν οικονομική ανάπτυξη (βλ. D. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, ὅ.π., σ. 110 ἐπ.). Μερικοί ὑποστήριξαν ὅτι, ἐάν οἱ ἄνθρωποι ἐνεργοῦν καί ἐπιλέγουν κατ' ἀπόλυτο τρόπο ὀρθολογικά, μεγιστοποιώντας τὰ ἴδια συμφέροντά τους, δέν χρειάζεται δίκαιο των συμβάσεων, των χρηματιστηριακῶν συναλλαγῶν κ.ἄ. Ὡστόσο, κατὰ τή θεωρία τής λεγόμενης «συμπεριφορικῆς ἀπόφασης», στήν οικονομική θεωρία χρειάζεται ἐπαναφορά «των οικονομικῶν του ἀνορθολογισμοῦ» (βλ. F. Cross – R. Prentice, *Law and Corporate Finance*, ΕΕ, 2007, σ. 71). Ἔτσι οἱ κυριότερες ἀποκλίσεις ἀπό τὸν ἰδεώδη ὀρθολογισμό, πού πρέπει νά λαμβάνονται ὑπόψη, μεταξύ ἄλλων, θεωρήθηκαν: α) ὁ μειωμένος ὀρθολογισμὸς συνεπεία μειωμένης πληροφόρησης, β) ἡ ἀνάγκη τής ἐπιβεβαίωσης ἀκόμα καί ἂν ὁ ἄνθρωπος ἔχει πλήρη πληροφόρηση, γ) ἡ ἐμμονή τοῦ ἀνθρώπου σέ προηγούμενες ἴδιες ἀπόψεις του πάνω στίς ὁποῖες ἀναπότρεπτα σχηματίζει τήν κρίση του, δ) ἡ συνειδητή δυσαρμονία των ἀνθρώπων πού προτιμοῦν νά ἐμμένουν στίς θέσεις τους, ἔστω καί ἂν ἡ βάση των ἀπόψεῶν τους ἔχει ἀκυρωθεῖ, ε) τὰ συναισθήματα πού ἐπηρεάζουν τή λογική, στ) ἡ λανθασμένη αἰσιοδοξία καί ὑπερεμπιστοσύνη, ζ) ἡ ψευδαίσθηση ὡς πρὸς τήν κυριαρχία τοῦ ἐλέγχου των πραγμάτων, η) ἡ ἐσφαλμένη προσδοκία για ἀποδοχή ἀπὸ τοὺς ἄλλους των ἀπόψεων μας, θ) ἡ ἄγνοια ὡς πρὸς τήν ἐνδεχόμενη μικρὴ πιθανότητα των γεγονότων καί ι) ἡ ἀνταπόκριση των ἀνθρώπων σέ προβλήματα ἀνάλογα με τὸ πῶς τὸ πρόβλημα ἢ τὸ ἐρώτημα τίθεται καί πλαισιώνεται κ.ἄ. (βλ. Cross – Prentice, ὅ.π., σ. 71 ἐπ.).

V. Προόμιο καί ἐφησυχασμός

Ἡ ἐξίσωση: καλὸς νόμος + καλὴ ἐπίβολή = καλὸ οικονομικὸ ἀποτέλεσμα, ἢ λεγόμενη «προικία προοπτική» (βλ. D. Skeel, *Governance in*

Ruins, *Harv. L.R.*, 2008, σ. 696, 697) ἀμφισβητείται ὡς τεχνολογική μέθοδος ἀλλὰ καὶ ὡς ἀπαιτούσα προσδιορισμὸ τῶν ἐπιθετικῶν προσδιορισμῶν «καλή», «καλός». Γνωστοὶ οἰκονομολόγοι ἐξετάζοντες τὶς ὑποθέσεις σκάνδαλα WorldCom καὶ Parmalat κατέληξαν ὅτι νομικὲς μεταμοσχεύσεις συστημάτων ἐταιρικῆς διακυβέρνησης, κρατικῆς παρέμβασης καὶ νομοθεσιῶν κεφαλαιαγορᾶς δὲν εἶναι πάντα ἀποτελεσματικὲς, ἀφοῦ εἶναι ἐνδεχόμενον κάθε ἐπιχείρηση ἀκόμα καὶ μέσα στὴν ἴδια χώρα νὰ ρυθμίζεται διαφορετικά. Ἔτσι ἀναζητοῦν τὸ πῶς τὸ Δίκαιο συμβάλλει στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὸ ἀντιμετωπίζουν ὡς μέρος μιᾶς ἐξαιρετικῆς «ἀλληλοεπηρεαζόμενης διαδικασίας δράσης καὶ στρατηγικῆς ἀντίδρασης» ἔτσι, ὥστε μεταξὺ Δικαίου καὶ ἀγορῶν νὰ βλέπουν μίαν «κυλιόμενη σχέση» (βλ. C. Milhaupt – K. Pistor, *Law and Capitalism: What corporate crises reveal about legal systems and economic development around the world*, University Press, 2008, σ. 5,6).

Οἱ ἀρχὲς τοῦ 21οῦ αἰῶνα χαρακτηρίζονται ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν τρέχουσα κρίση, ἀπὸ ἄλλες σκανδαλώδεις κρίσεις περιέργως μὲ τὴν ἴδια παθολογία καὶ τὴν τέλεση λογιστικῆς ἀπάτης. Μετὰ τὴν πτώση τῆς Enron καὶ ἄλλων ἐταιριῶν τὸ 2001 καὶ 2002, τὸ Κογκρέσσο ψήφισε τὸν περιώνυμο νόμο Sarbanes-Oxley ὡς ὄπλο ἀναχαίτισης μελλοντικῶν οἰκονομικῶν σκανδάλων. Τέτοιο ἦταν τῆς WorldCom. Ἡ WorldCom ἦταν παιδί τῆς ἰδιωτικοποίησης τῆς βιομηχανίας τηλεπικοινωνιῶν μετὰ τὴ διάσπαση τῆς ATT. Ὅταν ἀνέλαβε τὴν ἐταιρία ὁ Bernie Ebbers —πρώην παίκτης στὸ κολλεγιακὸ πρωτάθλημα, χωρὶς ἐμπειρία στὶς τηλεπικοινωνίες— εἶχε ἓνα κατὰ νοῦ: τὶς ἐξαγορὲς τῶν μεταπωλητῶν τέτοιων ὑπηρεσιῶν καὶ κυρίως τῆς MCI τὸ 1998. Ὅταν τὸ Διαδίκτυο ἄρχισε νὰ ἐξαπλώνεται, ἡ μετοχὴ τῆς WorldCom καταβαρῆθῆκε. Ὁ Ebbers παραιτήθηκε τὸ 2002 καὶ ἡ WorldCom ἔπεσε. Ὅταν ἄρχισαν οἱ ἔρευνες γιὰ χρηματιστηριακὲς ἀπάτες, προέκυψε ὅτι ὁ Ebbers ἔπαιρνε ὡς ἀμοιβὴ μεγάλα δικαιώματα προαίρεσης (stock options) γιὰ ἀγορὰ μετοχῶν τῆς ἐταιρίας σὲ χαμηλὲς τιμές. Ἐὰν ἡ τιμὴ τῶν μετοχῶν αὐξανόταν, τότε τὶς ἀγόραζε καὶ ἔτσι ἡ χρηματιστηριακὴ τιμὴ αὐξανόταν ἀκόμα περισσότερο. Ἐὰν ἡ τιμὴ ἔπεφτε, δὲν τοῦ κόστιζε τίποτε καὶ περίμενε. Τὸ δεύτερο ἦταν ἡ προσφυγὴ του στὴ «δημιουργικὴ λογιστικὴ» γιὰ νὰ δημιουργεῖ δηλαδή ψευδαίσθηση ὑπαρξῆς ἀνύπαρκτων ὅμως κερδῶν. Τὸ τρίτο καὶ κύριο ἦταν ὅτι ὅλοι μέλη τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου, ἐσωτερικοὶ ἐλεγκτές, ἐξωτερικοὶ ἐλεγκτές, ὅπως τῆς Arthur Andersen,

υπάκουαν ως προεκτάσεις τῆς κυριαρχίας του με τὴν προσδοκία μεγάλων μισθῶν, ἀμοιβῶν καὶ bonus, χωρὶς νὰ τὸν ἀναχαιτίσουν. Αὐτὸ πού ἔπρεπε νὰ ἦταν σύγκρουση «συμφερόντων», τώρα γινόταν συνέργεια.

Στὴν Εὐρώπη ἀντίστοιχο σκάνδαλο ἦταν τῆς Parmalat, δυναστείας διακίνησης τροφίμων. Κατὰ τὸ 1960 χρησιμοποιώντας τὴν τεχνολογία τῶν ἀντισηπτικῶν συσκευασιῶν τῆς Tetra Pak, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Calisto Tanzi, ἡ Parmalat ἀποκτᾷ δεσπόζουσα θέση στὴν ἰταλικὴ ἀγορὰ τροφίμων. Μετὰ ἀπὸ μιὰ καταστροφικὴ ἐπένδυση στὴν τηλεόραση, ὁ Tanzi ἐπεκτείνεται στὴν ἀγορὰ χυμῶν καὶ εἰδῶν ἀρτοποιίας καὶ στὴ δεκαετία τοῦ '90 ἀγοράζει ποδοσφαιρικές ὀμάδες στὴν Ἰταλία, Χιλή, Βραζιλία καὶ προβαίνει σὲ ἐξαγορές τουριστικῶν ἐγκαταστάσεων στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ. Ἀγνοώντας πλήρως τοὺς ἀναλυτὲς καὶ ἐπενδυτὲς, πού ἔβλεπαν μὲ ἐνθουσιασμό τὴν ἐπέκταση, χρησιμοποιεῖ τὸ πρόσχημα ὅτι ἓνα μεγάλο συσσωρευμένο χρέος συνιστοῦσε στρατηγικὴ γιὰ μείωση τῆς φορολογητέας ὕλης τῆς ἐταιρίας. Οἱ ἀναλυτὲς θεώρησαν τὸ στρατήγημα ὡς θεμιτό, ἂν καὶ δὲν εἶχαν σαφῆ εἰκόνα τῶν οικονομικῶν στοιχείων τῆς ἐταιρίας, ἡ ὁποία δὲν παρείχε σαφῆ πληροφοροφόρηση, καὶ ἡ εἰκόνα τῆς ὡς ὁμίλου ἦταν ἐξαιρετικὰ περίπλοκη. Τὸ 2003 μὲ αἰτία τὶς φήμες ὅτι ἡ Parmalat εἶχε ἐκδώσει ὁμολογιακὸ δάνειο μὲ μὴ ἔλκυστικούς ὄρους, οἱ μετοχές τῆς πέφτουν καὶ ἡ ἰταλικὴ κεφαλαιαγορὰ διατάσσει ἐσωτερικὸ καὶ ἐξωτερικὸ ἔλεγχο. Οἱ ὀρκωτοὶ ἐλεγκτὲς ἀδυνατοῦν νὰ δώσουν εὐλόγη γνώμη ὡς πρὸς τὴν ἀξία ἐνὸς ἀμοιβαίου κεφαλαίου πού ἤλεγχε ἡ Parmalat καὶ ὡς πρὸς διάφορες ἀδιαφανεῖς συναλλαγές, πού χαρακτηρίστηκαν ὡς μαῦρες τρύπες. Ἡ κατάρρευση ἦλθε τὸ Δεκέμβριο τοῦ 2003, ὅταν ἡ ἐταιρία ἀδυνατεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ σὲ ληξιπρόθεσμο ὁμολογιακὸ δάνειο περίπου 4 δις. εὐρώ, ἐνῶ ἡ ἐπίκληση ὅτι τὰ χρήματα βρισκόνταν στὰ χέρια θυγατρικῆς τῆς στὰ νησιά Cayman ἀποδείχθηκε ὅτι ἦταν ἀποκύημα φαντασίας. Ὁ Ὅμιλος κηρύσσεται σὲ πτώχευση καὶ ὁ Tanzi ρίχνεται στὶς φυλακές. Ὅπως μὲ τὴν WorldCom, ἔτσι καὶ μὲ τὴν Parmalat, ἡ «ἀπάτη» ἦταν ἀξιοσημείωτη περισσότερο γιὰ τὴν τὸλμη καὶ τὸ σκοπὸ τῆς παρά γιὰ τὴν πολυπλοκότητά της. Ἡ Parmalat ἔκρυβε τὶς ζημιές, ὑπερεκτιμοῦσε τὸ ἐνεργητικὸ τῆς ἢ κατέγραφε ἀνύπαρκτα στοιχεία ἐνεργητικοῦ, ἀπέκρυπτε τὸ πραγματικὸ χρέος τῆς καὶ συγχρόνως διασκορποῦσε τὰ μετρητὰ τῆς ἐταιρίας στὰ μέλη τῆς οἰκογένειας Tanzi. Καὶ οἱ δύο περιπτώσεις εἶναι ἐνδεικτικὲς τῶν συστημάτων ἐταιρικῆς διακυβέρνησης (βλ. περὶ αὐτῶν D. Skeel, *Governance in Ruins, Harv. L.R.*, 2008, σ. 696 ἐπ. 720, 727 ἐπ.).

Καί στις κρίσεις αυτές παρενέβη ὁ νομοθέτης εἴτε μὲ τροποποίηση τοῦ νόμου περὶ χρηματιστηριακῆς ἀπάτης στις ΗΠΑ εἴτε τοῦ νόμου γιὰ πτώχευση καὶ ἀναδιοργάνωση στὴν Ἰταλία. Τὸ μήνυμα ὅμως τῶν κρίσεων αὐτῶν γιὰ τὸ ἐπερχόμενο καθοριστικὸ κτύπημα δὲν πέρασε στις ἀγορές. Ἐφρησυχασμένες, σὰν μεμονωμένα περιστατικά, συνέχιζαν τὴ διατήρηση τῆς ψευδαίσθησης γιὰ χρηματιστηριακὴ καὶ οἰκονομικὴ εὐμάρεια.

VI. Ἡ κρίση τοῦ παρελθόντος, διδάγματα γιὰ τὸ παρὸν

Κρίση εἶναι ἡ αἰφνίδια μὴ ἀναμενόμενη διατάραξη ἐνὸς συστήματος, ἡ ὁποία σὲ περίπτωση μὴ λήψης διορθωτικῶν μέτρων ἢ ἀποτυχίας τους ἀπειλεῖ τὴ συνέχιση τοῦ συστήματος.

«Ἐπιχειρηματικὴ κρίση» εἶναι ἡ κατάσταση στὴν ὁποία ἡ διοίκηση μιᾶς ἐπιχείρησης δὲν μπορεῖ, μὲ κατάλληλες ἀποφάσεις στὸν τομέα τῶν ἐπενδύσεων καὶ τῆς χρηματοδότησης, νὰ αὐξήσει τὴ συνολικὴ ἀξία τῆς ἐπιχείρησης ἢ νὰ τὴν συγκρατήσει στὸ προηγούμενο ἐπίπεδό της. Ἐδῶ ἀρχίζει πλέον νὰ διαβρώνεται ἡ δυναμικὴ τῆς ἐπιτυχίας. Ἐὰν ἡ κρίση προχωρήσει, ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ ἡ ἐπιχείρηση στις ὑποχρεώσεις της, φτάνει στὸ σημεῖο τῆς «οἰκονομικῆς ἀπόγνωσης». Τὰ συμπτώματα μιᾶς ἐπερχόμενης κρίσης δὲν εἶναι πάντα ὁρατά. Βρίσκονται στὴν «σὲ ὑπνώση ἐπιχειρηματικὴ κρίση» καὶ ἀποκαλύπτονται κατὰ κανόνα σταδιακὰ μὲ τρεῖς μορφές: ὡς στρατηγικὴ κρίση (στασιμότητα ἢ ὑποχώρηση τῆς ἐπιχειρηματικῆς ἀπόδοσης), ἰσολογιστικὴ κρίση, ὅταν τὰ ἀποτελέσματα τῶν οἰκονομικῶν καταστάσεων εἶναι ἀρνητικά, ἐνῶ ἐνυπάρχει ὁ κίνδυνος ψευδῶν ἢ εἰκονικῶν πλασματικῶν μεθόδων ἀποτιμήσεων πού μεταθέτουν χρονικὰ τὸν ὑπάρχοντα συναγερό, καὶ ἡ ἐκκαθαριστικὴ κρίση, ὅπου ἀνακύπτουν ἄμεσα προβλήματα ἀνεπάρκειας ἢ ἀνύπαρκτης ρευστότητας, ἀδυναμία πληρωμῶν (γενικὰ περὶ τῆς «κρίσης» βλ. P. Gottwald, *Insolvenzhandbuch*, Beck, 1990, σ. 25 ἐπ.).

Ἡ δεκαετία τοῦ 1920 ἦταν ἡ δεκαετία τῶν διαρκῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν. Αὐτοκίνητα, ψυγεία, ἤλεκτρικὲς σκούπες, κουζίνες, ραδιόφωνα, πλυντήρια, ἔκαναν ἐμφάνιση ὡς εἶδη μαζικῆς κατανάλωσης. Ἡ διαφήμιση ἐξελίσσεται ὡς ἐπαγγελματικὸς κλάδος, γίνεται ἐπιστήμη, ἐνῶ οἱ παραγωγικὲς διαδικασίες ἐξορθολογίζονταν ἀκολουθώντας τις μεθόδους τοῦ Τεηλορισμοῦ καὶ τὸ αἶτημα τῆς ἀποτελεσματικότητος (efficiency). Ὁ κλάδος τῶν μηχανῶν εἰσέβαλε στὸ χῶρο τῆς οἰκονομίας προκαλώντας μείωση κόστους

και τιμών, σχεδιάζοντας νέα προϊόντα και αξιοποιώντας πλουτοπαραγωγικούς πόρους.

Κατά τη διάρκεια των ετών 1928-29 στο Χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης συνέβη έκρηξη τιμών που οφειλόταν σε αυξημένη ζήτηση για τίτλους. Όταν όμως την επονομασθείσα «Μαύρη Τρίτη» της 29-10-29 πουλήθηκαν στο Χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης δεκαεξί εκατομμύρια μετοχές, αυτό αναγκάστηκε να κλείσει για να αποφευχθούν χειρότερες καταστροφές. Αποτέλεσμα: Έπιχειρήσεις και Τράπεζες χρεοκόπησαν, αποταμιεύσεις και περιουσίες απαξιώθηκαν. Οί άνεργοι έφτασαν τὰ 3 εκ. και σε δύο χρόνια τὰ 12 εκ. Η κυβέρνηση Χούβερ, για να αντιμετωπίσει την κατάσταση, αύξησε τούς δασμούς, παράλληλα αυξάνει τούς φόρους, ώστε να ισοσκελιστεί ο προϋπολογισμός του οποίου τὰ έσοδα είχαν μειωθεί, και προχώρησε σε περικοπές δημοσίων δαπανών. Οί πολιτικές αυτές εκ τών υστερών καταδικάστηκαν ως άστοχες και επίζημιες, αφού μείωναν τή ζήτηση ακόμα περισσότερο. Οί οικονομολόγοι όμως τὰ επιδοκίμαζαν, επειδή είχαν γαλουχηθεί με τις αρχές του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού και του ελάχιστα παρεμβατικού απλώς έπιστατικού κράτους στην οικονομία. Ο Χούβερ χάνει τις εκλογές από τον Φρ. Ρούσβελτ (βλ. Μ. Φαλιδόπουλο, Όμοιότητες και διαφορές του κράχ του 1929 και τής κρίσης του 2008, Δημ. Καθημερινή Οικονομική, 19-10-2008, σ. 7 και γενικά Irv. Fisher, *The Stock Market Crash - and After*, NY 1930, G. Haberler, *Prosperity and Depression*, NY 1941).

Η Βρετανία, προνομιακός έταίρος τών ΗΠΑ, βυθιζόταν αντίστοιχα σε πρωτόγνωρη για τή χώρα ύφεση. Τὰ μόνα μέτρα που ελήφθησαν ήταν οί επανειλημμένες μειώσεις τών δημοσίων δαπανών και οί ταυτόχρονες αυξήσεις φόρων. Όμως στις 21-9-31 συμβαίνει τὸ ανήκουστο. Ο κανόνας χρυσού εγκαταλείπεται και ή αγγλική λίρα υποτιμήθηκε κατά 35%. Στή Γερμανία ή γενικότερη κρίση επιτάθηκε. Οί άνεργοι από 1 εκ. τὸ 1930 έφτασαν τὰ 6 εκ. Στή Γαλλία ή κρίση που έπληττε τις βιομηχανικές χώρες εκφράστηκε αρχικά ως μιὰ άπαλή ύφεση και αυτό επετεύχθη χάρη στα τεράστια αποθέματα χρυσού που διέθετε.

Όπως διαπιστώνεται, κάθε χώρα ελάμβανε τὰ μέτρα που θεωρούσε κατάλληλα χωρίς συνενόηση με άλλη. Η ενιαία σκέψη στο χώρο τής οικονομικής θεωρίας έδινε τή στερεότυπη απάντηση γνωστή στον 19ο αιώνα: μείωση τών δημοσίων δαπανών και εισοδημάτων, αύξηση φόρων, μείωση τής

ζήτησης. Τα αποτελέσματα ήταν αρνητικά σε όλους τους τομείς της εμπορικής δραστηριότητας. Η Παγκόσμια Οικονομική Συνδιάσκεψη του Λονδίνου το 1933 αποτυγχάνει και αναγνωρίζεται πλέον η ευρύτατη de facto ανάμειξη του κάθε κράτους στην οικονομία του. Οι ευρωπαϊκές χώρες ακολουθούν πολιτικές αυτάρκειας. Η έξοδος τελικά από την κρίση πραγματοποιήθηκε μετά την κήρυξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου.

Η κρίση του 1929 ήταν μεγάλη δοκιμασία για την οικονομική πολιτική όλων των χωρών. Η πιο ολοκληρωμένη προσπάθεια ήταν το περίφημο New Deal του Ρούσβελτ. Χωρίς να μπορεί να αποτυπώνει στην πράξη κάποια συγκεκριμένη οικονομική θεωρία αποτελούσε μία σύνθεση μέτρων πολιτικής για αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης. Οπωσδήποτε ήταν η εμφάνιση μιας «επιστημονικότερης οικονομικής πολιτικής». Περιλάμβανε: α) χορήγηση επιδομάτων και πραγματοποίηση δημοσίων έργων για τη συγκράτηση των εισοδημάτων, β) εκτέλεση δημοσίων έργων για την τοπική περιφερειακή ανάπτυξη, γ) δημιουργία κυβερνητικής υπηρεσίας με αποκλειστικό σκοπό την οικονομική ανάκαμψη, και δ) νομοθετικές πρωτοβουλίες, όπως: 1) όμοσπονδιακή εξασφάλιση των αποθεμάτων των Τραπεζών (SEC), 2) δημιουργία της Έπιτροπής Κεφαλαιαγοράς που έλεγχε τίτλους και συναλλαγές στη χρηματαγορά, 3) νομοθεσία για τη λεγόμενη αγροτική προσαρμογή προς ύποσθήριξη του αγροτικού εισοδήματος, και 4) εισαγωγή του συστήματος της κοινωνικής ασφάλισης και επιδομάτων ανεργίας και αναγνώρισης των δικαιωμάτων των εργατών να συνδικαλιζούνται και να διαπραγματεύονται τους μισθούς τους.

Η Γερμανία, μετά από τα προγράμματα «δημιουργίας εργασίας» και το λεγόμενο άμεσο πρόγραμμα του Gregor Strasser, στρέφεται στην παραγωγική δραστηριότητα, αναπτύσσει πολεμική βιομηχανία, εξαλείφει την ανεργία, επικαλούμενη δέ τη θεωρία ενός «Ευρύτερου Οικονομικού Χώρου» έτοιμαζόταν για το νέο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Έντυπωσιακή ήταν η αντίδραση της Σουηδίας. Η κυβέρνησή της έφαρμωσε επεκτατική οικονομική πολιτική ανατρέποντας το κατεστημένο του «ισσοσκελισμένου σε ετήσια βάση προϋπολογισμού». Ούσα το 1931 η οικονομία σε καθοδική φάση λόγω μείωσης του προϊόντος και των επενδύσεων, το κράτος προχωρεί αντίθετα με τις κατεστημένες τακτικές: μειώνει τη φορολογία και αυξάνει τις δαπάνες του προϋπολογισμού, ώστε να διατηρήσει τη ζήτηση σε ύψηλά επίπεδα και να τονώσει την οικονομική δραστηριότητα. Οι

φόβοι για πληθωρισμό διασκεδάζονταν από τη διαβεβαίωση ότι, όταν η οικονομία θα ξεπερνούσε την ύφεση, τότε ο προϋπολογισμός θα γινόταν πλεονασματικός και σέ μεσοπρόθεσμο επίπεδο θα ισοσκελιζόταν και πάλι. Η εμπειρία ήταν έντυπωσιακή και θεμελίωσε τη μακροχρόνια πορεία της χώρας στην ευημερία. Στην περίπτωση αυτή ήταν ουσιαστικά η αποτύπωση στην πράξη του «κεϊνσιανισμού», της θεωρίας που πήρε το όνομα από το Βρετανό οικονομολόγο Τζόν Μάϊναρντ Κέϊνς, που γεννήθηκε στο Καίμπριτζ το 1883 (γιός του οικονομολόγου Naville Keynes και της Florence Brown δημαρχίνας του Καίμπριτζ). Το έργο του *Πραγματεία περί Χρήματος* (1930), θεωρείται ότι αποδίδει τη κεϊνσιανή θεωρία. Ήταν όμως μόνον προάγγελος της Γενικής του Θεωρίας. Ο Κέϊνς, με το σύγγραμμά του *Γενική Θεωρία επί της Άπασχόλησης, του Τόκου και του Χρήματος*, ενώ φαινόταν ότι άπηχούσε την κλασική οικονομική θεωρία που του είχε διδάξει ο καθηγητής του Alfred Marshall και του Jean Baptiste Say —θεωρία που κυριάρχησε έναν αιώνα, σύμφωνα με την οποία η συνολική ζήτηση εξισούται πάντα με τη συνολική προσφορά, συνεπώς εμφάνιση υπερπαραγωγής, δηλαδή ανισορροπία μεταξύ συνολικής προσφοράς και ζήτησης, ήταν απολύτως αδύνατη— στην πραγματικότητα ο Κέϊνς έρχόταν να επανεξετάσει την κλασική θεωρία. (Για τη θεωρία του Keynes περιληπτικά βλ. Άντ. Δαμασκηνίδη, *Εισαγωγή στην Οικονομική Έπιστήμη*, I, 1985, σ. 117 έπ.). Έν ὀλίγοις: Θεωρούσε ως βασικές μεταβλητές του οικονομικού συστήματος, δηλαδή τους παράγοντες που προσδιορίζουν εκάστοτε το μέγεθος της άπασχόλησης και του κοινωνικού εισοδήματος, τρεις: τη «ροπή προς κατανάλωση» (και αντίστοιχα προς αποταμίευση), την «προτίμηση ρευστότητας» και την «όριακή αποδοτικότητα» του κεφαλαίου. Σε αντίθεση με τη θεωρία του Say, κατά τον Κέϊνς, η ροπή προς κατανάλωση προσδιορίζει το μέγεθός της. Έπειδή όμως η κατανάλωση δέν είναι ποτέ ίση προς το (πραγματικό και χρηματικό) εισόδημα της κοινωνίας αλλά υπολείπεται πάντοτε —αφού η ροπή προς κατανάλωση εκφράζεται μόνον ως κλάσμα ή ποσοστό (μικρότερο ή μεγαλύτερο) του εισοδήματος της κοινωνίας— δημιουργείται κάποιο κενό, το οποίο πρέπει να καλυφθεί από την επένδυση σέ πάγιο κεφάλαιο, δηλαδή τη ζήτηση αγαθών επενδύσεως ή κεφαλαιουχικών αγαθών, έτσι ώστε η ζήτηση αγαθών κατανάλωσης μαζί με τη ζήτηση αγαθών επένδυσης να είναι τέτοια, ώστε το συνολικό μέγεθος της άπασχόλησης και του κοινωνικού εισοδήματος να διατηρείται μακροχρονίως

στό επιθυμητό επίπεδο (βλ. περιεκτικῶς, Α. Σαουνάτσο, «Κεϋνσιανή θεωρία», *Οίκ. Ἐγκυκλ.*, 1959, τ. ΣΤ', σ. 341, 342). Τὸ χρήμα ἐξάλλου δὲν θεωρεῖται ἀπλὸ ἀνταλλακτικὸ μέσο, οὐδέτερο φαινόμενο, ἀλλὰ ἰδιαίτερο ἀγαθὸ πού ἐπιζητεῖται γιὰ τὴν ἴδια του χρησιμότητα, τὴ ρευστότητα (πού μπορεῖ νὰ προκαλέσει ἀνισορροπία ζήτησης-προσφορᾶς λόγω ἀποταμίευσης). Κατὰ τὸν Κεϋνς ἡ οἰκονομία ἔχει τὴν τάση καθὼς ἀναπτύσσεται νὰ ἐξαντλεῖ τὸ δυναμισμό της λόγω τῆς τάσης τῆς συνολικῆς κατανάλωσης νὰ φθίνει. Ἔτσι δημιουργεῖ ἀνισορροπία, οἰκονομικὴ ἀστάθεια, χάσμα στὴ συνολικὴ ζήτηση πού δὲν ἐπαρκεῖ νὰ ἀγοράσει τὴν παραγωγή μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ὕφεση, καὶ ἡ κρίση, ἀντὶ νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ ζήτηση, γινόταν ἐντονότερη λόγω μεγαλύτερης φορολογίας. Τόνισε λοιπὸν τὶς προσδοκίες τῶν ἐπιχειρηματιῶν, ὡς στοιχειῶ-κλειδιὸ γιὰ νὰ κατανοηθοῦν οἱ λεγόμενες «ἐπενδυτικὲς ἀντοχές» στὴν οἰκονομία, τὴ σημασία τῶν χαμηλῶν ἐπιτοκίων γιὰ τὴ διατήρηση εὐνοϊκοῦ κλίματος διαμόρφωσης τῆς ὀριακῆς ἀποδοτικότητας τῶν ἐπενδύσεων ἀπὸ τοὺς ἐπιχειρηματίες καὶ τὸ σημαντικὸ ρόλο στὴν οἰκονομία πού παίζει ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ, πού καλεῖται νὰ πηγαίνει ἐνάντια στὸν οἰκονομικὸ κύκλο. Τὸ κράτος δηλαδὴ ἔπρεπε νὰ ξοδεύει καὶ νὰ ἐνθαρρύνει τὶς δαπάνες τῶν ἰδιωτῶν σὲ περιόδους ὕφεσης, ἐνῶ νὰ φορολογεῖ γιὰ νὰ ἀποθαρρύνει τὴν κατανάλωση σὲ ἐντονη ἀνοδὸ τῆς οἰκονομίας, πού φέρνει πληθωρισμό. Κατὰ τὸν Κεϋνς ἡ ἀποστολὴ τοῦ κράτους σὲ μιὰ ἀσταθῆ οἰκονομία ἀντιπροσωπεύει τὸν ἐξισοροπιστικὸ παράγοντα μέσω τῆς κατάλληλης δημοσιονομικῆς καὶ νομισματικῆς πολιτικῆς νὰ προλαμβάνει τὶς οἰκονομικὲς χαλαρώσεις καὶ κρίσεις. Ἡ θεωρία του, ἐξαιρετικὰ ἐπαναστατικὴ, δὲν ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ τοὺς νεοκλασικούς, οἱ ὁποῖοι διατύπωναν τὴ θέση ὅτι ἡ κρίση τοῦ 1929 ἀπὸ ἀπλὴ ὕφεση ἐξελίχθηκε σὲ οἰκονομικὴ καταστροφὴ λόγω λανθασμένης νομισματικῆς πολιτικῆς. Ἡ Κεντρικὴ Ὁμοσπονδιακὴ τῶν ΗΠΑ Τράπεζα (FED) ἔπρεπε νὰ εἶχε ἀυξήσει τὴν προσφορὰ χρήματος, πράγμα πού δὲν ἔκανε. Αὐτὸ ἦταν τὸ λάθος. Γι' αὐτοὺς τὸ οἰκονομικὸ σύστημα θὰ ξαναγύριζε σὲ ἰσορροπία ἀπὸ μόνο του, ἂν δὲν εἶχε συμβεῖ αὐτὸ τὸ λάθος.

Ἡ οἰκονομικὴ καταστροφὴ ἦταν τεράστια σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο. Στὸν ἀπόηχο αὐτῆς τὰ ὄρια ἀνάμεσα στὸ κράτος καὶ στὶς ἀγορὲς ἐπαναπροσδιορίστηκαν.

VII. Τὸ τέλος τῆς αὐταπάτης

Ἡ ἱστορία εἶναι νωπή. Ἡ παγκόσμια κοινωνία σὲ οικονομικὴ κρίση. Ἡ παραγωγή συρρικνώνεται, ἡ ἀνεργία διογκώνεται, τὰ πιστωτικὰ ἰδρύματα ἀντιμετωπίζουν τὸ φάσμα τῆς ἔλλειψης ρευστότητας, οἱ ἐπιχειρήσεις κινδυνεύουν. Ὅλα παίζονται. Μήνυμα αἰσιοδοξίας ἀπὸ πουθενὰ παρὰ τὰ σχέδια διάσωσης!

Ἡ κρίση δὲν γίνεται ἀπὸ τὴν μιὰ ἡμέρα στὴν ἄλλη. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ κρίση ἐκπορεύθηκε ἀπὸ ἓναν ὑπερτροφικὸ χρηματοοικονομικὸ τομέα στὸν ὁποῖον διακινούνταν ἀξίες πολλαπλάσιες τῶν ἀξιῶν παραγωγῆς, δηλαδὴ τῶν πραγματικῶν ἀξιῶν. Τονίζεται ὅτι ἡ λεγόμενη «κρίση τῶν ἀκινήτων» στὶς ΗΠΑ δὲν γεννήθηκε ἀπὸ τὴ ζήτηση γιὰ κατοικίες (βλ. Στ. Θωμαδάκη, Λύνουμε τίς κρίσεις δημιουργώντας καινούργιες, *Καθημερινή/Οικονομική*, 16-11-2008, σ. 11). Γεννήθηκε ἀπὸ τὴ μεγάλη προσφορὰ φθηνῶν δανείων καὶ τὴν ἀναζήτηση ὑπερκερδῶν μέσου ὑπεραξιῶν. Ἦταν φαινόμενο τῆς χρηματοοικονομικῆς σφαίρας τῆς οἰκονομίας, ὅχι τῆς πραγματικῆς «εὐκόλο χρῆμα, ἀναζήτηση γιὰ ὑπεραξίες καὶ πληθωρισμὸς-τιμῶν σὲ χρηματοοικονομικὰ προϊόντα». Δημιουργία σύνθετων χρηματοοικονομικῶν ἐργαλείων, τιτλοποίηση ἀπαιτήσεων, συνεχῆς μετάρθεση κινδύνου, παιχνίδι ὅπου τὸ ποιὸς εἶναι ὁ πραγματικὸς ὀφειλέτης καὶ δανειστῆς ἐξαφανίζεται, μὲ σκοπὸ τὴν ἀπόκτηση ρευστότητας καὶ τὴ συνεχῆ ἀνακύκλωσή της γιὰ μεγαλύτερες ἀποδόσεις.

Μιὰ κρίση χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔντονη ἀνάδυση τῶν λεγόμενων «χρηματοοικονομικῶν ἐξωτερικότητων» (financial externalities). Οἱ πράξεις τοῦ καθενὸς ἐπιφέρουν ἀποτελέσματα στὴ φήμη καὶ αξιοπιστία ὄλων τῶν συμμετεχόντων στὴν ἀγορά. Ἡ διάσωση ἑνὸς χαλαρώνει τοὺς ἄλλους, ἡ πτώση τοῦ ἄλλου παγώνει ὅλους. Χωρὶς ἐξωτερικὴ στήριξη, τὸ σύστημα μὲ τὴν αὐτορρύθμισή του ἀποτυγχάνει. Ἐξάλλου χαρακτηριστικὸ μιᾶς κρίσης ποὺ ἐντυπωσιάζει εἶναι ἡ ἀνθεκτικότητα τῶν μηχανισμῶν τῆς ψυχολογικῆς αὐθυποβολῆς ποὺ δημιουργεῖ εὐφορία στὴν ἀγορά. Ἔτσι ὁ ἐπαγγελματίας ἐθελουφλεῖ στὰ ἀρνητικὰ ἐνδεχόμενα, ὅταν κυνηγᾷ ὑπεραποδόσεις (ἀπληστία;) Ἴσως περισσότερο περίπλοκο. Τὸ κυνηγητὸ τῆς ὑπεραπόδοσης καὶ τὸ σύστημα προσδοκιῶν ἀλληλοτροφοδοτοῦνται καὶ αὐτοεκπληρώνονται γιὰ ἓνα διάστημα. Ἔτσι ἡ εὐφορία γίνεται ἀποτέλεσμα ἀλληλοεπηρεασμοῦ, ὁμαδικῆς συμπεριφορᾶς καὶ συλλογικῆς διαμόρφωσης προσδοκιῶν.

Τὸ βάρος καὶ ἡ εὐθύνη τῆς κρίσης ἔπεσε στὰ πιστωτικὰ ἰδρύματα. Θεωρήθηκε ὅτι ἐγκατέλειψαν τοὺς παραδοσιακοὺς τραπεζικοὺς κανόνες. Ἀποσύρθηκαν οἱ παραδοσιακοὶ τραπεζίτες τῆς «κατάθεσης καὶ τοῦ δανεισμοῦ». Στὴ θέση τους μπῆκαν τὰ σύγχρονα στελέχη, ὡς γνωστές τῶν λεγόμενων σύνθετων χρηματοοικονομικῶν ἐργαλείων. Ὁ παραδοσιακὸς τραπεζίτης κοιτᾷ δύο πράγματα: καταθέσεις καὶ δάνεια. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἰσοζύγιό του καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸ διατηρεῖ σὲ ἰσορροπία. Ὅμως ἡ τράπεζα παντοῦ, τὶς τελευταῖες δύο δεκαετίες, «χρηματοστρηριοποιήθηκε» καὶ ἄφησε αὐτὸν τὸν κανόνα (βλ. Λ. Στεργίου, Δὲν σεβαστήκαμε βασικοὺς κανόνες τῆς οἰκονομίας, *Καθημερινή/Οἰκονομική*, 26-10-2008, σ. 7). Στόχος ἔγινε ἡ αὔξηση τῶν κερδῶν μέσω τῶν πωλήσεων. Ἦταν ἐσφαλμένη ἀντίληψη περὶ ἐταιρικήσ διακυβέρνησης. «Αὔξηση τῶν κερδῶν» ναί, ὄχι ὅμως μὲ κάθε τρόπο. Ἔτσι οἱ δημιουργοὶ προϊόντων ἔφτιαξαν εὐφάνταστα προϊόντα. Ἡ πίεση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τὸ περίφημο «ἀνταγωνιστικὸ προβάδισμα 15'», τὰ κίνητρα τῶν μεγάλων ἀμοιβῶν καὶ δικαιωμάτων προαίρεσης ἐπέβαλαν νὰ δουλέψει ἡ φαντασία. Ἔτσι δημιουργήθηκε ἕνας ἄλλος τραπεζικὸς χῶρος, ὁ τῆς «χρηματοοικονομικῆς ὑπεραξίας». Συγχρόνως ἀναζητήθηκε καὶ βρέθηκε ὁ κατάλληλος τόπος: «δανεισμός σὲ δανειολήπτες πού δὲν ἔπρεπε νὰ πάρουν δάνειο», δηλαδὴ πού δὲν εἶχαν τὰ ἀπαραίτητα εἰσοδήματα ἢ εἶχαν ἀκόμα ἀρνητικὸ πιστοληπτικὸ ἱστορικό. Καὶ ἀρχίζει ὁ φαῦλος κύκλος. Ὅταν τὰ δάνεια αὐτὰ δὲν ἐξοφλοῦνται, ἀρχίζουν κατασχέσεις, πλειστηριασμοὶ μὲ συνέπεια νὰ ἐπιταχύνεται ἡ πτώση τῶν ἀκινήτων. Ἔτσι ἄρχισε νὰ δημιουργεῖται πλέγμα παράγωγων προϊόντων καὶ τιτλοποιημένων δανείων πού ἡ μία τράπεζα πουλοῦσε στὴν ἄλλη. Μὲ τὴν πώληση τοῦ ὁμολόγου (ὁμολόγο κινδύνου) μεταθέτεις στὴν πραγματικότητα τὸν κίνδυνο στὸν ἀγοραστή καὶ ἀποκτᾷς ρευστότητα πού πάλι ἀνακυκλώνεις σὲ νέα δάνεια. Γιὰ νὰ ἀντισταθμιστεῖ ὅμως ὁ κίνδυνος, οἱ τράπεζες ἔπρεπε νὰ δημιουργήσουν ἄλλα παράγωγα προϊόντα πού ἐξασφάλιζαν ὅσους εἶχαν γίνεи ὁμολογιῶχοι μὲ τιτλοποιημένα δάνεια.

Ἔτσι οἱ κίνδυνοι, τιτλοποιούμενοι καὶ μετακινούμενοι ἀνὰ τὸν κόσμον, μετατράπηκαν σταδιακὰ σὲ εἶδος «στοιχήματος» στὴν ἀγορὰ χρηματοοικονομικῶν μέσων.

Καὶ φαινόταν ὅτι ὅλα λειτουργοῦσαν σωστὰ μὲ τὴ σύμπραξη τῆς λεγόμενης «δημιουργικῆς λογιστικῆς». Ὅταν ὅμως οἱ πιστοληπτες δὲν μποροῦσαν πλέον νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ὑποχρεώσεις τῶν (στεγαστικῶν) δανεί-

ων τους, αλξήθηκαν οι επισφάλειες τῶν δανείων. Τότε ἡ μία τράπεζα ζητάει τὴν ἀποζημίωσή της ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ αὐξάνεται τὸ κόστος ἀσφάλισης τῶν ἐπενδυτικῶν κινδύνων. Δημιουργεῖται στενότητα τῆς ρευστότητας. Ἡ ἔλλειψη ρευστότητας παρασύρει ὅσες ἐπιχειρήσεις εἶχαν ἐπενδύσει σὲ τίτλους δανείων. Ἡ κρίση ρευστότητας ἐκτοξεύει τὸ κόστος τοῦ χρήματος στὴ διατραπεζικὴ ἀγορά, πράγμα ποὺ ἐπιβαρύνει ἐπιχειρήσεις καὶ νοικοκυριά. Ἡ κατάρρευση τραπεζῶν, ἐπενδυτικῶν οἰκῶν εἶναι γεγονός. Τὸ κράτος προστάτης ἐπανερχεται παντοῦ.

«Χάθηκαν φανταστικά χρήματα ἀπὸ φανταστικά κέρδη». Παραλογοισμός;

Φταίει ὁ καπιταλισμός; Φταίει ἡ παγκοσμιοποίηση; Ὁ Γερμανὸς διανοητῆς Χὰνς Μάγκνους Ἐντσενμπεργκερ πιστεύει ὅτι ὁ καπιταλισμὸς διδάσκεται ἀπὸ τὰ λάθη του καὶ μπορεῖ νὰ προσαρμόζεται σὲ κάθε καθεστῶς. Ἡ ἠθικὴ καταδίκη λοιπὸν τοῦ καπιταλισμοῦ δὲν ὀδηγεῖ πουθενά. Κι αὐτὸ γιατί μαζί του ἔφερε μιὰ πρωτόγνωρη γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία εὐημερία: μιὰ εὐημερία ποὺ πολὺ λίγοι ἀπὸ ἐμᾶς εἴμαστε ἔτοιμοι νὰ ἀποχωριστοῦμε. Τὸ χρηματιστήριον εἶναι ἓνα τυχερὸ παιχνίδι ἀφόρητα, ὅπως λέει, βαρετό (βλ. συνέντευξη σὲ *Spiegel*, Νοέμβ. 2008 καὶ *Ἐλευθεροτυπία / Οἶκον.*, 3-11-08, σ. 59).

VIII. Οἱ τράπεζες καὶ ἡ φρόνηση αἰῶνες πρὶν

Στὴν ἐποχὴ του, ὁ Adam Smith, ἀναφέρει ὅτι δύο ἦταν οἱ μέθοδοι χρηματοδότησης τῶν ἐπιχειρηματιῶν ἀπὸ τίς τράπεζες: ἡ προεξόφληση τῶν συναλλαγματικῶν, ἢ μὴ ἐμπρόθεσμη πληρωμὴ τῶν ὁποίων σήμαινε αὐτοδίκαιη πτώχευση, καὶ τὸ ἀνοιγμα πιστωτικῶν λογαριασμῶν μέχρι ὀρισμένου ποσοῦ ἀρκεῖ ὁ δανειζόμενος νὰ προσκομίζει δύο μάρτυρες ἀναμφισβήτητης ἀξιοπιστίας καὶ μεγάλης περιουσίας ὡς ἐγγυητές. Καὶ ὅταν οἱ ροές τῶν πληρωμῶν εἶναι τακτικές, τὰ ταμεῖα τῆς τράπεζας, γράφει ὁ A. Smith, «μοιάζουν μὲ μιὰ δεξαμενὴ νεροῦ ἀπὸ τὴν ὁποία μιὰ ποσότητα νεροῦ ἐκρέει συνεχῶς, ἐνῶ σὲ μιὰ ἄλλη, ἀπολύτως ἴση μὲ τὴν προηγούμενη, εἰσρέει συνεχῶς ἔτσι ὥστε χωρὶς καμιὰ ἐπιπλέον φροντίδα ἡ δεξαμενὴ παραμένει πάντα στὴν ἴδια σχεδὸν στάθμη. Οἱ δαπάνες ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν ἀναπλήρωση τῶν ταμειακῶν ἀποθεμάτων μιᾶς τέτοιας τράπεζας εἶναι μικρὲς ἢ μηδαμινές» (*Πλοῦτος τῶν Ἑθνῶν*, βιβλίον 2ο, κεφάλαιον 2ο, ἀρ. 59). Καὶ εἶναι

ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ Τράπεζες, τότε τουλάχιστον τῆς Σκωτίας, ἐνδιαφέρονταν περισσότερο γιὰ αὐτὸ πού σήμερα ὀνομάζουμε «γνώριζε τὸν πελάτη σου» παρά γιὰ τὴν περιουσία ἢ τὴν πιστοληπτική του ικανότητα. Ἔτσι ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ τοὺς πελάτες τοὺς συγχρῆς καὶ τακτικές, αὐτοπρόσωπες πληρωμές, ἔτσι ὥστε καὶ ἐξοικονομοῦσαν τὸ σύνολο τῶν ὑπέρογκων δαπανῶν ἀναπλήρωσης τῶν ταμειακῶν ἀποθεμάτων ἀλλὰ συγχρόνως εἶχαν ἄμεση καὶ τακτικὴ πληροφόρηση σχετικὰ μὲ τὴ συμπεριφορὰ τῆς πλειοψηφίας τῶν πελατῶν τοὺς πέραν αὐτῆς πού προερχόταν ἀπὸ τὰ βιβλία τους (ὅ.π., παρ. 61-63). Καὶ μέχρις ἐκεῖ καλὰ λειτουργοῦσαν γιὰ τὸν homo economicus, ὅταν κάποια στιγμή ὁ τραπεζίτης ἀνακάλυψε ὅτι οἱ ὀφειλέτες ἄρχισαν τὸ τέχνασμα τῆς «ἀνανέωσης τῶν συναλλαγματικῶν» μὲ συμμετοχὴ περισσότερων ἐνδιάμεσων προσώπων, μάλιστα μὲ σκοπὸ τὴν ἀντλήση χρήματος, ἔτσι ὥστε νὰ γίνεταὶ δυσκολότερη ἢ διάκριση μεταξὺ μιᾶς πραγματικῆς καὶ μιᾶς ἀπατηλῆς συναλλαγματικῆς καὶ στὴν πραγματικότητα νὰ μὴν ὑπάρχει πλειονότητα πιστωτῶν καὶ ὀφειλετῶν, ἀλλὰ μόνο ἡ τράπεζα ὡς πιστωτὴς καὶ ὁ ἐπιχειρηματίας πού κάνει χρῆση τοῦ χρήματος ὡς ὀφειλέτης. Διαπιστώνει ἔτσι ὁ τραπεζίτης ὅτι ὁ ἐπιχειρηματίας δὲν ἀπασχολεῖ κάποιο δικό του κεφάλαιο ἀλλὰ αὐτὸ πού τοῦ προκατέβαλε ἡ τράπεζα. Τότε ἡ τράπεζα ἀποσύρεται ἀπὸ αὐτὸν σταδιακά, ὁ ὁποῖος τώρα ἀναζητεῖ τὴν πίστωση ἀλλοῦ, καὶ ὅταν οἱ πόρτες κλείνουν, οἱ δανειολήπτες ἐξοργίζονται. «Τὴ δυστυχία τους», μᾶς ἀποκαλύπτει ὁ Adam Smith, «πού ἦταν ἄμεση συνέπεια αὐτῆς τῆς συνειδητῆς καὶ ἀναγκαίας ἐπιφύλαξης τῶν τραπεζῶν, τὴν ἀποκάλεσαν δυστυχία τῆς χώρας» (ὅ.π., παρ. 72). Οἱ τράπεζες ἀρνούμενες νὰ δανείσουν ἐκείνους στοὺς ὁποίους εἶχαν ἤδη δανείσει ὑπερβολικὰ μεγάλα ποσά, υἱοθέτησαν τὴ μόνη δυνατὴ μέθοδο προκειμένου νὰ διασώσουν τὴ δική τους ἀξιοπιστία ἀλλὰ καὶ τὴ δημόσια ἀξιοπιστία τῆς χώρας (ὅ.π.).

Καὶ τότε τί ἐγινε; Ἐν μέσω αὐτῆς τῆς ἀναστάτωσης ἰδρύθηκε στὴ Σκωτία μιὰ νέα τράπεζα μὲ ἄμεσο στόχο τὴν ἀνακούφιση τῆς δυστυχίας τῆς χώρας. Τὸ σχέδιο ἦταν γενναϊόδωρο ἀλλὰ ἡ ἐκτέλεσή του πραγματοποιήθηκε χωρὶς σωφροσύνη καὶ ἡ φύση καὶ οἱ αἰτίες τῆς δυστυχίας πού στόχευε νὰ ἀνακουφίσει δὲν εἶχαν γίνει πλήρως κατανοητές (ὅ.π., παρ. 73). Ἡ τράπεζα αὐτὴ μὲ σκοπὸ νὰ προσελκύσει τὸ σύνολο τῶν τραπεζικῶν ἐργασιῶν καὶ νὰ ἐκτοπίσει τίς ἄλλες τράπεζες, ἰδίως τοῦ Ἐδμβούργου πού ἐθεωρεῖτο ἡ αἰτία τῆς δυσαρέσκειας τῶν ἐπιχειρηματιῶν, ἐμφανίστηκε γενναϊόδωρη ὅσο καμιὰ ἄλλη στὸ ἄνοιγμα πιστωτικῶν λογαριασμῶν καὶ στὴν προεξόφληση

συναλλαγματικῶν ὑπὸ τὸν ὄρο μιᾶς λογικῆς ἀσφαλείας. Ἔτσι ὀδηγεῖται στὴν ἐκδότη μεγάλων ποσοτήτων χαρτονομίσματος. Ὅμως τὰ χαρτονομίσματα πλεονάζαν σὲ σχέση μὲ τὴν ποσότητα πού μποροῦσε νὰ ἀπορροφήσει ἡ κυκλοφορία τῆς χώρας, ἐπέστρεφαν στὴν ἴδια προκειμένου νὰ μετατραποῦν σὲ ἄργυρο καὶ χρυσό μὲ τὸν ἴδιο ρυθμὸ μὲ τὸν ὁποῖο τυπώνονταν. Ἡ ὑπερβολικὴ κυκλοφορία ἀδειάζει τὰ ταμεῖα τῆς καὶ μέσα στοὺς ἕξι μῆνες λειτουργίας τῆς ἀναγκάζεται νὰ ἐκδώσει συναλλαγματικὴ ὑπὲρ τῆς Τράπεζας τοῦ Λονδίνου. Ἐχοντας διασφαλίσει τὴν ἐγγύηση τῶν ὑποχρεώσεων τῆς μὲ τὶς ὑποθήκευμένες περιουσίες τῶν μετοχῶν τῆς, ἀξίας ἑκατομμυρίων λιρῶν, ἀνοίγεται καὶ ἀρχίζει νὰ ἀνανεώνει τὴ μιὰ συναλλαγματικὴ μὲ τὴν ἄλλη ὑπὲρ τῆς Τράπεζας τοῦ Λονδίνου ἐνσωματώνοντας τόκους καὶ προμήθειες. Εἰσπράττοντας ποσοστὸ τόκου 5% γιὰ κεφάλαιο 200.000 λιρῶν καὶ καταβάλλοντας στὴν Τράπεζα τοῦ Λονδίνου ποσοστὸ 8% γιὰ ποσὸ δανεισμοῦ 600.000 λιρῶν, ἡ τράπεζά μας κατέρρευσε σὲ δύο χρόνια συμπαράστυροντας μετόχους-ἐγγυητές ἀκόμα καὶ ὀφειλέτες τῆς πού μὲ εὐκολία αὐξαναν τὸ χρέος τους. «Ὅταν ἐπῆλθε ἡ χρεοκοπία, τὸ βάρος αὐτῶν τῶν χρεῶν ἔπεσε καὶ πάλι μὲ ὀρμὴ σ' αὐτοὺς καὶ τοὺς πιστωτές τους», μᾶς περιγράφει ὁ Α. Smith. Ἡ προσωρινὴ χρηματοδοτικὴ ἀνακούφιση πού εἶχε δώσει στοὺς ἐπιχειρηματίες μετατράπηκε σὲ καταστροφή, ἐνῶ οἱ ἄλλες τράπεζες τελικὰ βρῆκαν πολὺ γρήγορα μιὰ διέξοδο ἀπὸ αὐτὸν τὸ φαῦλο κύκλο ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲ θὰ εἶχαν ξεφύγει παρὰ μόνο μὲ τὴν καταβολὴ ἐνὸς σημαντικοῦ τιμήματος καὶ ἴσως ἀκόμα μὲ τὴν ὑποθήκευση τῆς ἀξιοπιστίας του. Τὶς ἀνακούφιζε αὐτὸς πού σκόπευε νὰ τὶς ἐκτοπίσει (βλ. ὅ.π., παρ. 74-75).

IX. Οἱ ὑποχωρήσεις τοῦ Δικαίου στὸ οἰκονομικὸ πρόσταγμα

Ἡ πρώτη ὑποχώρηση

Μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ τῶν προηγούμενων δεκαετιῶν, πολλοὶ εἶδαν τὶς ἀγορὲς ὡς τοὺς κύριους μηχανισμούς γιὰ τὴ λύση τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων. Συναινοῦσαν στὸ ὅτι ὁ κρατικὸς παρεμβατισμὸς στὴν ἰδιωτικὴ δραστηριότητα κάνει περισσότερο καλὸ παρά καλὸ (βλ. L. Sullivan, Antitrust, Microeconomics, and Politics: Reflections on some Recent Relationships, Calif. L.R., 1980, σ. 1 ἐπ. 5). Πίσω ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς ἀπορρύθμισης βρισκόνταν οἱ θέσεις ὅτι τὰ ἄτομα μεγιστοποιοῦν τὴ χρησιμότητα τῶν ἀγαθῶν, οἱ ἐπιχειρήσεις μεγιστοποιοῦν τὰ κέρδη τους καὶ κα-

θενός ή συμπεριφορά είναι ευδαιμονιστική και όρθολογική. Συγχρόνως πίσω από τή θεωρία, ή πολιτική ιδεολογία ταυτοποιείται. "Όταν τά άτομα ευήμεροϋν, ευήμερεϊ ή κοινωνία, τά άτομα παρακινούνται από τό ίδιο συμφέρον τους και είναι οί καλλίτεροι δικαστές για τό τί είναι καλό γι' αϋτά. Έκφράζονται με μέσα τήν εύκαιρία, τήν πρωτοβουλία και τήν παραγωγική ενέργεια. "Ό φιλελευθερισμός του Adam Smith επανερχόταν. Φόβος και σκεπτικισμός υπήρχε όμως πάντοτε ως προς τή «συγκέντρωση τής δύναμης». "Ό πλήρης ανταγωνισμός ως αρχή τής οικονομίας για ύπεροχή με βάση τήν καλλίτερη παροχή ή τήν καλλίτερη τιμή, πού λειτουργεί μεταξύ ζήτησης και προσφοράς είναι ιδεώδες μη πραγματοποιήσιμο, «φυσική κατάσταση αυτορρυθμιζόμενη». Άλλά ό ανταγωνισμός στην αγορά είναι άτελής, αφού αλλοιώνεται από συμπράξεις, όλιγοπωλιακές ή μονοπωλιακές θέσεις. "Έτσι παρεμβαίνει ό νόμος και από φυσική γίνεται κατάσταση «ρυθμιζόμενη από τό νόμο». Και όσο ή ιδέα του φιλελευθερισμού προωθείτο —ιδίως από τή δεκαετία του '60, με τό σκεπτικό ότι οί αγορές είναι οί μηχανές πού κινούν τό σύμπαν με συνακόλουθα τις πολιτικές ελευθερίες, τήν κοινωνική σταθερότητα και τόν ύλικό πλοϋτο— ή προστασία του ελεύθερου λειτουργικού ανταγωνισμού από τό νόμο άρχισε να τίθεται εν άμφιβόλω ως προς τήν αποτελεσματικότητά της για μιá ευήμεροϋσα οικονομία και έφερε στο προσκήνιο τις διαφορετικές θέσεις των οικονομικών σχολών των πανεπιστημίων Χάρβαρντ και Σικάγου. "Η πρώτη στηριζόμενη σε έμπειρικά δεδομένα (και βασισμένη στη διδασκαλία των Edward Chamberlain και Joan Robinson) θέτει τις βάσεις για μιá ενιαία θεωρία και πολιτική του ανταγωνισμού με θεμελιωτικά στοιχεία τή δομή, τή συμπεριφορά και τά αποτελέσματα τής αγοράς σε συνδυασμό με τά επιθυμητά αποτελέσματα. "Ό δικαστής για τό σχηματισμό τής κρίσης πάνω σ' ένα ανταγωνιστικό φαινόμενο (σύμπραξη, κατάχρηση, μονοπώλιο) θα πρέπει να χρησιμοποιεί ως κριτήριο τή δυνατή ή άμεση συνέπεια πού μπορεί να έχει τούτο για να ενισχύσει ή αποδυναμώσει τήν αγορά, να επιφέρει πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα για τούς καταναλωτές, χωρίς να προστρέχει σε άλλο συγκεκριμένο οικονομικό στόχο. Οί στρουκτουραλιστές πίστευαν ότι με τήν τήρηση των ανταγωνιστικών δομών θα επιτυγχάνονταν έμμεσα και οί μη οικονομικοί σκοποί του ανταγωνισμού. "Η Σχολή του Σικάγου, νεοφιλελεύθερη, αποδίδοντας στο αντιμονοπωλιακό δίκαιο τήν, κατά τά μέσα τής δεκαετίας του '70, οικονομική άποτυχία των ΗΠΑ με χαμηλή παραγωγικότητα, άρνητικό ισοζύγιο πληρωμών, ανταγω-

νιστικότητα των γερμανικών και ιαπωνικών προϊόντων, προώθησε την άρχη ότι από το δίκαιο του ανταγωνισμού πρέπει να αποκλειστεί κάθε μη οικονομικός σκοπός. Με μέσο την «οικονομική ανάλυση του Δικαίου» δέχεται ότι κάθε κανόνας ανταγωνισμού πρέπει να υποβάλλεται σε μιὰ «δοκιμασία νομιμότητας» με βάση μόνο την οικονομική αποτελεσματικότητα κάθε συγκεκριμένης συμπεριφοράς. Ο δικαστής δὲν ρωτάει πιά ἂν ὑπάρχει ἐνίσχυση ἢ ἀποδυνάμωση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, καλὰ ἢ ἄσχημα ἀποτελέσματα γιὰ τοὺς καταναλωτές, ἀλλὰ ἂν γιὰ τὴν ὅλη οἰκονομία ὑπάρχουν αὐξητικὰ ἢ μειωτικὰ ἀποτελέσματα εὐημερίας. Με κύριους ἐκπροσώπους τοὺς Bork καὶ Posner, ἀπομακρύνει τὴ θεωρία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ἀποδέχεται τὴν ἀντίληψη μιᾶς μακροπρόθεσμης αὐτορρυθμιστικῆς δυνάμεις ἀνεπηρέαστων ἀγορῶν καὶ εἰσάγει τὴν οἰκονομικὴ ἀνάλυση στὸ Δίκαιο ὡς πρόταση γιὰ μιὰ ἐνοποιημένη οἰκονομικὴ θεωρία τοῦ Δικαίου. Βασικὴ λειτουργία τοῦ Δικαίου εἶναι πλέον νὰ διευκολύνει τὶς συναλλαγές στὸ πλαίσιο τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς καί, στὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες ὅπου τὸ κόστος τῶν συναλλαγῶν εἶναι ὑψηλό, νὰ μιμεῖται τὴν ἀγορὰ καθορίζοντας τὴν ἔκβαση κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ εἶναι παρόμοια με ἐκείνη στὴν ὁποία θὰ κατέληγε ἡ ἀγορὰ, ἐὰν ἦταν ἐφικτὲς οἱ συναλλαγές: «Δικαιοσύνη στὸ δίκαιο σημαίνει ἀπλὰ ἀποτελεσματικότητα» (βλ. R. Posner, *Economic Analysis of Law*, 2η ἔκδ., 1977, σ. 22). Διακήρυξαν ὅτι καὶ τὰ πιὸ ἀκανθώδη θέματα μποροῦν νὰ λυθοῦν χωρὶς ἀξιολογικὴ κρίση ποὺ ἐπιβάλλει τὸ Δίκαιο, ἀλλὰ με τὸν οἰκονομικὸ ὑπολογισμό. Ψευδαίσθηση θεωρήθηκε ὅτι οἱ ἔσχατες λύσεις βρίσκονται μόνο μέσα στὸ νομικὸ σύστημα (πρβλ. A. Leff, *Economic Analysis of Law. Some Realism about Nominalism*, *Va. L. Rev.*, 60, 1974, σ. 451).

Ἡ δεύτερη ὑποχώρηση

Τὸ 1600 ὁ Γενικός Εἰσαγγελεὺς τῆς Ἰρλανδίας John Davis ἐπεσήμανε ὅτι «ὁ πρῶτος καὶ κύριος λόγος ποὺ κάνουμε βασιλεῖς εἶναι γιὰ νὰ διατηροῦν τὴν ἰδιοκτησία, τὶς συμβάσεις, τὶς μεταφορές καὶ τὸ ἐμπόριο μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων» (βλ. F. Cross – R. Prentice, ὅ.π., σ. 110). Ἡ ἰδιοκτησία στὰ πράγματα, κατὰ τὸν John Locke, εἶναι προέκταση τῆς ἐργασίας τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐξασφάλισή της με καλὰ καθορισμένα δικαιώματα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἡ ἀνεπίληπτη ἐπιβολὴ τῶν συμβάσεων εἶναι οὐσιώδη γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐπιτυχία κατὰ τὸ νομπελίστα Mancur Olson (βλ. M. Olson, *The Logic of Collective Action*, 1965), ὁ ὁποῖος ἀποδεχόμενος τὴ φύση

του ανθρώπου ως ιδιοτελή, έβλεπε ωστόσο τή συλλογική δράση ως αίνιγμα (46 έπ., 159 έπ.). Πέρα όμως από τήν προστασία τής ιδιοκτησίας ως θεμελιώδες κίνητρο για τήν επιδίωξη πλούτου και ευημερίας, όπως τονίζεται (Cross – Prentice, ό.π., σ. 114), άλλο θεμελιώδες χαρακτηριστικό τής αποτελεσματικής οικονομίας είναι και ή προαγωγή του «δίκαιου παιχνιδιού». 'Ο καπιταλισμός «γίνεται, δέν είναι φυσικό σύστημα». Άπαιτεί κανόνες για διασφάλιση του fair play. 'Όσο αυτοί δέν υπάρχουν, δέν έχεις μπροστά σου ελεύθερη αγορά, αλλά «ελευθερία για όλα», που τελικά καταλήγει στον κανόνα του ισχυρότερου. 'Η «απάτη» οδηγεί σε αναποτελεσματική κατανομή των πηγών και αποθαρρύνει τή συμμετοχή στο οικονομικό συμβάν. Άκριβώς με βάση τή σύμβαση και τήν ιδιοκτησία εμφανίστηκε αιώνες πριν ή έννοια του νομικού προσώπου ως αυτόνομη από τά μέλη του οντότητα και, κυρίως, ή μορφή τής «άνωνυμης εταιρίας», ή οποία, κατά τον Coase, ελαχιστοποιεί τά έξοδα συναλλαγής και παρέχει ανταγωνιστικό προβάδισμα μέσω του συντονισμού τής οικονομικής δραστηριότητας σε σχέση με τους αγοραστές – πωλητές που πρέπει να συνάπτουν νέες συμβάσεις σε κάθε επίπεδο παραγωγής. Λύνει «προβλήματα ομαδικής παραγωγής» των οποίων τήν περιπλοκότητα άτομα μόνα τους αδυνατούν να αντιμετωπίσουν. Και τό περίφημο αυτό όχημα του καπιταλισμού εξοπλίστηκε για τό ρόλο του με αυτότελεια νομική, με ένδεχόμενη άέναη διάρκεια, με τήν περιορισμένη εϋθύνη των μετόχων και συνεισέφερε τά μέγιστα τόσο στην προώθηση του καπιταλισμού και στη συγκέντρωση ισχύος των διοικητών της, όσο και στον άρρηκτο δεσμό εταιρικής περιουσίας και εταιρικού σκοπού, και με λύση του λεγόμενου «ήθικου προβλήματος» των άνωνύμων εταιριών, δηλαδή με τά δικαιώματα προστασίας τής μειοψηφίας. Κι όμως αυτά δέν ήταν αρκετά για τό μεγάλο βήμα τής άνωνυμης εταιρίας προς τήν κεφαλαιαγορά.

Χρειαζόταν μιá διαφορετική θέση των μετόχων. 'Ενώ οι νόμοι τους απέδιδαν τήν ιδιοκτησία τής εταιρίας, στην πραγματικότητα, λόγω τής μεγάλης διασποράς τους, άν και «ιδιοκτήτες», δέν είχαν ανάμειξη στη διοίκηση τής εταιρίας, που είχε έτσι περιέλθει, κατά τρόπο μόνιμο, στα χέρια τρίτων χωρίς να είναι στην πραγματικότητα υπόλογοι άπέναντι στους μετόχους. Αυτόν τό διαχωρισμό, αποτρεπτικό για τήν κεφαλαιαγορά, τον έπεσήμαναν τό 1930 οι Άμερικάνοι καθηγητές Adolf Berle και Gardiner Means με τό κλασικό έργο τους *The Modern Corporation and Private Property* (Macmillan, NY 1932).

Αὐτός ὁ διαχωρισμός ἔπρεπε νὰ κλείσει, ἔστω καὶ ἂν τὰ κίνητρα τῶν διοικούντων περιορίζονταν ἢ ὁ συντονισμός μεταξὺ τῶν τελευταίων καὶ τῶν μετόχων ἦταν δύσκολος. Ἔτσι ἀναδείχθηκε ἡ γνωστὴ ἑταιρική διακυβέρνηση, ἔννοια πού δὲν ἔχει προσδιοριστεῖ μὲ σαφήνεια καὶ πού γενικά θεωρεῖται ὅτι σχετίζεται μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ὀργάνωση καὶ τὴ δομὴ ἰσχύος σὲ μιὰ ἐπιχείρηση, μὲ τὸ σύστημα —ἐνιαῖο ἢ δυαδικό— λειτουργίας ἑνὸς διοικητικοῦ συμβουλίου, μὲ τίς σχέσεις μετόχων, διοικητικοῦ συμβουλίου καὶ ἄλλων ἐμπλεκόμενων, ὅπως ἐργαζομένων καὶ πιστωτῶν (βλ. K. Hopt, *Common Principles of Corporate Governance in Europe* στὸ *Corporate Governance Regimes* (ed. J. McCahery, κ.ἄ.), Oxford University Press, 2002, σ. 175 ἑπ., 176). Ἡ νέα πλέον διακυβέρνηση πέρασε στὰ νομοθετήματα μὲ ἐπισφράγιση θεμελιακὴ ὅτι πρώτητιστὴ ὑποχρέωση τῶν διοικητῶν στὶς ἑταιρίες πού εἰσάγονται σὲ ὀργανωμένες χρηματιστηριακὲς ἀγορὲς εἶναι ἡ διαρκὴς ἐπιδίωξη τῆς ἐνίσχυσης τῆς μακροχρόνιας οἰκονομικῆς ἀξίας τῆς ἑταιρίας καὶ ἡ προάσπιση τοῦ ἑταιρικοῦ συμφέροντος (βλ. καὶ ἄρθρ. 2 § 1 ν. 3016/2002). Πίσω ἀπὸ τίς λέξεις αὐτὲς διαφαίνεται ἡ θέση τοῦ Milton Friedman πού ἀποκηρύσσοντας ὅποιαδήποτε κοινωνικὴ εὐθύνη τῆς ἑταιρίας —ἐφόσον, κατ' αὐτόν, «δὲν ὑπάρχουν ἀξίες, δὲν ὑπάρχουν κοινωνικὲς εὐθύνες τῶν ἑταιριῶν, ἄλλες ἀπὸ τίς ἀξίες καὶ τίς εὐθύνες τῶν ἀτόμων»— διακήρυττε τὸ 1970: «Ἵπάρχει μιὰ καὶ μόνο μιὰ κοινωνικὴ εὐθύνη τῆς ἑταιρίας: νὰ χρησιμοποιοῖ τὰ ἔσοδά της καὶ νὰ μετέρχεται δραστηριότητες πού εἶναι διαμορφωμένες γιὰ νὰ αὐξήσουν τὰ κέρδη της, καθόσον χρόνον παραμένει μέσα στοὺς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ, δηλαδὴ μετέρχεται ἀνοικτὸ καὶ ἐλεύθερο ἀνταγωνισμό χωρὶς ἀπάτη καὶ δόλο» (M. Friedman, *The social responsibility of business is to increase its profit*, *New York Times*, 1970, 13 Sept. sect. 6., σ. 126· βλ. ἀνατύπωση ἀπὸ Th. Donalson – P. Werhane, *Ethical Issues in Business*, 1983, σ. 239-243). Ἀκόμα αὐτὴ τὴν τελευταία ἐπιφύλαξη τοῦ Friedman γιὰ τοὺς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ, μὲ κυνισμό καὶ πίστη στὸν ἀπόλυτο καπιταλισμὸ εἶχε παραμερίσει ὁ Albert Carr (*Is Business Bluffing Ethical?*, *Harv. Bus. Rev.*, Jan-Febr. 1968, ἀνατύπωση ἀπὸ Donalson-Werhane, ὁ.π., σ. 92) ἀπορρίπτοντας καθὲ κοινωνικὴ ἠθικὴ τῶν ἐπιχειρήσεων. Σημασία ἔχει ἡ ἠθικὴ τοῦ παιχνιδιοῦ. Συνεπῶς ἐπιτρεπτὲς εἶναι ἀκόμα ἡ παγίδευση ἢ ἡ «μπλόφα» στὸν ἀντίπαλο ἀκριβῶς ὅπως στὸ πόκερ. Γι' αὐτόν ἡ ἑταιρική κοινωνικὴ εὐθύνη εἶναι «ὑπολογισμὸς προώθησης τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος σὲ μεταμφίεση».

Έχοντας πλέον ή εταιρική διακυβέρνηση ως μοναδικό στόχο τή μεγιστοποίηση τῶν κερδῶν τῶν μετόχων, τὸ ἐπόμενο βήμα ἦταν ἡ ἀνέυρεση ἐκείνων τῶν μέσων τῆς κεφαλαιαγορᾶς πού ἡ χρησιμοποίησή τους θὰ ὑλοποιῶσε τὸ στόχο αὐτό. Ἐρχόταν πλέον ἡ σειρά τοῦ δικαίου τῆς κεφαλαιαγορᾶς: ἡ τρίτη ὑποχώρηση τοῦ Δικαίου.

Ἡ τρίτη ὑποχώρηση

Οἱ τρεῖς βασικοὶ παράγοντες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ πρόοδο εἶναι γῆ, ἐργασία καὶ κεφάλαιο, ἐνῶ τέταρτος θεωρεῖται ἡ κεφαλαιαγορά (βλ. W. Bernstein, *The Birth of Plenty*, 2004, σ. 16, ὑποσ. 60, ἀναφερ. ὑπὸ Cross-Prentice, ὁ.π., σ. 129). Γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἐμπορικὰ ἀξιογράφα, πού σήμερα θὰ τὰ ὀνομάζουμε «ἀξίες», ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενα συναλλαγῶν. Ἡ Βενετία εἶχε τέτοια ἀγορὰ χρεογράφων τὸν 14ο αἰῶνα, τὸ Ἄμστερνταμ δημιουργοῦσε τὸ πρῶτο χρηματιστήριο τὸ 1530, ἂν καὶ εἶναι γνωστὸ γιὰ τὴ λεγόμενη Tulip-Mania τοῦ 1636-7 πού κατέληξε σὲ κατάρρευση τῆς ἀγορᾶς, ἐνῶ ἡ Ἀγγλία ἔβαζε τίς ρίζες γιὰ τίς συναλλαγές χρεογράφων σὲ δευτερεύουσα ἀγορὰ, ὅταν τὸ 1694 ἰδρυόταν ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας. Ἐτσι τὸν 19ο αἰῶνα ἔγινε πλέον κοινὰ ἀντιληπτὸ ὅτι τὰ χρεόγραφα ἦταν μιὰ ἄλλη μορφή περιουσίας στὴν ὁποία θὰ ἐφαρμόζονταν οἱ κανόνες τῶν συμβάσεων καὶ τῶν ἀδικοπραξιῶν, καὶ ἡ πρώτη ὀλοκληρωμένη ρύθμιση ἐμφανίζεται τὸ 1933 στὶς ΗΠΑ. Τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν νομοθεσιῶν γιὰ τὴν κεφαλαιαγορὰ ἦταν ἡ δημοσιοποίηση τῶν συναλλαγῶν, ἡ ἀποτροπὴ τῆς χρηματιστηριακῆς ἀπάτης καὶ παραπλάνησης, ἡ ἀπαγόρευση χρησιμοποίησης τῆς ἐσωτερικῆς πληροφορίας, οἱ ἐξαγορές, ἡ ἀπαγόρευση χειραγώγησης τῆς ἀγορᾶς. Σύμφωνα μὲ τὰ ἐγκληματολογικὰ στοιχεῖα τῆς Γερμανίας οἱ περιπτώσεις τῆς μαύρης κεφαλαιαγορᾶς, ἐνῶ τὸ 1991 ἀνέρχονταν σὲ 1190, τὸ 2000 καταγράφηκαν 36.025 χρηματιστηριακὰ ἀδικήματα στὴ χώρα αὐτή. Οἱ κεφαλαιαγορές τὴν τελευταία 15ετία μπαίνουν στὸν κύκλο τῶν λεγόμενων «Νέας Ἀγορᾶς» καὶ «τῆς Νέας Οἰκονομίας» μὲ μιὰ τεράστια αὔξηση, πού δὲν ὀφειλόταν μόνον στὶς μεταβολές τῶν κύκλων ζήτησης τῶν ἀξιῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ κύκλου προσφορᾶς ἀξιῶν καὶ εἰσόδου στὰ χρηματιστήρια τῶν ἀποθεμάτων τῶν νοικοκυριῶν μὲ συμμετοχὴ τους, σύμφωνα μὲ τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τῆς Γερμανίας, κατὰ 13,4% μὲ ἀντίστοιχη αὔξηση τῶν ἀποδόσεων ἀπὸ 0,3 δισ. εὐρώ τὸ 1991 σὲ 20,4 δισ. εὐρώ τὸ 2000 (βλ.

Assmann-Schutze, *Handbuch des Kapitalanlagerechts*, Beck, 3η έκδ., 2007, § 1 άρ. 24, σ. 12).

Ἡ παλαιότερα κυριαρχούμενη ἀπὸ τίς τράπεζες χρηματοπιστωτικὴ ἀγορὰ κυριαρχεῖται πλέον ἀπὸ τὴν κεφαλαιαγορὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ δομικὴ μεταβολὴ τοῦ μετόχου σὲ ἐπενδυτὴ καὶ τὴν κυριαρχία τῶν θεσμικῶν ἐπενδυτῶν (ἐπενδυτικὰ ταμεῖα, ἀσφαλιστικὲς ἐπιχειρήσεις κ.ά.).

Ἀναλυτὲς ἀναζητοῦν τὴ σχέση μετὰξὺ νομικῶν ρυθμίσεων καὶ οικονομικοῦ ἀποτελέσματος. Οἱ γνωστὲς καὶ πρωτοποριακὲς μελέτες τοῦ Rafael La Porta τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard τῆς τελευταίας 20ετίας σὲ διαπολιτειακὴ βάση —ποὺ βασίζονται σὲ παραμέτρους: α) νομικὲς, π.χ. τόπος προέλευσης τοῦ δικαίου, κίνδυνος ἀπαλλοτριώσεως, μία μετοχὴ - μία ψῆφος, ποινικὴ εὐθύνη παραβατῶν, β) οικονομικὲς, π.χ. κεφαλαιοποίηση ἀγορᾶς, ὑποχρέωσης σὲ ρευστὸ κόστος κεφαλαίου, καθὼς καὶ γ) ἐνδιάμεσες, ὅπως π.χ. ἐπιχειρηματικὴ ἠθικὴ, ποιότητα διακυβέρνησης, δημοσιοποιήσεις πληροφοριῶν— ἔδειξαν ὅτι, μετὰξὺ ἄλλων, ὅπου ἡ νομικὴ προστασία τῶν μετόχων ἦταν πληρέστερη, ἡ ἀποτίμησις τῶν ἐταιριῶν ἦταν μεγαλύτερη. Ὡς πρὸς τὸ δίκαιο τῆς κεφαλαιαγορᾶς στὴ σχέση του μὲ τὴν οικονομικὴ ἐξέλιξη, τὰ εὐρήματα ἔδειξαν ὅτι ἡ κρατικὴ ἐπιβολὴ μέτρων εἶχε μικρότερο ρόλο σὲ σχέση μὲ τὴ μεγαλύτερη σημασία ποὺ εἶχε ἡ «δημοσιοποίηση πληροφοριῶν», ἡ «διαφάνεια τῶν χρηματιστηριακῶν συναλλαγῶν» σὲ συνδυασμὸ μὲ μιὰ «εὐχερέστερη ἄσκηση ἔνδικης προστασίας τῶν ἰδιωτῶν κατὰ τῶν παραβατῶν» (μετὰξὺ ἄλλων R. La Porta, Silanes, Shleifer, Vishny, κ.ά., *Law and Finance, J. Pol. Ec.*, 106, 1998, σ. 1113, τῶν ἰδίων *Investor Protection and Corporate Governance, J. Fin. Econ.*, 58, 2000, σ. 3).

Οἱ ἐξελίξεις στὸ παγκόσμιο καὶ παγκοσμιοποιούμενο οικονομικὸ περιβάλλον, ὅπως ἡ αὐξημένη ἀβεβαιότητα, ἡ ἀστάθεια τῶν ἐπιτοκίων, ὁ ἔντονος ἀνταγωνισμὸς τῶν τραπεζῶν, ἡ ἐξάπλωσις τῆς τραπεζικῆς δραστηριότητος καὶ τὰ αὐξημένα αἰτήματα γιὰ χρηματοδοτήσεις πελατῶν κάθε κατηγορίας, ὤθησαν σὲ μιὰ συνεχῆ πληθωρικὴ παραγωγὴ νέων χρηματοοικονομικῶν ἐργαλείων (βλ. Σ. Θωμαδάκης - Μ. Ξανθάκης, *Ἀγορὲς Χρήματος καὶ Κεφαλαίου. Τραπεζικὴ Ἐπιστήμη. Θεωρία καὶ Πράξις*, ἔκδ. Σταμούλης, 2006, σ. 263 ἐπ.), ὅπως κρατικῶν ὁμολόγων, ὁμολογιῶν ὑψηλοῦ κινδύνου, οἱ λεγόμενες junk bonds, συμβάσεις ἀνταλλαγῶν ἐπιτοκίων καὶ ἐπιτοκίου διαφοροποιούμενης βάσεως, συμβάσεις ἀνταλλαγῶν νομισμάτων, συμβάσεις σταυροειδῶν ἀνταλλαγῶν ἐπιτοκίων. Ἡ κάλυψη τῶν πιστωτικῶν κινδύνων (πολ-

λαπλῆς μορφῆς: ἀγορᾶς, ρευστότητας, λειτουργικός, θεματοφυλακῆς, ἐκδό-
τη) ἐπιδιώχθηκε μέσω τῶν γνωστῶν πιστωτικῶν παραγῶγων πού προϋπο-
θέτουν τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἄλλης ὑποκείμενης ἀξίας: τὴ μεταφορὰ τοῦ πιστω-
τικοῦ κινδύνου μέσω τιτλοποίησης ἀπαιτήσεων πού προέρχονται ἀπὸ ἐπιχει-
ρηματικά, καταναλωτικά ἢ στεγαστικά δάνεια καὶ ἀνακυκλούμενες πιστώ-
σεις, καὶ ἀπαιτήσεων συνθετικῆς μορφῆς πού προκύπτουν ἀπὸ χαρτοφυλάκια
μέσω χρηματοοικονομικῶν παραγῶγων, δομημένα ὁμόλογα, ὁμολογίες κα-
λυμμένες μὲ ἀσφάλεια ἄλλες ἀπαιτήσεις, δανεισμὸ τίτλων, ἀνοιχτὲς πωλή-
σεις. Κατάληξη: ὁ πλοῦτος τοῦ κόσμου διαρκῶς σὲ κίνηση μέσα στὰ χρη-
ματιστήρια μέσω μεταμφισμένων πιστωτικῶν ἐργαλείων πού τὸ ἴδιο τὸ Δί-
καιο εἶχε ἀποδεχθεῖ ὅτι θὰ διευκόλυναν τὴν πίστωση καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς
ἀγορᾶς. Ἡ «χρηματοοικονομικὴ ὀλοκλήρωση» χαρακτηρίστηκε ἔτσι ἀπὸ μιὰ
ἐνοποιημένη ἀγορὰ κεφαλαίων, τὴν κατάργηση τῶν συναλλαγματικῶν ἐλέγ-
χων καὶ τὴν ὁμογενοποίηση τῶν προτεινόμενων προϊόντων. Ἡ ροὴ τῶν κε-
φαλαίων εἶτε ὡς δάνεια εἶτε ὡς ἐπενδύσεις καὶ ἐπενδύσεις χαρτοφυλακίου,
εἶχε μιὰ δική της λογική, μιὰ αὐτόνομη συμπεριφορὰ μὲ δικούς της κανόνες
πού μεταφέρει τὰ κεφάλαια ἄμεσα καὶ ὅπουδήποτε ὑπάρχει κέρδος. Ἡ δι-
κτύωση τῆς οἰκονομίας φαίνεται ἀδιάρρηκτη. Ὁ κίνδυνος ὅμως ἀπὸ τὴν ἐπι-
χειρηματικὴ δραστηριότητα στὴ χρηματιστηριακὴ, στὸ ἐφῆμερο καὶ τὸ ταχὺ
καταδοκοῦσε. Τὴν προβλέψιμη κρίση τὴν ἀπωθοῦμε μὲ τὴν προσδοκία τῆς
μὴ εἰσόδου. Ἡ κρίση ξεδιπλώνει ὅμως τὸν πραγματικὸ χαρακτήρα τοῦ παι-
χνιδίου: «παγκόσμια ρώσικη ρουλέττα». Ἐκεῖνοι πού συμμετείχαν καὶ σώ-
θηκαν θὰ ξανατολήσουν;

X. Ἡ ἀναζήτηση τοῦ ἐνόχου

Γιατὶ φτάσαμε ἐδῶ; Μήπως ἡ ἀδυναμία πρόβλεψης ἢ ἐκτίμησης τῆς
πρόβλεψης;

Ἡ Τράπεζα Διεθνῶν Διακανονισμῶν (ΤΔΔ) εἶναι ἡ ἀρχαιότερη τῶν διε-
θνῶν χρηματοπιστωτικῶν θεσμῶν (1930) μὲ ἔδρα τὴ Βασιλεία. Αὐτὴ ἡ λέ-
σχη τῶν κεντρικῶν τραπεζιῶν ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς διεθνούς συνεργα-
σίας γιὰ νομισματικά θέματα. Γιὰ χρόνια οἱ ἐκθέσεις της προειδοποιοῦσαν
γιὰ τὴν ὑπερβολικὴ παγκόσμια ρευστότητα, παρότρυναν τοὺς κεντρικοὺς
τραπεζίτες νὰ ἀνησυχοῦν γιὰ τὰ ψευδῆ στοιχεῖα τοῦ ἐνεργητικοῦ, ἀκόμα καὶ
ὅταν ὁ πληθωρισμὸς ἦταν χαμηλός, προέτρεπαν γιὰ ἔλεγχο τῆς εὐρωστίας

του χρηματοπιστωτικού συστήματος στο σύνολό του όχι μόνο έστιασμένο στην έποπτεία μεμονωμένων επιχειρήσεων. Σύμφωνα με την ΤΔΔ ή σημερινή καταστροφή προέχεται από μια βασική πηγή: από έναν κόσμο όπου η πιστωτική επέκταση και υπερβολή διήρκεσαν για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. «Ο μὴ βιώσιμος κύκλος αὐτῆς τῆς πρακτικῆς ἔκλεισε. Οἱ κεντρικοὶ τραπεζίτες καὶ οἱ ρυθμιστικοὶ φορεῖς ἀπέτυχαν νὰ ἐκτιμῆσουν τὸ μέγεθος τοῦ κινδύνου ἀπὸ τὸ λεγόμενο «σκιῶδες τραπεζικὸ σύστημα» πὺ δημιούργησε ἡ σύγχρονη χρηματοδοτικὴ, ἐνῶ συγχρόνως τροφοδοτοῦσαν μιὰ πιστωτικὴ "φλύκταινα" διατηρώντας τὸ χρῆμα φτηνὸ καὶ γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα».

Σὲ πρόσφατα δημοσιεύματα γνωστοὶ οικονομολόγοι (Polson, Κρούγκμαν) ἀπέδωσαν τὴ χρηματοπιστωτικὴ κρίση στὶς «διεθνεῖς ἀνισοροπίες», στὸ δυσθεώρητο πλεόνασμα τρεχουσῶν συναλλαγῶν πὺ ἐμφανίζουν χῶρες ὅπως ἡ Κίνα καὶ στὸ ἄλλοτριῶδες ἔλλειμμα τῶν ΗΠΑ. Ἡ μετακίνηση τεράστιων κεφαλαίων ἀπὸ τὴν Κίνα καὶ τὶς πετρελαιοπαραγωγικὲς χῶρες κατέκλυσαν τὶς ΗΠΑ, ὁδήγησε τὰ ἐπιτόκια σὲ χαμηλὰ ἐπίπεδα καὶ καλλιέργησε τὴν πιστωτικὴ «διόγκωση». Τὸ Διεθνὲς Νομισματικὸ Ταμεῖο ὅμως τόνισε ὅτι «κύριος ἔνοχος» εἶναι ἡ ἀνεπαρκὴς ρύθμιση τοῦ χρηματοπιστωτικοῦ συστήματος μαζί με τὴν ἔλλειψη πειθαρχίας στὴν ἀγορά. Τὸ ρυθμιστικὸ πλαίσιο θεωρήθηκε ἀνεπαρκὲς καὶ προβληματικὸ. Τὸ λεγόμενο «σκιῶδες τραπεζικὸ σύστημα», δηλαδὴ τὸ δίκτυο τῶν ἀλληλένδετων ἐπενδυτικῶν τραπεζῶν κεφαλαίων ἀντιστάθμισης κινδύνου, δὲν εἶχε ὑπαχθεῖ στὸ εἶδος τῶν συνετῶν ρυθμίσεων πὺ ἰσχύουν γιὰ τὶς τράπεζες, διότι δὲν εἶχε ὀρθὰ ἐκτιμηθεῖ ἡ συστηματικὴ σημασία του. Ἡ ἀπουσία ἀκριβῶς αὐστηρῶν ρυθμίσεων κατέστησε αὐτὰ τὰ κεφάλαια πιὸ ἐλκυστικὰ ἀπὸ τὶς τράπεζες, τῶν ὁποίων συνήθως ἦταν θυγατρικὲς ἑταιρίες (ἀπὸ *Economist*, Καθημ. 8-3-09).

Οἰκονομικὴ κρίση ἢ κανονιστικὴ κρίση;

XI. Ἡ «νομιμοποίηση» τοῦ Δικαίου

Πρέπει τὸ Δίκαιο νὰ νομιμοποιεῖται κοινωνικά; Ἡ κοινωνία ἀναπτύσσεται τόσο γρήγορα καὶ πολυδιάστατα ἔτσι ὥστε ὡς πρὸς τὴν «ἐγκυρότητα», καὶ κατὰ συνέπεια τὴν «ἀποδοχὴ» τοῦ Δικαίου, νὰ τίθεται ζήτημα. Τὸ ζήτημα αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἔχει δύο ὄψεις. Ἡ μία νὰ συνδέει τὴ νομιμοποίηση τοῦ Δικαίου μετὸ πολιτικὸ σύστημα (τὸ κράτος) καὶ τὴν ὑπαγωγή τοῦ πρώτου στὸ δεύτερο. Ἡ δεύτερη, πὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ἀναφέρεται στὶς σχέσεις με-

ταξύ Δικαίου και Κοινωνίας. Το Δίκαιο νομιμοποιείται, δηλαδή δικαιολογείται (αξιολογικά), όταν έχει αποδεκτή αξία (βλ. G. Skapska – J. Stelmach, *Contemporary Problems and Models of the Legitimacy of Law, Rechtstheorie*, 1989, σ. 245 έπ., 248). Στο ερώτημα «από πού έλκει το σύγχρονο θετικό Δίκαιο τή νομιμοποίησή του» ή απάντηση του Max Weber και του Niklas Luhmann, πού τόν ακολουθεί, παραπέμπει σέ μιá εμπειρική έννοια νομιμοποίησης. Η νομιμότητα είναι εκείνη πού παράγει τή νομιμοποίηση. Η τυπική ισχύς του Δικαίου παράγει τήν αποτελεσματικότητά του και ή τελευταία συμπίπτει μέ τή νομιμοποίηση. Συνεπώς, ή πραγματική αναγνώριση τής κανονιστικής τάξης ισοδυναμεί μέ νομιμοποίηση του Δικαίου. "Αρα: τó νόμιμο είναι και δίκαιο. Αντίθετα ó Jurgen Habermas (*Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*, 1976, σ. 271 έπ., 276) διαχώριζε τήν κοινωνική ισχύ των κανόνων από τή νομιμοποίηση. Η ισχύς ενός κανόνα και μόνον δέν έγγυάται τήν έγκυρότητά του (νομιμοποίηση), αλλά αποδίδει μόνον μιá «αξίωση για νομιμοποίηση». Νομιμοποίηση σημαίνει για αυτόν τή δυνατότητα ó κάθε κανόνας νά υπόκειται σέ κριτική αξιολόγηση, σέ δικαιολόγηση του περιεχομένου του (βλ. K. Tuori, *Legitimitaet des modernen Rechts, Rechtstheorie*, 1989, σ. 221 έπ., 224, 225). "Αρα: τó νόμιμο ελέγχεται άν είναι και δίκαιο. Κι όμως, και για τόν Habermas, στόν πραξιακό χώρο τής οικονομίας, επειδή εκεί χρησιμοποιείται ως μέσο τó «χρήμα», τó Δίκαιο ως μέσο οργανωτικό τής ζωής δέν χρειάζεται νά νομιμοποιηθεί άμεσα ως πρós τó περιεχόμενό του, αλλά μόνον έμμεσα παραπέμποντας στή νομιμότητα τής νομοθετικής διαδικασίας (βλ. Tuori, έ.π., σ. 231, J. Habermas, *Theorie des Kommunikativen Handelns*, 1, 2, 1980, σ. 536). Κι αυτό γιατί ή έσωτερική νομιμοποίηση του Δικαίου προϋποθέτει άρμονία μέ τούς κανόνες ήθικης, τούς άτυπους κανόνες συμπεριφοράς. Η άρμονία αυτή αναζητείται μόνο εκεί πού τó Δίκαιο λειτουργεί ως «θεσμός» «ρυθμίζοντας δηλαδή λειτουργικά τίς ανθρώπινες σχέσεις», όχι όταν χρησιμοποιείται μόνον ως «μέσο όργάνωσης των σχέσεων», όπως είναι στήν οικονομία.

XII. Επίλογος

"Ετσι, οί δείκτες του κόσμου πού ζούμε σήμερα ώθούν σέ χαρακτηρισμούς τής νέας παγκόσμιας τάξης ως «ένσάρκωσης του διαβόλου», πού άπεικονίστηκε τó 16ο αιώνα από τó ζωγράφο Ιερώνιμος Μπός, ó όποιος δέν είχε αὐταπάτες για τή λογικότητα τής ανθρώπινης φύσης ούτε έμπι-

στοσύνη στην καλοσύνη του κόσμου. Ήγραφε τότε: «Δέν υπάρχει ορίζοντας εδώ. Ύπάρχει μόνο ἡ ἀντάρα τῆς διαφορᾶς, τοῦ κατακερματισμένου παρόντος. Παντοῦ ὑπάρχουν ἐκπλήξεις καὶ ἐντυπώσεις, ὅμως πούθενά δὲν ὑπάρχει ἀποτέλεσμα. Ὑπάρχει ἓνα εἶδος χωρικοῦ παραληρήματος» (βλ. J. Berger, *Against the Great Defeat of the World, Race and Class*, vol. 40, (no 2-3), 1998/1999, σ. 1, ἀναφ. ἀπὸ Κ. Ρόμπινς – Τ. Οὔεμπστερ, *Ἡ ἐποχὴ τοῦ Τεχνοπολιτισμοῦ*, ἐκδ. Καστανιώτης, 2002, σ. 197).

Ἐπὶ δεκαετίες ζοῦμε, ὅπως λέγεται ἢ ἂν εἶναι, σὲ περίοδο εἰρήνης. Μὰ ὁ ἄνθρωπος φαίνεται νὰ παρανόησε τὰ δῶρα τῆς. Φιλόσοφοι ἀποκαλύπτουν ὅτι ἡ σύγχρονη προοδεύουσα φωτισμένη σκέψη ἔχει μιὰ ἐγγενῆ ροπὴ νὰ μετασχηματίζεται σὲ ὄργανο κυριαρχίας, ἓνα δομημένο «ἐγὼ» προσανατολισμένο στὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς δράσης καὶ στὴν ἐπιβολή. Μιὰ ἐπιβολὴ ὄχι πολεμική, ἀλλὰ ἐπιστημονική ἀκόμα καὶ στὸν οἰκονομικὸ χῶρο. Ἡ προκλητικὴ προτροπή, πρὶν ἀπὸ 80 χρόνια, τοῦ Henry Luce «κάνε λεφτά, γιὰ νὰ εἶσαι περήφανος γι' αὐτό· κάνε περισσότερα λεφτά, γιὰ νὰ εἶσαι ἀκόμα πιὸ περήφανος γι' αὐτό» ἐκφράζει τελικὰ τὴ νεοφιλελεύθερη οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς καὶ τὴν πορεία πρὸς τὴ λεγόμενη πολιτιστικὴ «ἀπλοποίηση γιὰ τοὺς ἀνοήτους»· σκοπὸς ποὺ ἀπέδιδε ὡς ζητούμενο ἓναν ἐλάχιστο κοινὸ παρανομαστή μετὰ στόχο τὴ μεγαλύτερη ἀγορά. Ὁ σύγχρονος homo neoeconomicus παραμέρισε τὸν «οἰκονομοῦντα ἄνθρωπο», ἀποδέχθηκε τὴν παραμέληση τῆς ἱστορίας, τὴν ἀπόρριψη τῶν ἀξιῶν τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ δὲν ταιριάζουν μετὰ τίς τρέχουσες συνθήκες τοῦ Πλοῦτου καὶ τῆς Ἐπίδειξης, τὴν ἀπώλεια τῆς ποιτικῆς μνήμης καὶ τὴν ἐχθρότητα ἢ τὴν κατ' ἐπίφαση ἀποδοχὴ τῆς ἰδέας ὅτι ὑπάρχουν ἀντικειμενικὰ κριτήρια ποιότητας, ἀρχές καὶ θεσμοί, δίκαιο καὶ δικαιοσύνη. Καλλιεργήθηκε ἔτσι ἡ σχετικοποίησις μετὰ ἀποτέλεσμα τὴν πορεία πρὸς τὴν ἰσοπέδωση.

Ἡ διατρανούμενη παγκοσμιοποίησις δὲν ἀποτελεῖ, ὅπως προβλήθηκε, ἀπλὴ διαδικασία διεθνοποίησις τῶν συναλλαγῶν. Ἐγίνε μέσα σὲ ἐλάχιστα χρόνια οἶονεὶ παγκόσμια θρησκεία, ἰδεολογία καὶ θεωρία μαζί, ποὺ ρυθμίζει προσδιοριστικὰ τίς κοινωνικὲς ἀλλαγές, πολὺ περισσότερο ὅταν τίς προκαλεῖ σεισμικὰ ἢ οἰκονομία. Ὅλα ἔχουν, ἢ τοὺς ἀποδίδεται, «μιὰ παγκόσμια ἐξήγηση»· κι ἔτσι αὐτὴ ἐξαπλώθηκε σὰν ἓνα ἀπλὸ περιγραφικὸ στοιχεῖο μιᾶς φυσικῆς τάξης. Καὶ ὅσο ἀναπτύσσεται ἡ παγκόσμια κοινωνία, τόσο ἡ ἀνιστότητα στὴ διανομὴ τοῦ παγκόσμιου πλοῦτου, ποὺ ἀπεικονίζεται σταθερὰ στὸ ἄγαλμα στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Χάρβαρντ, θὰ παραμένει. Τὰ δισεκατομ-

μύρια τῶν φτωχῶν, ἀσθενῶν, ἀστέγων καί πιό εὐάλωτων σέ κάθε εἶδους καταστροφή δὲν στενοχωροῦν τὸν Πλοῦτο καί τὴν Προκλητικὴ Ἐπίδειξη. Χάθηκαν περιουσίες πραγματικὲς ἢ πλασματικὲς. Τὸ κρίσιμο: Ἐκεῖνοι πού δὲν κατέχουν ἢ δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν πρόσβαση στὰ ἐλάχιστα γιὰ ἐπιβίωση ἢ στὴ γνώση ἀπωθοῦνται καί παραμερίζονται ἀκόμα περισσότερο. Στὴν κοινωνία τῆς Ἀφθονίας αὐτοὶ δὲν χωροῦν. Ἡ κοινωνία τῆς Δυστυχίας ἔχει περισσότερο χῶρο γιὰ ὄλους. Ἔτσι ὁ καθαρὸς νόμος τῆς ζούγκλας στὴ σημερινὴ ἀνθρώπινη κοινωνία τῆς ἐξειδικιασμένης γνώσης καί τῆς «πολυτελοῦς εὐαισθησίας» γίνεται πιό περίτεχνος καί δόλιος. Αὐτὸ πού θεωροῦμε σήμερα ὡς πολιτισμὸ εἶναι οἱ μεγάλες ἰδέες —ἐλευθερία, ἰσότητα, δικαιοσύνη, ἄτομο— προσανατολισμένες ὅμως σὲ μιὰ πραγματικότητα πού εἶναι ἀπλῶς ἓνας τεμαχισμένος τομέας τῆς ἐμπειρίας, ἀπομονωμένος ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα σὰν σύνολο.

XIII. Ὁ μύθος καί ἡ σημασία του

Λέγεται κάποτε στὰ παλαιὰ χρόνια ζοῦσε ἓνας μονάρχης. Γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τοὺς ὑπηκόους του σὲ γῆ, τοὺς κάλεσε κάποια ἀνατολὴ τοῦ Ἥλιου νὰ ξεκινήσουν ἀπὸ τὸ σημεῖο πού ἔχε στήσει τὸ θρόνο του καί τοὺς ὑποσχέθηκε ὅτι, ὅση ἔκταση κύκλωναν μέχρι τὴ δύση τοῦ Ἥλιου καί ξαναγύριζαν στὸ ἴδιο σημεῖο ἀκριβῶς πρὶν πέσει ὁ ἥλιος, θὰ ἦταν δική τους. Ὅλοι ἔτρεχαν, κύκλωναν καί γύριζαν. Κάποιος ὄλο καί ξεμάκραινε καί κοιτώντας τὸν ἥλιο ἔλεγε «ἔχω ἀκόμα καιρὸ» καί ἔτρεχε φτιάχνοντας ὄλο μεγαλύτερο κύκλο. Κι ὁ ἥλιος ἄρχισε νὰ γέρνει κι αὐτὸς ὄλο μεγάλωνε τὴν ἔκταση λέγοντας «ἀκόμα ἔχω καιρὸ». Κι ὅταν πιά ὁ ἥλιος ἄρχισε νὰ ἀκουμπάει τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, ἄρχισε νὰ τρέχει μὲ ὄλες τίς δυνάμεις του νὰ γυρίσει ἔγκαιρα στὸ σημεῖο ἐκκίνησης. Εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ὅμως πολὺ. Συγκέντρωσε κάθε δύναμη πού τοῦ ἔχε ἀπομείνει: μὲ τὴν καρδιὰ νὰ κτυπάει ἄτακτα καί τὰ πόδια νὰ λυγίζουν βλέπει ἓνα ὠραῖο λιβάδι: «νὰ τὸ πάρω κι αὐτό», λέει: καί μόλις ἡ τελευταία ἀκτίδα τοῦ ἥλιου βυθιζόταν στὸν ὄριζοντα, ἔπεφτε κι αὐτὸς στὰ πόδια τοῦ μονάρχῃ, ὅμως χωρὶς καμιὰ πνοὴ πιά. Ὅταν τὸν ἐνταφίασαν, ὁ μονάρχῃ εἶπε: «Τὰ ἔχε καταφέρει νὰ κλείσει χιλιάδες ἐκτάρια γῆς, ἀλλὰ ἡ γῆ πού τελικὰ χρειαζόταν ἦταν τόσο μικρὴ». Καί χάραξε στὸ χῶμα τὴ λέξη «Ἀπληστία».

Εἶναι συνεπῶς ἡ Ἀπληστία μὲ κάθε μορφή τὸ πιό βαρὺ, θανάσιμο ἀδί-

κημα τοῦ ἀνθρώπου πού καταστρέφει. Αὐτή εἶναι πού ἐκτροχιάζει ἀπό τήν ἀσφάλεια τῆς φρόνησης. Ὄταν ὁ homo economicus ἀναζητεῖ τή βελτίωση τῆς ζωῆς του ἢ ὅταν τὸ Δίκαιο παρακολουθεῖ ρυθμιστικά τις μεταβολές στήν κοινωνία, λειτουργοῦν μέσα στά ὅρια τῆς φύσης τῶν πραγμάτων, ὄχι ἐνάντια σ' αὐτά. Ὁ Τιτανικός ἀπάνω σ' αὐτά ἦταν φτιαγμένος ὡς ναυπηγικό θαῦμα. Ὅσο ἀβύθιστος καί ἂν εἶχε φτιαχτεῖ, μέ κάθε δυνατή τεχνική καί νομική προδιαγραφή καί μέ τήν πεποίθηση αὐτή οἱ ἄνθρωποι, πλούσιοι καί φτωχοί, μετέφεραν πάνω του πλοῦτο, γλιδὴ ἀλλὰ καί χαρὲς καί προσδοκίες, πέρασε μοιραῖα στήν ἱστορία ἀπὸ τὴν ὑπεροψία καί τὴν ἀπληστία γιὰ δόξα τῶν ἀνθρώπων πού νόμιζαν ὅτι μπορούσαν νὰ ξεπεράσουν τὰ ὅρια ἀσφάλειας πού ἐπέβαλε ἡ ἀρετὴ τῆς «φρόνησης».

Ὁ ἄνθρωπος ὅμως εἶναι πεπρωμένο νὰ ἐπιζήσει.

Ἀλλὰ πάντα στὸ τέλος θ' ἀκοῦμε τὰ λόγια τοῦ Ἐπίκτητου πρὸς τοὺς μαθητές του: «μέχρι πότε θὰ ἀναβάλλουμε νὰ γίνουμε σώφρονες;» (Ἐπίκτητου, Ἐγχειρίδιον, Πάπυρος, κεφ. ΝΑ', Π, 1) καί ὁ Kant, σὲ κάποια μεταγενέστερη ἐποχῇ, νὰ ἀπαντάει: «Θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχα ἐκπαιδευτεῖ ὄχι γιὰ τὸν τωρινὸ κόσμο, ἀλλὰ γιὰ ἕναν καλλίτερο» (βλ. Marcuse, *Kultur der Gesellschaft*, 2η ἔκδ., Suhrkamp, 1968, σ. 157).

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 7ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2009

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Κωνσταντίνου Σβολοπούλου, *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία.*

Από τον **Άκαδημαϊκό κ. Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο**

Κύριε Πρόεδρε,

Κύριοι Άκαδημαϊκοί,

Παρουσιάζω το βιβλίο του Άκαδημαϊκού Κωνσταντίνου Σβολοπούλου *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, έκδομένο πρόσφατα (2009). Και ναί μὲν βραβεύσεις Άκαδημαϊκῶν ἀπὸ τῆν Άκαδημία εἶναι ἠθικῶς ἀπαράδεκτες. Ἄλλο εἶναι ὅμως ἡ παρουσίαση βιβλίου Άκαδημαϊκοῦ, ὅσο καὶ ἂν ἐνέχει καὶ αὐτὴ ἔκφραση τιμῆς στὸν Άκαδημαϊκὸ συγγραφέα. Μὲ τὴν παρουσίαση αὐτὴ γνωστοποιεῖται ὑπεύθυνα τοὺς Άκαδημαϊκοὺς τὸ συγγραφικὸ ἔργο τῶν συναδέλφων τους, ἐνῶ καὶ περιβάλλεται μὲ τὸ κύρος τῆς Άκαδημίας τὸ παρουσιαζόμενο βιβλίο.

Ὅμοιολῶ, μὲ εἴλωσε ὁ τίτλος ἤδη τοῦ παρουσιαζόμενου βιβλίου, καθὼς μοῦ θύμισε τὸν παρόμοιο τίτλο βιβλίου τοῦ ἀειμνήστου ἀδελφοῦ μου Ἀλεξάνδρου *Η απόφασις περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, έκδομένου τὸ 1965. Μὲ τὸν τίτλο αὐτὸ εἶχε θελήσει ὁ ἀδελφός μου νὰ τονίσει ὅτι ὁ ἱστορικὸς πρέπει νὰ ἐννοεῖ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ὡς ἀνθρώπινες πράξεις, ὥστε καὶ στὴν κρίσιμη φάση τῶν ἀποφάσεων γι' αὐτές, ἄρα καὶ τοῦ προβληματισμοῦ γιὰ τὸ δυνατόν καὶ τὸ δέον αὐτῶν. Καὶ στίς σελίδες τοῦ βιβλίου ἐκείνου προβάλλεται παραστατικὰ ὁ ἐναγώνιος προβληματισμὸς τῶν Φιλικῶν ἀπὸ τὸ 1814 ἕως τὸν Φεβρουάριο 1821, ὅταν ἔλαβαν τὴν ὀριστικὴν ἀπόφα-

ση ὥστε ν' ἀρχίσει ἀμέσως ἡ Ἐπανάστασι γιὰ τὴν πολιτικὴν Παλιγγενεσίαν τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους.

Ἡ πρόθεσις, ὅμως, νὰ παρουσιάσω τὸ βιβλίον τοῦ κ. Σβολοπούλου δικαιολογεῖται προπάντων ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερον σπουδαῖον θέμα του. Ἡ ἐπέκτασις τὸ 1919 τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας στὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἐνέχει ἀναμφίβολα ἱστορικὴν σπουδαιότητα μέγιστη, μάλιστα καθὼς εἶχε ὡς τελικὴ συνέπειαν τὴν δραματικὴν ἔξωσιν τῶν Μικρασιατῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἐπὶ τρεῖς χιλιετίαις ἐστίας ζωῆς καὶ μεγαλοουργίας των καὶ τὴν σύνδρομὴν τῆς ἐξόντωσις χιλιάδων ἀπὸ αὐτούς.

Ἡ τιμὴ καὶ ἡ εὐθύνη γιὰ τὴν Ἀπόφασιν πρὸς ἐπέκτασιν τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας στὴν Μικρὰν Ἀσίαν —ὀλιγώτερον παράτολμη ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὴν Ἀπόφασιν τῶν Φιλικῶν πρὶν ἀπὸ ἕνα αἰῶνα σχεδόν— ἀποδίδεται ὀρθὰ στὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον, πολιτικὸν τῆς Ἑλλάδος ἐφάμιλλον τῶν μεγάλων τριῶν προγενέστερων του, Καποδίστρια, Κουμουνοῦρου, Τρικούπη.

Ὁ κ. Σβολόπουλος δηλώνει σεμνότερα γιὰ τὸ συγγραφικόν του ἐγχείρημα: «ἐπιζήτησα, καταβάλλοντας προσπάθειαν νὰ ἐπιδείξω καλὴ πίστιν, μιὰ ἔγκυρον ἐρμηνείαν τῆς ἀπόφασιν γιὰ τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας στὴν Μικρὰν Ἀσίαν» (σ. 4), «ἕνα ἔντονον διαφιλονικούμενον ζήτημα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας κατὰ τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα», δηλαδὴ ἂν ἡ κατάληψις τὸ 1919 τῆς Σμύρνης καὶ τῆς περιοχῆς τῆς ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν στρατὸν ἦταν ὀρθὴ πολιτικὴ ἐνέργεια, ἐθνοσωστικὴ μάλιστα, ἢ ἄστοχον ἐνέργειαν τυχοδιωκτικὴν, προκαταδικασμένην σὲ οἰκτρὴν ἀποτυχίαν.

Στὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου «Διαχρονικὴ παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ» ὑπενθυμίζονται πολὺ συνοπτικὰ ἢ ἐπὶ αἰῶνας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα δημιουργικὴ παρουσία τῶν Ἑλλήνων στὴν Ἰωνίαν καὶ μετὰ προεκτάσεις τῆς πρὸς τὴν ἄλλην Μικρὰν Ἀσίαν, ἢ κάποια ὑποχώρησις, ἀπὸ τὴν ἐνδέκατην δεκαετίαν ἤδη, τῆς ἱστορικῆς εὐρωστῆς ἐκεῖ παρουσίας τῶν Ἑλλήνων μετὰ τὴν ἀρχόμενῃ τότε ὀθωμανικὴν κατάκτησιν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάπτυξις ἀπὸ τὸν δέκατον ὀγδοὸν αἰῶνα τῆς οἰκονομικῆς ἰσχύος καὶ ἡ ἀκμὴ τοῦ κοινοτικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων παρὰ τὴν κρατικὴν ἐξουσίαν τῶν Ὀθωμανῶν· ἐπισημαίνονται οἱ γιὰ τοὺς Ἕλληνας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας σοβαρὰς συνέπειαι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἑδαφικῆς μικροῦ ἑλληνικοῦ κράτους· ἐξαιρεται ἡ κοινωνικὴ ὑπεροχὴ τῶν Ἑλλήνων στὴν Σμύρνη καὶ ἡ εὐχέρειά τους γιὰ ἔντονον πολιτιστικὴν δράσιν μετὰ ἀνοχὴν τῆς Ὀθωμανικῆς Ἐξουσίας· καὶ διευκρινίζεται, ὅμως, ὅτι μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῶν Νεοτούρκων τὸ 1908 οἱ ὅροι

τῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων στήν Μικράν Ἀσία ἄρχισαν νά γίνονται ἀφόρητοι καί ὅτι ἐπιδεινώθηκε ἡ κατάσταση μέ τόν πόλεμο τοῦ 1912 καί μέ τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο, αἰτίες εἶτε ἀφορμές γιά πολλαπλὸ φοβερό διωγμὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας σέ κάποιες περιοχές· καί δηλώνεται καταληκτικά, ὅτι ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, Πρωθυπουργὸς τότε, διακατέχεται ἀπὸ ἔντονο προβληματισμό, ἂν «ἦταν πλέον δυνατόν, ἔπειτα ἀπὸ ὅσα εἶχαν συμβεῖ, ν' ἀποκατασταθεῖ ἡ παλιά συναινετική σχέση μεταξύ μουσουλμάνων καί χριστιανῶν» (σ. 12).

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο, μέ τίτλο «Ἀγώνας γιά ἐπιβίωση», ἐξετάζεται διεξοδικά τὸ πρόβλημα τῆς προστασίας τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπως τὸ ἀντιμετώπιζε ὁ Βενιζέλος ἀπὸ τὸ 1908 ἕως τὸ 1915, χωρὶς δογματικότητα, μέ πραγματισμό, ἀλλὰ καί μέ ὄραματισμό, ἔτοιμος καί πρὸς συνεννόηση μέ τὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, πρὶν καταλήξει στήν ἀπόφαση γιά συμμετοχὴ σέ πόλεμο ἐναντίον τῆς, καί τὸ 1912 καί τὸ 1915.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά προσθέσω τὴ συνδρομὴ τῶν περιστάσεων καί γιά τίς δύο ἀποφάσεις: Ἀπὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1912 ὑπῆρχε συμμαχία Βουλγαρίας–Σερβίας, ἐρήμην τῆς Ἑλλάδος, γιά ἐκδίωξη τῶν Τούρκων ἀπὸ τὰ Βαλκάνια. Καί ὁ Βενιζέλος ἐπέτυχε νά ὑπογραφεῖ τὸν Μάιο 1912 μυστικὴ Συνθήκη Συμμαχίας τῆς Ἑλλάδος μέ τὴ Βουλγαρία, ὥστε ἡ Ἑλλάς νά προσχωρήσει ἔγκαιρα στὴ συμμαχία τῶν ἄλλων χριστιανικῶν λαῶν τῶν Βαλκανίων, δίχως συμφωνία διανομῆς ἐδαφῶν. Χωρὶς τὴν προσχώρηση αὐτὴ καί τὴν ἐπακόλουθὴ τῆς συμμετοχῆς τῆς Ἑλλάδος στὸν πόλεμο, Ἡπειρος καί Μακεδονία ἐπρόκειτο νά περιέλθουν στοὺς Βαλκάνιους συμμάχους, ἂν εἶχαν ἐξέλθει νικητὲς ἀπὸ τὸν πόλεμο δίχως σύμπραξη τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καί τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, καί τὰ σύνορα τῆς Ἑλλάδος θά παρέμεναν ὅπως χαράχθηκαν τὸ 1881. (Ἔχω ἀκούσει ὅτι ὁ Πατριάρχης Ἰωακεῖμ εἶχε πληροφορήσει τὸν Βενιζέλο ἔγκαιρα γιά τὴ μυστικὴ ἀκόμη συμμαχία Βουλγαρίας–Σερβίας). Τὸ 1915, ἡ προσφορά τοῦ Βρεττανοῦ Ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν Ἔντουαρντ Γκρέυ γιά παραχωρήσεις μικρασιατικῶν ἐδαφῶν στήν Ἑλλάδα, ἐὰν εἰσέλθει στὸν πόλεμο ὑπὲρ Ἀγγλίας, Γαλλίας, Σερβίας, παρεῖχε μοναδικὴ εὐκαιρία νά εξασφαλισθεῖ ριζικά ἡ ζωὴ καί ἡ ἀκμὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς περιοχῆς τῆς Σμύρνης. Ἀλλὰ ἡ εὐκαιρία ἐκείνη χάθηκε, μέ τὴν ἀντίθεση τελικὰ τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου, συζύγου, ὑπενθυμίζω, τῆς ἀδελφῆς τοῦ Αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας, πρὸς τὴ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδος στὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς

Γερμανίας, καθώς μάλιστα επηρεαζόταν και από τή γνώμη του Ἐπιτελείου του γιά πιθανότητα νίκης τῆς Γερμανίας.

Καί πρὸς ἐπίρρωση ὅσων γράφει ὁ κ. Σβολόπουλος γιά τή μὴ δογματικὴ προσήλωση τοῦ Βενιζέλου σὲ πολιτικὴ ἐμπόλεμης ἐχθρότητας πρὸς τὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ἐπικαλοῦμαι συγκεκριμένη προσπάθειά του γιά συνεννόηση ἀκέραη μὲ τὴν Κυβέρνησή της πρὸς ἀποτελεσματικὴ προσταςία τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας: Ὁ Ἴων Δραγούμης κατ' ἐντολὴν τοῦ Βενιζέλου ἔπεισε τὸν Βεχρήπ Πασᾶ, Τοῦρκο Στρατηγὸ τῶν Ἰωαννίνων, καί αὐτὸς ἀπὸ τὴν Κηφισιά, ὅπου ἔμενε ὡς αἰχμάλωτος, ἐπῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη καί συνηγόρησε μὲ θέριμη πρὸς τὴν ἡγεσία τῶν Νεοτούρκων γιά ἑλληνο-τουρκικὴ συνεννόηση μὲ σκοπὸ τὴν ἐξασφάλιση τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀλλὰ τὸ διάβημα τοῦ Βεχρήπ Πασᾶ δὲν τελεσφόρησε, καί ξέσπασαν μάλιστα διωγμοὶ τῶν Ἑλλήνων στὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅποτε ὁ Βενιζέλος καί ἀπέκλινε πρὸς τὴ δυναμικὴ λύση τοῦ Μικρασιατικοῦ ζητήματος, μόλις δοθεῖ εὐκαιρία γι' αὐτήν. Καί τέτοια εὐκαιρία φάνηκε νὰ εἶναι ἡ προσφορὰ τοῦ Ἐντουαρντ Γκρέυ.

Τὸ τρίτο κεφάλαιο ἔχει τίτλο «6 Μαΐου 1919», δηλαδὴ τὴν ἡμερομηνία γεγονότος ἰδιαίτερα σπουδαίου. Στις 6 Μαΐου 1919 δέχθηκε ὁ Βενιζέλος ἀπὸ τὸν Πρωθυπουργὸ Λόυδ Τζώρτζ τὴ ρητὴ ἐξουσιοδότηση καί σχεδὸν ἐντολὴ τῆς ρυθμιστικῆς τῶν ὄρων τῆς εἰρήνης τριανδρίας γιά κατάληψη τῆς Σμύρνης: «Ἀπεφασίσαμεν σήμερον μετὰ τοῦ Προέδρου Οὐίλσον καί τοῦ κυρίου Κλεμανσώ, ὅτι δέον νὰ καταλάβετε τὴ Σμύρνη» (σ. 23). Καί στὸ κεφάλαιο αὐτὸ σχολιάζεται, μὲ ἀναλύσεις ἐμπεριστατωμένες καί τεκμηριωμένες, ἡ ἄμεση ἀπόφαση τοῦ Βενιζέλου νὰ καταλάβει τὴ Σμύρνη ὁ ἑλληνικὸς στρατός, ἄλλωστε ὡς ἐντολοδόχος κάπως τῶν νικητριῶν Μεγάλων Δυνάμεων, καί σὲ ἀρμονία μὲ τὴν ἐξαγγελλλόμενη τότε ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους των κατευθυντικὴ τῶν ὄρων τῆς εἰρήνης ἰδεολογία, καθὼς καί πρὸς τὴ σύνδρομὴ της διάθεση γιά περιορισμὸ ἐδαφικὸ τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, δικαιολογημένη καί μὲ καταγγελία τῆς βάρβαρης ἕως καί ἀπάνθρωπης συμπεριφορᾶς τῶν Τούρκων πρὸς τοὺς ὑπὸ τὴν ἐξουσία των λαοὺς· καί δηλώνεται ὅμως γιά τὴν ἀπόφαση τῶν Λόυδ Τζώρτζ, Κλεμανσώ καί Οὐίλσον νὰ καταλάβει τὴ Σμύρνη ὁ ἑλληνικὸς στρατός, ὅτι δὲν εἶχε τὴ συγκατάθεση τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας τῶν χωρῶν τους· μάλιστα καί διευκρινίζεται ἡ ρητὴ διαφωνία τοῦ Τσώρτσιλ, Ὑπουργοῦ τότε, διεπόμενου ἀπὸ ἐμμονὴ στὸ ἀποικιοκρατικὸ συμφέρον τῆς χώρας του καί ἀντίστοιχα

υποστηρικτού κάπως τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, σέ ἀντίθεση πρὸς τὴ γνώμη τοῦ Πρωθυπουργοῦ Λούδ Τζώρτζ γιὰ προαγωγή τῆς Ἑλλάδος σέ κύρια περιφερειακὴ Δύναμη στὴν περιοχή της, ταγμένη καὶ νὰ συμβάλει στὴ βελτίωση τῶν ὄρων τῆς ζωῆς τῶν λαῶν. Ἐξ ἄλλου ἐπιστημαίνεται καὶ ὁ προσωπικὸς παράγων: ἡ ἀμοιβαία ἐκτίμηση Βενιζέλου καὶ Λούδ Τζώρτζ καὶ τὰ κοινὰ χαρακτηριστικά τους: εὐφυΐα, εὐτολμία, συνδυασμὸς ὁραματισμοῦ καὶ πραγματισμοῦ. Αὐτὰ καὶ ἄλλα περιλαμβάνει τὸ κεφάλαιο «6 Μαΐου 1919».

Στὸ κεφάλαιο μὲ τίτλο «Ἐναλλακτικὴ πρόταση» παρουσιάζονται οἱ ἀντιδράσεις τῶν πολιτικῶν ἀντιπάλων τοῦ Βενιζέλου πρὸς τὴ «ρηξικέλευθη» πολιτικὴ του γιὰ κατάληψη τῆς Σμύρνης, καὶ ἰδιαιτέρα οἱ ἐπικρίσεις της ἀπὸ τὸν Ἰωνα Δραγούμη καὶ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Μεταξά μὲ διαφορετικὰ ἐπιχειρήματα ὅμως, καθὼς καὶ ἡ μὴ ἐγκρισὴ της ἀπὸ κορυφαίους στρατιωτικούς τῶν Μεγάλων Δυνάμεων· ἐνῶ ἐξ ἄλλου σημειώνεται καὶ ἡ ἐξῆς δῆλωση-ἐκμυστήρευση τοῦ Βενιζέλου: «Ἐγὼ δὲν ὑπολόγιζα ποτὲ στὶς δυνάμεις τοῦ στρατοῦ γιὰ νὰ κρατήσουμε τὰ σύνορά μας, ἀλλὰ στὶς συμμαχίες καὶ στὰ γενικὰ εὐρωπαϊκὰ συμφέροντα» (σ. 51).

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο, μὲ τίτλο «Ἡ διεθνὴς ἀκτινοβολία ἐνὸς Ἑλληνα διαπραγματευτῆ», ἐξαιρέται καὶ ἀνιστορεῖται ἡ συμβολὴ τοῦ προσωπικοῦ παράγοντος γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας ἢ καὶ γιὰ τὴ διάπλασή της κάπως, μὲ παράδειγμα ἐπιβλητικὸ τὴ διπλωματικὴ δράση τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Ἀποφαίνεται ὁ κ. Σβολόπουλος: «τὸ διπλωματικὸ τάλαντο καὶ ἡ προσωπικὴ αἴγλη καὶ γοητεία τοῦ Βενιζέλου δέσποσαν κατὰ τὴ Συνδιάσκεψη τῆς εἰρήνης» (σ. 60)· καὶ παραθέτει ὅ,τι ἔγραψε ὁ Λούδ Τζώρτζ γιὰ τὸν Βενιζέλο: «ὑπῆρξε ὁ μέγιστος πολιτικὸς ἡγέτης ποὺ ἀνέδειξε ἡ Ἑλλάς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλέους» (σ. 62) καὶ ἄλλα παρόμοια ἐγκώμια τοῦ Ἑλληνοσ πολιτικοῦ ἡγέτη ἀπὸ διάσημους συγγραφεῖς ὅχι Ἑλληνες, ὅπως: «αὐτὸς καὶ ὁ Λένιν εἶναι οἱ μόνες πραγματικὰ μεγάλες φυσιογνωμίες τῆς Εὐρώπης» (σ. 61), εἴτε «ὁ μεγαλύτερος πολιτικὸς ἄνδρας καὶ ὁ πλέον ἐπιτήδειος διπλωμάτης» (σ. 61). Καὶ διατυπώνει καταληκτικὰ ὁ κ. Σβολόπουλος τὸ ἐρώτημα: «Προϋπῆρξε ἄραγε ἄλλος Ἑλληνας ἱκανὸς νὰ μεταστρέψει τὴ φορὰ τῶν διεθνῶν ἐξελίξεων πρὸς ὄφελος τῶν ὁμοεθνῶν τους;» (σ. 66). Ἄς μοῦ συγχωρηθεῖ ἀπάντηση θετικῆ: ὁ Καποδίστριας. Ὅποιος ἀγνοεῖ τὴν πολιτικὴ μεγαλουργία του, σωστικὴ γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ἄς μελετήσῃ τὸ βιβλίον Ἀλεξάνδρου Ἰ.

Δεσποτοπούλου, *Ὁ Κυβερνήτης Καποδίστριας καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος* (διδακτορική διατριβή 1954, ἔκδοσις 6', 1996, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς).

Στὸ ἕκτο κεφάλαιο, μὲ τίτλο «Τὸ πρακτικὸ ἀντίκρισμα μιᾶς ρηξικέλευθης ἀπόφασης», ἐπιστημαίνονται καὶ ἀξιολογοῦνται διεξοδικὰ οἱ ἀπρόβλεπτες ἀντιξοότητες πρὸς τὸ ἐγχείρημα ἐπιβολῆς τῆς ἐλληνικῆς κυριαρχίας στὴν Ἰωνία, ὅπως ἡ δρᾶσις τοῦ Μουσταφᾶ Κεμάλ, νεόκοπου Τούρκου ἡγέτη, καὶ ὅπως οἱ πολιτικὲς συνέπειες τῆς ἀσθένειας τοῦ Προέδρου Οὐϊλσον, ἀλλὰ καὶ τῆς κυβερνητικῆς ἀλλαγῆς στὴ Γαλλία μὲ ἠττημένο στις Ἐκλογές τὸν Κλεμανσώ, καὶ ἰδιαίτερα τῆς κυβερνητικῆς ἀλλαγῆς στὴν Ἑλλάδα, μὲ ἠττημένο τὸν Βενιζέλο στις Ἐκλογές τὸν Νοέμβριον 1920. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο τονίζεται, ὅτι δὲν ἐκδηλώθηκε μεταστροφή τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς ὅσο Πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος ἦταν ἀκόμη ὁ Βενιζέλος, ἀλλὰ μόνο ὕστερα ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴ ἀλλαγὴ στὴν Ἑλλάδα, καὶ ἡ μεταστροφή αὐτὴ ἐξηγεῖται καὶ ἀπὸ τὴν πρόθεσις πρὸς ἐξυπηρέτησις μεγάλων οἰκονομικῶν συμφερόντων, κάτι ἀδύνατον μᾶλλον μὲ πρωθυπουργὸ τὸν Κλεμανσώ· ἐξ ἄλλου καὶ μνημονεύονται εἰσηγήσεις τοῦ Βενιζέλου πρὸς τοὺς Συμμάχους τὸν Ὀκτώβριον 1920 γιὰ πολιτικὴ αὐτονομίση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Πόντου, καὶ γιὰ ἐπεμβάσεις των ἄλλες μὲ σκοπὸ τὴν ἀποδυνάμωσις τῆς πολιτικῆς τοῦ Κεμάλ· καὶ τελικὰ διατυπώνεται ὑπὸ τύπον ἐρωτήματος ἢ γνώμη, ὅτι ὁ Βενιζέλος, ἂν παρέμενε Πρωθυπουργός, «θὰ ἦταν δυνατόν, ἂν τὸ ἀπαιτοῦσαν οἱ περιστάσεις, νὰ ἀποβλέψει σὲ μιὰ προσαρμογὴ ἱκανὴ νὰ διασώσει μέρος τῶν κεκτημένων» (σ. 81).

Γιὰ τὸ πολιτικὸ τόλμημα τοῦ Βενιζέλου τὸ 1919 ἐκφραστικώτατη μοῦ φαίνεται ἡ ἐπιγραμματικὴ ρήσις τοῦ Σόλωνος: «εὖ ἔρδειν πειρώμενος οὐ προνοήσας ἐς μεγάλην ἄτην καὶ χαλεπὴν ἔπεσεν». Καταλογιστέο δηλαδὴ στὸν Βενιζέλο, φρονῶ, εἶναι ὅτι δὲν πρόβλεψε τὴν ἀπώλεια τῆς πλειοψηφίας στὴ Βουλὴ μὲ τις Ἐκλογές τοῦ 1920, καὶ τὴν παρεπόμενὴ τῆς ἀντικατάστασής του ἀπὸ ἀδέξιους πολιτικούς στὴ διακυβέρνησις τῆς Ἑλλάδος, βαρυμένους καὶ ἀπὸ τὴν ἐντύπωσις γιὰ φιλία τους πρὸς τὴν ἠττημένην στὸν Μέγα Πόλεμον Γερμανία.

Ὁ «Ἐπίλογος» τοῦ βιβλίου τελειώνει μὲ τὴ φράσις «τὸ μικρασιατικὸ ἐγχείρημα δὲν ἦταν τόσο ἔωλο καὶ εὐτρωτο, ὅσο συνήθως θεωρεῖται» (σ. 91).

Ἡ ἔκφραση αὐτὴ κατὰ σχῆμα λιτότητας, ὑπαγορευμένης ἀπὸ τὸ νηφάλιο ἦθος τοῦ συγγραφέα τοῦ βιβλίου καὶ τὴν ἄκρα φροντίδα του μήπως ἐκφύγει ἀπὸ τὴν ἄξια τῆς ἐπιστήμης κριτικὴ αὐστηρότητα, ἐνέχει ἀπολογισμὸ μικρότερο τῶν ἐπιτεύξεων τῆς πραγματείας του. Συνάγεται ἀπὸ αὐτὴν, καὶ φρονῶ ἐγὼ ἐπίσης, ὅτι θὰ ἦταν προδοσία τοῦ Ἔθνους, γέννημα πολιτικῆς δειλίας, ἢ μὴ ἀποδοχὴ τῆς προσφορᾶς τῆς Ἰωνίας ἀπὸ τὴν ἔνδοξη τριανδρία τῆς Ἡγεσίας τῶν νικητριῶν στὸν μέγα πόλεμο συμμάχων Μεγάλων Δυνάμεων. Ἡ προσάρτηση τῆς Ἰωνίας στὴν Ἑλλάδα, συντελούμενη ἐπὶ Βενιζέλου καὶ μὲ τὴ συνευθύνῃ κάπως καὶ τὴν οἰκονομικὴ τουλάχιστον ἀρωγὴ τῶν Συμμάχων, ἦταν ἡ φυσικὴ ἀμοιβὴ τῆς συμμετοχῆς τῆς Ἑλλάδος στὸν πόλεμο, καθὼς καὶ ὁμολογῆ πρὸς τὴν ἰδεολογία τῶν νικητῶν, ὡς ριζικὰ προστατευτικὴ τοῦ ἐκεῖ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, καὶ ὡς μέρος τῆς πολιτικῆς ἐδαφικοῦ περιορισμοῦ τῆς ἀμαρτωλῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ γόνιμη ἐκπλήρωση τοῦ συστατικοῦ τῆς Μεγάλης Ἰδέας τῆς Ἑλλάδος ἀλυτρωτικοῦ αἰτήματος, καὶ ὄχι τυχόν κατάκτηση, ἀλλὰ μᾶλλον ἀνάκτηση ἐδάφους, ἱστορικὰ ἔνδοξου ὡς γεωγραφικοῦ βάρους τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ χιλιετίες, καὶ ὅπου μάλιστα δημιουργήθηκε ἡ φιλοσοφία, ἡ ἐπιστῆμη καὶ ἡ δημοκρατία.

Αὐτὰ ἔπρεπε νὰ λεχθῶν ἀπὸ τὸ γεραρὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, διὰ στόματος Ἀκαδημαϊκοῦ, γεννημένου στὴ γενέτειρα τοῦ Ὀμήρου Σμύρνης, ὅπου ὡς παιδὶ ἔζησε τὸ φρικτὸ γεγονός τοῦ Αὐγούστου 1922, ὥστε καὶ νὰ διατηρεῖ ἕως τὴν ἐφηβεία του ἔντονη στὴ μνήμη τὴ ζοφερὴ ἀνταύγεια τοῦ πυρπολημένου μεγαλείου τῆς «καλλίστης πασῶν» τῶν πόλεων τῆς Ἰωνίας.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2009

ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ὁ Πρόεδρος κ. Πάνος Α. Λιγομενίδης ἀναγγέλλει τὸν θάνατο τοῦ ξένου ἐταίρου τῆς Ἀκαδημίας Maurice Samuel Roger Charles Druon.

Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Π. Α. Βοκοτόπουλος ὁμιλεῖ γιὰ τὸν βίον καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἐκλιπόντος:

Maurice Druon (1918-2009)

Ὁ ξένος ἐταῖρος τῆς Ἀκαδημίας Maurice Druon ἀπεβίωσε στὶς 14 Ἀπριλίου 2009, λίγες μέρες πρὶν γίνει 91 ἐτῶν. Εἶχε ἐκλεγῆ τὸ 1981 κατόπιν εἰσηγήσεως τῶν ἀειμνήστων Παναγιώτη Κανελλοπούλου, Κωνσταντίνου Τσάτσου καὶ Μιχαήλ Στασινοπούλου. Γεννημένος τὸ 1918 στὸ Παρίσι, ὁ Maurice Druon ἐσπούδασε φιλολογία καὶ πολιτικὲς ἐπιστῆμες. Μετὰ τὴν λήξιν τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ ὁποίου ἀγωνίσθηκε στὸ πλευρὸ τῶν Ἐλευθέρων Γάλλων, ἀφιερώθηκε στὴν λογοτεχνία καὶ στὴν πολιτική. Ἐγραψε κυρίως μυθιστορήματα, δοκίμια, ἱστορικὰ ἔργα ὅπως ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, ἀλλὰ καὶ βιβλία γιὰ παιδιὰ. Τοῦ εἶχαν ἀπονεμηθεῖ πολλὰ φιλολογικὰ βραβεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ Βραβεῖο Goncourt γιὰ τὸ μυθιστόρημα *Οἱ Μεγάλαι Οἰκογένειαι*. Ὄταν ἐξελέγη τὸ 1966 μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας, διαδεχόμενος τὸν Georges Duhamel, ἦταν ὁ νεώτερος ἀκαδημαϊκός. Ἀπὸ τὸ 1985 ἕως τὸ 1999 διετέλεσε Διηγετικὸς Γραμματεὺς (Secrétaire Perpétuel) τοῦ σεβασμίου αὐτοῦ ἰδρύματος, ἀξίωμα στὸ ὁποῖο τὸν διαδέχθηκε ἡ Hélène Carrère d'Encausse. Συντηρητικῆς νοοτροπίας, ἀντετάχθη ἀνεπιτυχῶς στὴν εἴσοδον γυναικῶν στὴν Γαλλικὴ

Ἀκαδημία (τὸ 1980 ἐξελέγη ἡ πρώτη ἀκαδημαϊκὸς Marguerite Yourcenar) ἀλλὰ ἐπιτυχῶς στὴν ἀπλοποίηση τῆς γαλλικῆς ὀρθογραφίας. Ἦταν ξένος ἑταῖρος ἄλλων τεσσάρων ἀκαδημιῶν, ἐπίτιμος διδάκτωρ τριῶν πανεπιστημίων, καὶ εἶχε παρασημοφορηθεῖ ἀπὸ δώδεκα κράτη.

Ὁ Maurice Druon διετέλεσε τὸ 1973-74 Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ καὶ τὸ 1978-81 βουλευτὴς Παρισίων καὶ συγχρόνως πληρεξούσιος στὴν Συνέλευση τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης. Δοκιμασμένος φιλέλληνας, ὑπερασπίσθηκε σθεναρῶς στὴν Γαλλικὴ Βουλὴ τὰ δίκαια τῶν Κυπρίων, καὶ εἶχε ἀρθρογραφήσει κατὰ τῆς καταστροφῆς τοῦ πεδίου τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος.

Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ν. Ἀρτεμιιάδης προσθέτει τὰ ἀκόλουθα:

Κύριε Πρόεδρε, Κυρίες καὶ Κύριοι Ἀκαδημαϊκοί, Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἄν καὶ δὲν ἦταν ὁμότεχνός μου θὰ ἤθελα νὰ καταθέσω μερικὲς σκέψεις, μνῆμες καὶ αἰσθήματα γιὰ τὸν συνομήλικό μου Maurice Druon, τὴν μεγάλη αὐτὴ φυσιογνωμία τῶν γραμμάτων, τῆς Λογοτεχνίας καὶ τῆς Ἱστορίας, μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας.

Αἰτία τῆς πρώτης μου γνωριμίας μὲ τὸν Druon, ὑπῆρξε τὸ μυθιστόρημά του *Alexandre Le Dieu* (1958). Ἐνα κείμενο ἀριστουργηματικὸ πού κυριολεκτικὰ μὲ συγκλόνισε ὡς «ἄνθρωπο» καὶ κυρίως ὡς «Ἕλληνα». Δυστυχῶς ὁ χρόνος δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἐπεκταθῶ στὸ θέμα αὐτό.

Τὸ δεύτερο ἔργο τοῦ Druon, πού ἐξίσου μὲ ἐντυπωσίασε, ὑπῆρξε τὸ βιβλίο του *La France aux ordres d' un cadavre* (2000) πού μοῦ εἶχε στείλει ὅταν ἦμουν Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, μὲ τὴν ἀκόλουθη ἀφιέρωση: "En hommage à Mon Confrère de l' Académie d' Athènes, et en témoignage de chaleureuse fidelité".

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀκόλουθη πρώτη φράση πού ἀναφέρει στὸ βιβλίο του, μιὰ φράση τοῦ Montesquieu: "Quand il s' agit de prouver des choses si claires, on est sûr de ne pas convaincre".

Τὸ πτώμα (cadavre) στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ M. Druon, εἶναι ἡ «Ἐνωσὴ Σοσιαλιστικῶν Σοβιετικῶν Δημοκρατιῶν», ἡ URSS, ἡ ὁποία εἶχε καταρρεύσει πρὸ 10ετίας.

Σχετικὰ μὲ τὴν κατάρρευση αὐτὴ ὁ Druon προσθέτει: «Τὰ μαλλιά καὶ τὰ νύχια ἐπιμένουν νὰ φυτρῶνουν καὶ μετὰ θάνατον».

Στὸ τηλεφώνημα πὺ εἶχα κάνει γιὰ νὰ τὸν εὐχαριστήσω, εἶχα ἐπισημάνει ὅτι μὲ μερικές, μᾶλλον μικρὲς ἀλλαγές, τὰ ὅσα ἀναφέρει στὸ βιβλίο του ἴσχυαν καὶ γιὰ τὴν κατάστασι πὺ ἐπικρατοῦσε τότε στὴν Ἑλλάδα.

Δὲν εἶδα ἀλλὰ «ἄκουσα» τὸ χαμόγελό του, ὅταν ἄκουσε αὐτὰ πὺ τοῦ εἶπα. Ἡ μνήμη Του ὡς ξένου ἐταίρου καὶ ὡς μεγάλου ἐπιστήμονος θὰ παραμένει πάντα ἄσβεστη.

Ἡ Ὀλομέλεια τηρεῖ ἐνός λεπτοῦ σιγὴ εἰς μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 4ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2009

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Η απασχόληση στην ελληνική οικονομία: Διαπιστώσεις και προοπτικές, υπό τῶν κ. Ρωσσέτου Φακιολᾶ καὶ κας Εἰρήνης Στάγγελ*, διὰ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Δρακάτου

Κατόπιν αἰτήσεώς μου (ἀπὸ 8/11/2006), ἡ Τάξη τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν προέτεινε καὶ ἡ Σύγκλητος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐνέκρινε τὴν ἐκτέλεση τῆς παρουσιαζόμενης ἔρευνας μὲ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα τοῦ κληροδοτήματος Ἰ. Ζάρρα. Ἀκολούθως, ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας τὴν περιέλαβε στὸ πρόγραμμά της. Ἡ διεξαγωγὴ τῆς ἔρευνας —ποῦ διήρκεσε ἕνα ἔτος— ἀνετέθη στὸν Ὀμότιμο Καθηγητὴ τοῦ ΕΜΠ κ. Ρωσσέτο Φακιολᾶ, μὲ ἐπιστημονικὴ συνεργάτιδα τὴν Οἰκονομολόγο κα Εἰρήνη Στάγγελ, ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ εὐθύνη μου. Σημειωτέον ὅτι ἡ μελέτη ἐκτυπώθηκε καὶ φέρει τὸν ἀριθμὸ 9 στὴν εἰδικὴ σειρά τοῦ Γραφείου Οἰκονομικῶν Μελετῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Σκοπὸς τῆς Μελέτης

Σκοπὸς τῆς μελέτης εἶναι νὰ διερευνήσῃ τις αἰτίες ποῦ ἔχουν προκαλέσει μετὰ τὸν δεύτερο παγκόσμιον πόλεμον χαμηλοὺς ρυθμοὺς αὐξήσεως τῆς απασχολήσεως, περιορισμένη μόνον μείωσις τῆς ἀνεργίας καὶ δυσχέρειες στὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀπαραίτητων μεταρρυθμίσεων γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ πρόοδο. Μὲ τὴν ἐξαίρεση μιᾶς σύντομης περιόδου πλήρους απασχολήσεως στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1970, ἡ προσφορὰ ἐργασίας ὑπῆρξε

* R. FAKIOLAS, I. STAGGEL, *Employment in Greece: Recent Developments and Prospects*.

πλεονασματική. Παρουσίασε επίσης έντονες διακυμάνσεις εξαιτίας τῆς μεγάλης αποδημίας κατά τὴν πρώτη μεταπολεμική περίοδο, καθώς και τῆς ἀπὸ τὸ 1998 ἀρνητικῆς φυσικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, πού ἦταν ἀποτέλεσμα κυρίως τῆς φθίνουσας γεννητικότητας καὶ τῆς μαζικῆς εἰσροῆς ὁμογενῶν καὶ ἀλλογενῶν μεταναστῶν τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια. Τὸ ἤδη μεγάλο δημογραφικὸ ἔλλειμμα τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ διευρύνεται ἀλλὰ καλύπτεται ἀπὸ τὴν αὐξημένη γεννητικότητα τῶν μεταναστῶν πού διατηρεῖ τὸν μέσο ὄρο τῆς ἡλικίας τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ σὲ σχετικὰ χαμηλὸ ἐπίπεδο.

Στὴ μελέτη διερευνῶνται καὶ οἱ κύριοι παράγοντες τῆς παραγωγικότητας πού ἐπιδρᾷ μὲ διαφόρους τρόπους, ἀρνητικὰ καὶ θετικά, στὰ μεγέθη τῆς ἀπασχολήσεως καὶ τῆς ἀνεργίας, καὶ περιλαμβάνουν τὴν ἐκπαίδευση, τὶς ἐπενδύσεις κεφαλαίου μὲ ἐνσωματωμένη νέα τεχνολογία καὶ τὴν ἀναδιάρθρωση τῆς ἀπασχολήσεως κατὰ τομέα καὶ θέση στὸ ἐπάγγελμα. Ἡ μεθοδολογία τῆς μελέτης βασίζεται στὴν κλασικὴ ἀνάλυση τῆς προσφορᾶς καὶ ζήτησεως ἐργασίας, καὶ τῆς ἰδεατῆς ἐνότητάς τους μέσω τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας. Στὴν προσφορὰ καὶ ζήτηση ἐξετάζεται πρῶτα ἡ φυσικὴ διάσταση, πού μετριέται ἀντίστοιχα ἀπὸ τὴν προσφερόμενη ἐργασία σὲ ἡμέρες καὶ ὥρες, καὶ ἐκείνη πού μὲ τὴν ὑπάρχουσα ζήτηση μετατρέπεται σὲ ἀπασχόληση ἢ καταγράφεται ὡς κενὸς θέσεις ἐργασίας. Ὁ βαθμὸς, ὅμως, ἐξειδικεύσεως τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ὑπολογίζεται ἔμμεσα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ κατηγορία ἐργασίας.

Διάρθρωση τοῦ κειμένου

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ εἰσαγωγικὸ καὶ ἐκεῖνο μὲ τὰ συμπεράσματα, ἡ μελέτη ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐννέα κεφάλαια διάρθρωμένα σὲ τρία μέρη. Στὸ πρῶτο μέρος ἐξετάζεται ὁ ρόλος τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας στὴ λειτουργία τοῦ οικονομικοῦ συστήματος. Στὸ δεύτερο ἐπιστημαίνονται καὶ ἀξιολογοῦνται οἱ μεταβολὲς στὸ μέγεθος καὶ τὴ διάρθρωση τῆς ἀπασχολήσεως κατὰ οικονομικὸ τομέα καὶ παραγωγικὸ κλάδο κατὰ τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο. Ἐκτίθενται οἱ σοβαρὲς προκλήσεις πού παραμένουν στὴν ἐπίτευξη ἱκανοποιητικοῦ ἐπιπέδου ἀπασχολήσεως καὶ χαμηλῆς ἀνεργίας καὶ τονίζονται τὰ οικονομικὰ καὶ κοινωνικὰ ἐπιτεύγματα. Τὸ τρίτο μέρος ἀναφέρεται στὰ διλήμματα τῆς πολιτικῆς γιὰ τὴν ἀπασχόληση καὶ ἐπιστημαίνονται ὀρισμένα ἀπὸ τὰ προβλήματα πού ἐπιβάλλουν συστηματικὴ κρατικὴ παρέμβαση. Ὡς πρὸς τὶς ἐνδεχόμενες μελλον-

τικές εξελίξεις διατυπώνεται ή εκτίμηση ότι οι κύριοι προσδιοριστικοί παράγοντες για το μέγεθος και τη σύνθεση της απασχόλησης και της ανεργίας στο προβλεπτό μέλλον θα εξαρτηθούν από τη διεθνή οικονομική συγκυρία και τις επιλογές της οικονομικής πολιτικής στη χώρα.

Στά Συμπεράσματα αναφέρεται ότι στη μελέτη δεν παρουσιάζονται ρηξικέλευθα μέτρα που να υπόσχονται σύντομες και έντυπωσιακές βελτιώσεις στην αγορά εργασίας. Λόγω του σύνθετου πλέγματος αλληλοεξαρτήσεων μεταξύ τεχνολογικών εξελίξεων, εκπαιδύσεως, κοινωνικής νοοτροπίας και διοικήσεως σε μια ανοικτή οικονομία εντάσεως εργασίας δεν φαίνεται να έχουν θέση παρόμοια μέτρα.

Προσφορά και ζήτηση εργασίας

Στην Ελλάδα οι ετήσιες γεννήσεις μειώθηκαν από περίπου 20 ανά χιλίους κατοίκους τη δεκαετία του 1950 σε 10 το 2000 και οι θάνατοι αύξηθηκαν από 7 σε 10 αντίστοιχα. Οι δυσμενείς αυτές δημογραφικές εξελίξεις αναστράφηκαν με την εισροή από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 περίπου 400.000 όμογενων από την Αλβανία και την πρώην Σοβιετική Ένωση, και άνω των 700.000 άλλογενων παρανόμων μεταναστών, κυρίως από την Αλβανία και Βουλγαρία αλλά και από άλλες χώρες. Περίπου 500.000 άλλογενείς έχουν μέχρι τώρα νομιμοποιηθεί συμβάλλοντας στη δημογραφική ισορροπία. Σε μικρότερο βαθμό συμβάλλουν και στην οικονομία, κυρίως με την ευελιξία που επιδεικνύουν στην απασχόλησή τους. Από τη δεκαετία του 1990 ο Όργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης και η Ευρωπαϊκή Ένωση ενθαρρύνουν τη μερική και την προσωρινή απασχόληση, στις οποίες η Ελλάς ύστερει έναντι του κοινοτικού μέσου όρου. Στην εξελισσόμενη οικονομική ύφεση, ή επέκταση των ευέλικτων αυτών μορφών απασχόλησης με τις διάφορες παραλλαγές τους είναι απολύτως αναγκαία για να περιορισθούν οι μαζικές απολύσεις. Προκαλούνται, όμως, και προβλήματα από τη μεγάλη δημογραφική και οικονομική εξάρτηση της χώρας από άλλογενείς.

Εκπαίδευση, τεχνολογία και επιχειρηματικότητα

Γενικά, το ισχύον εκπαιδευτικό σύστημα καλύπτει επαρκώς τις ανάγκες σε όλες σχεδόν τις κατηγορίες εργασίας. Η επιστημονική έρευνα, αν και

είναι ακόμη περιορισμένη, διεξάγεται σε πολλούς τομείς με αρκετά ικανοποιητικά αποτελέσματα. Άλλα παραμένουν πολλά σοβαρά θέματα προς ρύθμιση. Έτσι, η Ελλάδα κατατάσσεται κάτω από τον μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ στην προσέλευση ξένων σπουδαστών και την ορθολογική οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος.

Η νέα τεχνολογία καθώς και η καινοτομία που μέσω της επιχειρηματικότητας εφαρμόζει τα τεχνολογικά ευρήματα και τις νέες ιδέες στην παραγωγή δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας. Η νέα ζήτηση είναι, κυρίως, για άτομα με σύγχρονες ειδικότητες και προκύπτει από τις νέες επιχειρήσεις που δημιουργούνται και από εκείνες που επεκτείνονται ή εκσυγχρονίζονται με την εφαρμογή νέων οργανωτικών μεθόδων παραγωγής και την εγκατάσταση σύγχρονου κεφαλαιουχικού εξοπλισμού. Οι θέσεις αυτές καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος της σημερινής απασχολήσεως στην ελληνική οικονομία, προσδιορίζοντας σε ύψηλο βαθμό και τη διάρθρωσή της κατά ειδικότητα.

Υψηλό ποσοστό της ανεργίας στην Ελλάδα από την προπολεμική περίοδο οφειλόταν κυρίως στη χαλαρή ανταπόκριση πολλών ατόμων παραγωγικών ηλικιών να αποκτήσουν τα επαγγελματικά προσόντα που απαιτεί η νέα τεχνολογία. Δεν έχουν επίσης θεσπισθεί αρκετά ισχυρά κίνητρα για την επέκταση της διά βίου μαθήσεως που δεν κατοχυρώνει επαγγελματικά δικαιώματα, όπως η τυπική σχολική εκπαίδευση. Με τη βαθμιαία όμως προσαρμογή του ευρύτερου εκπαιδευτικού συστήματος στη νέα σύνθεση της ζήτησεως εργασίας και την καινοτομική επιχειρηματική δραστηριότητα καλύπτονταν οι περισσότερες θέσεις που χάνονταν. Ανεργία λοιπόν προκαλείται από τη βραδύτητα προσαρμογής της προσφοράς εργασίας στις νέες απαιτήσεις της ζήτησεως και όχι από την τεχνολογική εξέλιξη.

Άπασχόληση και ανεργία

Παρά την αύξηση της απασχολήσεως κατά 800.000 περίπου άτομα μεταξύ 1998 και 2008, η ανεργία είναι ακόμη υψηλή και πλήττει περισσότερο τις ευαίσθητες πληθυσμιακές κατηγορίες, όπως τις γυναίκες και τους νέους, και όρισμένες περιοχές της χώρας.

Όπως και σε άλλες χώρες, την ανεργία στην Ελλάδα προκαλούν ετερόκλητοι παράγοντες της προσφοράς και ζήτησεως εργασίας. Καμιά από τις εξελίξεις και καταστάσεις αυτές δεν είναι μονοδιάστατη και όρισμένες δεν

ελέγχονται από την κυβερνητική πολιτική στα κράτη-έθνη. Με τη μακροχρόνια και ικανοποιητική αύξηση του Άκαθάριστου Έγχώριου Προϊόντος, τα μέτρα πολιτικής που έχουν ληφθεί και τις αλλαγές που άρχισαν να πραγματοποιούνται στην κοινωνική νοοτροπία, η Ελλάδα είχε πετύχει σημαντική μείωση της ανεργίας πριν από την εκδήλωση της πρόσφατης οικονομικής ύφεσης. Χρειάζεται όμως να γίνουν ακόμη πολλά, ιδιαίτερος όταν προβλέπεται μηδενισμός του αναπτυξιακού ρυθμού για το 2009.

Υπάρχουν, εξάλλου, πειστικές ενδείξεις ότι η μεγάλη προστασία της απασχολήσεως για οποιαδήποτε κατηγορία εργαζομένων, καθώς και η καταβολή ύψηλων ασφαλιστικών εισφορών από τους χαμηλόμισθους έχουν αρνητικές επιδράσεις στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Ορισμένες συνδικαλιστικές οργανώσεις δίδουν προτεραιότητα στη μείωση των εισοδηματικών ανισοτήτων και τον περιορισμό των ήδη χαμηλών ποσοστών στις εύελικτες μορφές απασχολήσεως, τις οποίες δεν θεωρούν καν ως κανονικές μορφές απασχολήσεως. Άλλοι εκτιμούν ότι στην αύξηση της απασχολήσεως θα συνέβαλε και η μείωση του χρόνου απασχολήσεως εβδομαδιαίως. Έπειδή όμως η εφαρμογή νέας τεχνολογίας αναδεικνύεται σέ κύριο παράγοντα δημιουργίας εισοδηματικών ανισοτήτων, πιο σημαντικό από την παγκοσμιοποίηση και τις εύελικτες μορφές απασχολήσεως, χρειάζεται να επινοηθούν και εφαρμοσθούν άλλα μέτρα για να μειωθεί η ανεργία και να βελτιωθεί η ποιότητα ζωής των εργαζομένων.

Μακροοικονομική διάσταση της ανεργίας

Στις συνθήκες αρνητικών πλέον ρυθμών ανάπτυξεως και ανερχόμενης ανεργίας που αντιμετωπίζουν οι περισσότερες κοινοτικές χώρες, δίδεται η ευχέρεια στις χώρες-μέλη της ευρωζώνης να υπερβούν προσωρινά το δημοσιονομικό τους έλλειμμα πάνω από το 3% του ΑΕΠ. Χορηγούνται επίσης μεγάλες πιστώσεις στις τράπεζες για να διατηρήσουν τη δανειοδότηση των λοιπών επιχειρήσεων. Η πολιτική αυτή αποβλέπει στην τόνωση της ζήτησεως στις αγορές προϊόντων για να μην περιορίζεται η ζήτηση εργασίας. Με τόσο πολλές και μεγάλες οικονομικές ενισχύσεις στα ιδιωτικά πιστωτικά ιδρύματα και τις μεγάλες επιχειρήσεις που αντιμετωπίζουν δυσχέρειες, προκύπτουν θέματα κοινωνικής δικαιοσύνης. Παρατηρείται ότι επιβαρύνονται οι φορολογούμενοι για τὰ λάθη, την αλόγιστη πολιτική και

τις ύψηλές αμοιβές των ύψηλόβαθμων στελεχών όρισμένων τραπεζών και άλλων επιχειρήσεων.

Προβάλλεται όμως τó επιχείρημα ότι οι ένισχύσεις χορηγούνται για να έπιτευχθεί ή «έξυγιάνση» του πιστωτικού συστήματος και να περιορισθουν οι πτωχεύσεις των επιχειρήσεων. Διαφορετικά, είναι ένδεχόμενο να προκληθεί περαιτέρω αύξηση τής άνεργίας, με όλες τις άρνητικές συνέπειες στα άτομικά έισοδήματα και τó ΑΕΠ. Ό ήθικός όμως κίνδυνος που έλλοχεύει είναι να μήν καταβάλλεται ή δέουσα προσοχή από τις διοικήσεις των επιχειρήσεων με τήν άπώτερη σκέψη ότι, όταν επέλθει, τó κράτος θά συνδράμει στην άντιμετώπισή του με τή χορήγηση γενναιοδωρης βοήθειας.

Άπό τά τέλη τής προηγούμενης δεκαετίας και πριν από τήν ένταξή της στην εύρωζώνη τó 2001, ή Έλλάς προσπαθεί να συμμορφώνεται με τους άυστηρούς κοινοτικούς κανόνες περιορισμού του δημοσιονομικού έλλείμματος, μειώσεως του δημοσίου χρέους και συγκρατήσεως του πληθωρισμού. Οι παντοειδείς πιέσεις για αύξηση τής καταναλώσεως δέν επέτρεψαν τή μείωση του δημοσιονομικού έλλείμματος και του ύψηλου δημοσίου χρέους, άν και αύξήθηκε ή άπασχόληση και περιορίστηκε ή άνεργία.

Μεταβολές στη σύνθεση τής άπασχολήσεως

Στη μεταπολεμική Έλλάδα ή άπασχόληση στη γεωργία μειώθηκε από 70% περίπου τής συνολικής στα τέλη τής δεκαετίας του 1940, σε 12% τά τελευταία χρόνια. Παράλληλα πολλαπλασιάστηκαν τά αντίστοιχα ποσοστά στις ύπηρεσίες και τους μισθωτούς. Άνάλογες μεταβολές παρατηρούνται σε όλες τις χώρες που αναπτύσσονται. Πραγματοποιήθηκε επίσης μεγάλη αύξηση τής άπασχολήσεως στον εύρύτερο δημόσιο τομέα, με θετικά άποτελέσματα στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη τις πρώτες δύο δεκαετίες. Η συνέχιση όμως τής επέκτάσεώς του δημιούργησε έναν άναποτελεσματικό σε πολλές λειτουργίες του γραφειοκρατικό μηχανισμό. Οι πραγματικές αμοιβές των υπάλληλων του είναι διπλάσιες σχεδόν εκείνων στον ιδιωτικό, παρέχεται μονιμότητα ή οίονει μονιμότητα στην άπασχόληση και οι συνθήκες έργασίας είναι καλύτερες. Τά τελευταία χρόνια ή οικονομική πολιτική προσπαθεί, χωρίς όμως έντυπωσιακές έπιτυχίες, να περιορίσει τó μέγεθος του δημόσιου τομέα, με σκοπό να μειώσει τó κόστος λειτουργίας και να ένισχύσει τήν άποτελεσματικότητά του.

Οικονομική ανάπτυξη και ύψηλή ανεργία

Από πολλές ενδείξεις πιστοποιείται η άνοδος της κοινωνικής ευημερίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Οί πραγματικοί κατώτεροι μισθοί (με συνυπολογισμό των παροχών από την κοινωνική πολιτική και των πλεονεκτημάτων από την ανάπτυξη της κοινωνικής υποδομής) αυξήθηκαν 6-7 φορές, όσο περίπου και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Ο διπλασιασμός σχεδόν του προσδόκιμου ζωής και ο ύψηλός ρυθμός αύξήσεως του αριθμού των μαθητών και σπουδαστών, των αυτοκινήτων και ηλεκτρονικών συσκευών, των νοικοκυριών που διαμένουν σε ιδιόκτητη κατοικία, και των πολιτών που συμμετέχουν στον εσωτερικό και εξωτερικό τουρισμό επιβεβαιώνουν τα έπιτεύγματα αυτά. Πραγματοποιήθηκε ακόμη ικανοποιητική προσαρμογή της χώρας στις νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν μετά την ένταξή της στην ΕΕ. Παρά την ανισότητα της κατανομής του εθνικού εισοδήματος, που συνεπάγεται και την ύπαρξη ενός όχι άμελητέου ποσοστού του πληθυσμού με πολύ χαμηλή αγοραστική δύναμη, η μεγάλη πλειονότητα συμμετέχει ικανοποιητικά στη διανομή της εθνικής παραγωγής.

Η Ελλάδα όμως ύστερεί σημαντικά στις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις για την κοινωνική ασφάλιση, τη λειτουργία της αγοράς εργασίας και το εκπαιδευτικό σύστημα, τις οποίες έχουν πραγματοποιήσει σε πολύ πιό ικανοποιητικό βαθμό πολλές άλλες κοινοτικές χώρες. Οί άνθρωποι πόροι, για την ανάπτυξη των οποίων διατίθεται ύψηλό ποσοστό των κρατικών εσόδων και του συνολικού ΑΕΠ, παρουσίασαν χαμηλό βαθμό αξιοποίησεως τα περισσότερα χρόνια της μεταπολεμικής περιόδου. Επιπλέον, η συνεχιζόμενη γήρανση του ελληνικού πληθυσμού και η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης ως μπορούν να έχουν σοβαρές συνέπειες για τη δημοσιονομική θέση και τη διεθνή ανταγωνιστικότητα της οικονομίας.

Θέματα πολιτικής

Οί συνεχείς τεχνολογικές και κοινωνικές εξελίξεις προκαλούν πολλαπλά διλήμματα στην κρατική πολιτική για την απασχόληση. Ακόμη όμως και όταν υιοθετείται μιá στρατηγική μετά από ένδελεχή μελέτη, χρειάζεται συνεχής αξιολόγηση και ένδεχόμενη αναθεώρηση, διότι δέν έπιτυγχάνονται πάντα τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Ούτε ύπάρχουν σε μιá δημοκρατική

κοινωνία «ἐγγυημένοι» τρόποι βελτιώσεως τῶν συνθηκῶν στήν ἀγορά ἐργασίας: Ἐργατικά συνδικάτα, ἐργοδότες καί κυβερνήσεις ἀξιολογοῦν μέ διαφορετικά κριτήρια τήν ἐν γένει οἰκονομική κατάσταση, προβλέπουν διαφορετικές ἐξελίξεις καί ἡ κάθε ὄντοτητα ἐνεργεῖ μέ τὸ δικό της τρόπο. Ἐπιπλέον, οἱ παρεμβάσεις γιά τή βραχυχρόνια μείωση τῆς ἀνεργίας δέν πρέπει νά ἀντιστρατεύονται τίς μακροχρόνιες ἐπιδιώξεις γιά τήν ἐνίσχυση τῆς ἀπασχολήσεως.

Ἐκτός ἀπό τήν ἀβεβαιότητα γιά τὸ μέλλον, ὑπάρχει κατὰ κανόνα καί ἡ ἀτελής καί «ἀσύμμετρη» πληροφόρηση γιά τὸ παρόν. Τὰ διάφορα ἠθικά καί ἀξιολογικά συστήματα χρησιμοποιοῦν διαφορετικές βάσεις πληροφοριῶν, οἱ μέθοδοι καί οἱ στρατηγικὲς γιά τήν ἀπασχόληση χαρακτηρίζονται ἀπό σημαντικούς περιορισμούς καί ὑπάρχουν ἀτέλειες στή στατιστική καταγραφή τῶν μεταβλητῶν τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας. Οἱ προκλήσεις λοιπὸν πού σχετίζονται μέ τίς πολὺπλευρες ἀλληλεξαρτήσεις μεταξὺ ἀπασχολήσεως καί κοινωνικῶν ἐξελίξεων δέν ἐπιδέχονται μονομερεῖς λύσεις καί δέν ὑπάρχουν καθολικὲς ἀλήθειες γιά τήν ὀρθότητα μιᾶς πολιτικῆς πού ἐφαρμόζεται.

Ἐντούτοις, σέ πολλές περιπτώσεις ἡ κυβερνητικὴ παρέμβαση εἶναι ἀπαραίτητη, ὅπως στὸν καθορισμὸ τοῦ βέλτιστου συνδυασμοῦ στοὺς ρόλους τοῦ κρατικοῦ τομέα καί τῆς ἐλεύθερης ἐπιχειρηματικῆς πρωτοβουλίας, τίς προκλήσεις τῆς χαμηλῆς γεννητικότητας τῶν Ἑλληνίδων πού συνεπάγεται τὴ βαθμιαία μεταβολὴ στή σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας κατὰ ἐθνικότητα καί τήν ἐνεργὸ γήρανση τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ αὐξανόμενη ἐπιβάρυνση τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ γιά τήν ἐνίσχυση τῆς κοινωνικῆς ἀσφαλίσεως. Περιλαμβάνονται ἐπίσης ἡ ἀναβάθμιση τῆς ἐκπαιδύσεως καί ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ σοβαροῦ προβλήματος τῆς ὑψηλῆς ἀνεργίας τῶν τελειόφοιτων Δευτεροβάθμιας καί ἀπόφοιτων Τριτοβάθμιας Ἐκπαιδύσεως, ἡ προώθηση τῶν εὐέλκτων μορφῶν ἀπασχολήσεως γιά τήν ἀποτροπὴ τῶν μαζικῶν ἀπολύσεων στήν τρέχουσα οἰκονομική συγκυρία, μέ τήν ἐξασφάλιση ἑνὸς ἰκανοποιητικοῦ εἰσοδήματος γιά ὅσους μένουν ἀνεργοί, καί ἡ προώθηση τῆς ἀπασχολήσεως μέ στοιχεῖα ἐθελοντισμοῦ.

Προοπτικὲς γιά τήν ἀπασχόληση

Οἱ ἀρνητικοὶ ρυθμοὶ ἀναπτύξεως στίς περισσότερες χώρες ἀναδεικνύουν σέ κύρια κυβερνητικὴ φροντίδα τήν «προστασία» τοῦ εἰσοδήματος τῶν πο-

λιτών, ἔστω καί σέ σημαντικά χαμηλότερα επίπεδα αγοραστικῆς δυνάμεως ἀπό ἐκεῖνα τῶν προηγούμενων χρόνων. Γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς ὑφέσεως ἔχουν ἤδη διαθεθεῖ πάνω ἀπό 3 τρισεκ. εὐρώ, ἀπό τὰ 9 τρισεκ. περίπου πού ἐκτιμᾶται ὅτι ἀπαιτοῦνται. Οἱ ΗΠΑ καί ἡ Μεγάλη Βρετανία, πού ἀποτελοῦσαν τό προπύργιο τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, κρατικοποίησαν μεγάλες τράπεζες ἢ μετέσχον μέ ὑψηλά ποσοστά στό μετοχικό τους κεφάλαιο. Ἡ Ἰαπωνία καί ἡ Αὐστραλία ἀκολουθοῦν παρόμοιες πολιτικές. Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ ἀποδέχεται τήν προσωρινή καί ὑπό ὄρους χαλάρωση στήν ἐφαρμογὴ τῶν διατάξεων τοῦ Συμφώνου Σταθερότητας καί δὲν ἐπιμένει στήν ἐξάλειψη τοῦ δημοσιονομικοῦ ἐλλείμματος μέχρι τὸ 2010. Τονίζει ὅμως ὅτι οἱ χῶρες-μέλη πρέπει νὰ συνεχίσουν τίς προσπάθειες γιά τὴ δημοσιονομικὴ πειθαρχία καί εἶναι ἰδιαίτερα αὐστηρὴ στίς χῶρες μέ ὑψηλὸ δημόσιο χρέος, ὅπως ἡ Ἑλλάς.

Πολλές ὅμως χῶρες μποροῦν νὰ δανείσουν ἄλλες, διότι διαθέτουν μεγάλη ρευστότητα. Καταβάλλονται ἐπίσης ἀξιόλογες προσπάθειες νὰ ἀποτραποῦν ἐκδηλώσεις προστατευτισμοῦ, ἐνῶ μεγάλες ἐπιχειρήσεις δείχνουν πρόθυμες νὰ ἀυξήσουν τίς ἐπενδύσεις τους σέ μονάδες ὕλιου κεφαλαίου πού ἐξοικονομοῦν ἐνέργεια καί προστατεύουν τὸ περιβάλλον. Μὲ τὴ μεγάλη ἐξειδίκευση στήν παραγωγή, οἱ ἐπενδύσεις κάθε ἐπιχειρήσεως δημιουργοῦν ζήτηση ἐνδιάμεσων προϊόντων σέ πολλές ἄλλες.

Στὴν Ἑλλάδα, ἀνεξαρτήτως τῶν ὅποιων βραχυχρόνιων δυσχερειῶν, ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος προβλέπεται ὅτι μακροπροθέσμως θὰ συνεχισθεῖ, ἐνισχύοντας τὴν παραγωγικότητα ὅλων τῶν συντελεστῶν, τὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἐργασίας καί τὴ δημιουργία νέων προϊόντων, γιά τὰ ὁποῖα προβλέπεται ἱκανοποιητικὴ ζήτηση. Ἐκεῖνα πού σχετίζονται μέ τὴν ἐξοικονόμηση οἰκονομικῶν πόρων, τὴν περιβαλλοντικὴ προστασία καί τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀνανεώσιμων πηγῶν ἐνέργειας εἶναι κατὰ κανόνα ἐντάσεως ἐργασίας σέ πολλοὺς κλάδους, ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα μέχρι τὴν κατασκευὴ τῶν ἀπαιτούμενων ἔργων ὑποδομῆς. Στὴν ἱκανοποίηση πολλῶν ἀναγκῶν θὰ συμβάλει ἐπίσης ἡ αὐξηση τῆς δραστηριότητας τῶν νέων κοινωνικῶν σχηματισμῶν πού βασίζονται καί στὸν ἐθελοντισμὸ τῶν μελῶν τους, προσφέροντας χρήσιμες ὑπηρεσίες χαμηλοῦ κόστους στό κοινωνικὸ σύνολο. Πάντως, ἡ ἐνίσχυση τῆς ὑγιoῦς ἐπιχειρηματικότητας εἶναι ἀπαραίτητη γιά τὴ διατήρηση τῆς ἀπασχολήσεως καί τῆς ἀνεργίας σέ ἀνεκτὰ επίπεδα στό προβλεπτὸ μέλλον.

Στή μελέτη αυτή εκτίθενται συστηματικά οι συνθήκες που κατά καιρούς διαμορφώθηκαν και υπάρχουν σήμερα στη χώρα μας από πλευράς ποσοτικής και ποιοτικής του παραγωγικού συντελεστή «εργασία», οι οποίες τελικά αξιολογούνται με κριτήριο τις ανάγκες της ταχύρρυθμης οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας αξιολογήσεως απειριθμούνται τα προκύπτοντα προβλήματα και επισημαίνονται οι χαρακτηριστικές θετικές εξελίξεις. Έτσι, ενισχύεται η δυνατότητα πληρέστερης γνώσεως του κρίσιμου αυτού οικονομικού θέματος και, επομένως, αποτελεσματικότερης αντιμετώπισεως των αδυναμιών που παρουσιάζει στη χώρα μας.

SUMMARY

Employment in Greece: Recent developments and prospects

Despite the growth of employment by 1.3 m. persons in the last sixty years, unemployment has been high throughout that period, with the exception of a few years in the early 1970s when conditions of full employment were attained. Since the mid 90s, nearly two thirds of the unemployed have had at least four years post high school education, while the average school attendance of the employed and the labour force are marginally below that of the EU levels.

The main developments in the field of employment have been the rapid expansion of the educational system, where about 2 m. pupils and students attend courses and 186.000 teachers are employed. The school-years of the labour force for ages below 40 are about the same with the EU average and only marginally below that of those aged above 40. The number of the post-graduate students is no smaller than that in most developed countries, research is done in many fields and hundreds of Greek experts participate in research projects abroad. However, there still remain serious problems in the system, like the necessary academic discipline in students and teachers, the lack of proper evaluation of the teachers and the educational institutions, the very high percentage of the students in the election of the school authorities, the voting by representatives and not by the students themselves and the tuition-free studies for all, irrespective their family income.

Although the funds allocated by the state and the large private firms for research amount to a fraction of the research expenses in most other countries, developed and developing, they do not appear to be a serious constraint for growth and development. The adequate research infrastructure in Greece allows to transfer new technologies from other

countries and apply them appropriately without delay, reducing the cost from the inadequate indigenous research.

Innovation and entrepreneurship in many firms tend to exploit the best opportunities in the market, increasing the employment of the wage and salary earners. In many more however the main motivation is to earn a living in self-employment.

The favourable developments in the labour market include the progress made in the new appointments through written examinations and interviews in both the broader public sector and in most large firms, the promotions based on work efficiency, the acceptance of the flexible kinds of employment and the unemployed who seek jobs requiring lower formal qualifications than those they possess, realizing that their qualifications are often inadequate to meeting the job requirements.

With the about zero growth rate since the end of 2009, the declining trend in unemployment has been reversed. Important as they are for overall economic activity, tourism and the merchant navy have been hit severely. For other economic sectors however the decline has been mild, offering some optimism for an early economic up turn.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2009

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 2009

ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΠΙΟΠΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ κ. ΕΥΑΓΓΕΛΟ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟ

Α. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

1. *Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη στήν ἀρχαία Ἑλληνική φιλοσοφία / The Notion of Citizenship in Ancient Greek Philosophy*, ed. E. Moutsopoulos & M. Protopapas - Marneli, Athens, 2009.

Ἐκδόση σέ τόμο τῶν πορισμάτων τοῦ ὁμότιτλου ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας, τῶν ἐτῶν 2006-2008, τὸ ὁποῖο ὁλοκληρώθηκε μέ ἐπιτυχία. Συμμετοχή, ἐκτός τῶν Ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου, καί ἄλλων Ἐρευνητῶν καί Καθηγητῶν Πανεπιστημίων τῆς ἡμεδαπῆς καί τῆς ἀλλοδαπῆς.

2. G. P. HENDERSON, *Ἡ ἀναβίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ (1620-1830). Ἡ Ἑλληνική φιλοσοφία στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας*, μτφρ. Φ. Κ. Βώρου, Ἀθήνα, 2009.

Φωτοτυπική ἀνατύπωση τῆς 1ης ἔκδοσης τοῦ 1977, μέ τήν προσθήκη νέου προλόγου καί συμπληρωματικῆς βιβλιογραφίας τῆς 2ης ἔκδοσης τοῦ 1994.

3. *Ἐπετηρίδα Φιλοσοφία*, τόμος 39, 2009 (ἐκυκλοφορήθη ἐντός τοῦ Ἰουνίου 2009).

Ὁ τόμος 39 τῆς Ἐπετηρίδος περιλαμβάνει, ὅπως πάντοτε τρεῖς εὐρύτερες θεματικές ἐνότητες: Ἡ πρώτη καλύπτει ζητήματα εἰδικώτερου φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἡ δεύτερη ἀφορᾷ στήν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας καί στήν εὐρύτερη προβληματική της, ἐνῶ ἡ τρίτη φιλοξενεῖ φιλοσοφικές ἀνακοινώσεις.

4. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Αἰσθητική τῆς Ἡθικῆς. Δοκίμιον* (μόλις ἐξεδόθη).

5. W. G. TENNEMANN, *Σύνοψις τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας*, μτφρ. Κ. Μ. Κούμα, Προλεγόμενα Ἰ. Ν. Θεοδωρακόπουλου, Ἐπιλεγόμενα, Ὁ Κούμας ὡς φιλόσοφος, Ρ. Δ. Ἀργυροπούλου, (ὑπό ἔκδοσιν ἐντός τοῦ Ἰουνίου 2009).

Φωτοτυπική ἀνατύπωση τῆς 1ης ἔκδοσης τοῦ 1973.

6. G. W. F. HEGEL, *Παραδόσεις πλατωνικῆς φιλοσοφίας (1825-1826)*, μτφρ. Ἄννας Κελεσίδου, Πρόλογος ὑπό Ε. Μουτσοπούλου, (ὑπό ἔκδοσιν ἐντός τοῦ Ἰουνίου 2009).

Φωτοτυπική ἀνατύπωση τῆς 1ης ἔκδοσης τοῦ 1991.

7. Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ-ΓΑΛΛΑΝΟΥ, *Ἡ ἔννοια τῆς σωτηρίας στήν πλατωνική πολιτική φιλοσοφία*, Πρόλογος Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου (ὑπό ἔκδοσιν ἐντός τοῦ Ἰουνίου 2009).

Φωτοτυπική ἀνατύπωση τῆς 1ης ἔκδοσης τοῦ 1982.

8. J.-M. GABAUDE, *Ἡ λογοκρατία τοῦ Ἐπίκουρου* (ὑπό ἔκδοσιν ἐντός τοῦ 2009).

9. Ε. ΡΟΥΣΣΟΥ, *Συμβολή στή βιβλιογραφία τῆς Προσωκρατικῆς Ἐννοιολογίας* (ὑπό ἔκδοσιν ἐντός τοῦ 2009).

Β. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

1. Ἐναρξίς ἐκπονήσεως τοῦ νέου προγράμματος τοῦ Κέντρου ὑπό τὸν τίτλον «Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες φιλόσοφοι ὑπὸ τὸ πρίσμα ἀρχαίων ἢ καὶ νεωτέρων σχολιαστῶν τους», μὲ στόχον τὴν μελέτη καὶ τὴν ἀνάδειξη ἀγνώστων ἢ καὶ ἐλάχιστα μελετημένων πτυχῶν ἔργων ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἀρχαίων καί, κατ' ἐξάίρεσιν, τῶν τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰ. σχολιαστῶν τους. Ἡ διάρκεια τοῦ προγράμματος καθωρίσθη τριετὴς λόγῳ τοῦ εὗρους τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν πηγῶν. Στὸ σημεῖον αὐτὸ πρέπει νὰ ἐξά-

ρω τήν επιστημονικήν ικανότητα καί τήν δραστηριότητα τῆς ἀπό τριετίας Διευθυντρίας τοῦ Κέντρου Κυρίας Μαρίας Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη.

2. Σεμινάριον φιλοσοφίας διδασκόντων, μέ διαφορετικὸν κάθε φορὰν θέμα, τὸ ὁποῖον ἐπιλέγεται ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε ὁμιλητὴν, ἀπαξ μηνιαίως, στὴν Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλῆς Λαμπρίδη. Τοῦ Σεμιναρίου μετέχουν Ἐρευνηταὶ τοῦ Κέντρου, Καθηγηταὶ Πανεπιστημίων, διδάκτορες καὶ ὑποψήφιοι διδάκτορες φιλοσοφίας, ὡς καὶ μεταπτυχιακοὶ φοιτηταί. Τὸ Σεμινάριον ἄρχισε τὶς ἐργασίες του τὸν Ἰανουάριον τοῦ 2008 καὶ πραγματοποιεῖται ἀνελλιπῶς κατὰ τοὺς μῆνες Ἰανουάριον-Μάιον καὶ Ὀκτώβριον-Δεκέμβριον. Στὶς μέχρι τώρα συνεδρίες του πραγματοποιήσαν ἀνακοινώσεις οἱ:

Ἰανουάριος (21/1/2009), Γ. Πρελορέντζος, Ἀναπληρωτὴς Καθηγητῆς Νεώτερης καὶ Σύγχρονης Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

«Περὶ Μεθόδου: Ὁ ἰδιότυπος ἐμπειρισμὸς τοῦ Bergson. Ἡ φιλοσοφία ὡς «Θετικὴ Μεταφυσικὴ»».

Φεβρουάριος (11/2/2009), Ἰωάννης Γ. Καλογεράκος, Ἐπίκουρος Καθηγητῆς Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

«Τὸ ὑποκείμενον στὴν φιλοσοφία τῆς φύσεως τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ οἱ ἀρχαὶ τῶν προσωκρατικῶν».

Μάρτιος (11/3/2009), C. Natario, Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Πόρτο (Πορτογαλία).

«Ἡ συμβολὴ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας στὸ ἔργο τοῦ Πορτογάλου διανοητῆ τοῦ 20οῦ αἰ., Agostino da Silva».

Ἀπρίλιος (8/4/2009), Χρῆστος Τερέζης, Καθηγητῆς Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν.

«Πολιτικὴ καὶ φιλοσοφία στὸ ἔργο τοῦ Πρόκλου».

Μάιος (27/5/2009), Ν. Πιλαβάκης, Ἐρευνητῆς Φιλοσοφίας, Μεταφραστῆς.

«Τὰ αἶτια τῆς κινήσεως τῶν ἀστρῶν κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀπὸ τὴν ἰδιαιτέρεη σκοπιᾷ τοῦ Περὶ Οὐρανοῦ».

Ἰούνιος (3/6/2009), Κ. Δεσποτόπουλος, Ἀκαδημαϊκός.

«Ὁ κατὰ Πλάτωνα φιλόσοφος».

(17/6/2009), Α. Κουλουμπαρίσης, Καθηγητῆς τοῦ Ἐλεύθερου Πανεπιστημίου Βρυξελλῶν, Μέλος τῆς Βασιλικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βελγίου καὶ Ἀντεπιστέλλον Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

«Παρμενίδης: νέες προτάσεις γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ Μύθου».

Τὸ Σεμινάριο θὰ διακόψει τὶς ἐργασίες του ἀπὸ τὸν Ἰούλιο ἕως καὶ τὸν Σεπτέμβριο 2009.

3. Ἐξυπηρέτηση καὶ ἐπιστημονικὴ καθοδήγηση φοιτητῶν, μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν καὶ ὑποψηφίων διδακτῶρων, προερχομένων ἀπὸ Ἀνώτατα Ἰδρύματα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀλλοδαπῆς.

4. Συνέχιση τῆς προσπάθειας ψηφιοποίησης τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας, *Φιλοσοφία*.

5. Ἀποστολὴ στὴ Γαλλία τῶν Μαρίας Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη, Διευθύντριας τοῦ Κέντρου καὶ Γεωργίου Ἀραμπατζῆ, Ἐρευνητοῦ, προκειμένου νὰ συνεχίσουν τὴν ἐρευνάν τους ἐπὶ τοῦ τρέχοντος προγράμματος τοῦ Κέντρου «Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες φιλόσοφοι ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν ἀρχαίων ἢ καὶ νεωτέρων σχολιαστῶν τους».

6. Ἀποστολὴ στὴν Ὁξφόρδη τοῦ Δούκα Καπάνταη, Ἐρευνητῆ τοῦ Κέντρου γιὰ τὸν ἴδιον λόγο.

7. Ἀνταλλαγὲς Ἐρευνητῶν πρὸς τὴν Ἀκαδημία τῆς Ρουμανίας. Κατὰ τὸν Σεπτέμβριο 2009 (1-15/09/2009) θὰ πραγματοποιηθῆ ἡ τρίτη κατὰ σειράν ἐνημερωτικὴ ἐπίσκεψη καὶ συνεργασία ὡς πρὸς τὸ ἐρευνητικὸν πρόγραμμα «Ἡ ὑποδοχὴ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τοὺς σύγχρονους Ἑλληνες στοχαστές», μὲ τοὺς Ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου, τῶν Ἐρευνητῶν τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν κ. Mihai Vasile καὶ Κας Rodica Croitoru.

8. Στὸ ἴδιον πλαίσιο ἐπιστημονικῶν ἀνταλλαγῶν μεταξύ Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας καὶ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν μετὰ ἀπὸ πρόσκλησιν τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Alexander Surdu πραγματοποιήθηκε ἡ μετάβαση καὶ παραμονὴ στὸ Βουκουρέστι, ἀπὸ τὶς 23 ἕως καὶ τὶς 29 Μαρτίου, τοῦ Ἐρευνητῆ τοῦ ΚΕΕΦ κ. Δούκα Καπάνταη προκειμένου νὰ ὁλοκληρώσει τὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης του σχετικῶς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς «προαιρέσεως» κατὰ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπίσης, εἰς τὸ πλαίσιον τῆς ἐκεῖ παραμονῆς του, ὁ ἴδιος συμμετέσχε μὲ εἰσήγησιν ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ, σὲ συνέδριον ποῦ ὀργανώθη ἀπὸ τὴν Ρουμανικὴν Ἀκαδημίαν Ἐπιστημῶν.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2009

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ
ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ
ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΜΑΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΡΑΚΑΤΟΥ

Τὸ Γραφεῖο Οἰκονομικῶν Μελετῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς του – πρὸ δεκαετίας –, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἐρευνητικῶν δραστηριοτήτων του σὲ μείζονα οἰκονομικά θέματα, ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὴν παρακολούθηση τῆς γενικῆς πορείας τῆς οἰκονομίας καὶ ἰδιαίτερος μὲ τὴν ἀνάλυση τῶν ἀναπτυξιακῶν προβλημάτων, καθὼς καὶ τὰ μέτρα πού ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν πρὸς ἀντιμετώπισή τους (βλ. σχετικὲς ὁμιλίες μου τῆς 7.12.1999 καὶ τῆς 1.6.2004). Τὰ προβλήματα αὐτά, λόγω τῶν νέων συνθηκῶν πού διαμορφώθηκαν διεθνῶς, ὕστερα ἀπὸ τὴ μεγάλη χρηματοπιστωτικὴ κρίση, κατέστησαν ὀξύτερα. Ἀποτέλεσαν, γι' αὐτό, ἀντικείμενο ὁμιλίας μου κατὰ τὴν πανηγυρικὴ συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 30ης Δεκεμβρίου 2008, μὲ τίτλο «Τὸ πρόβλημα τῶν συσσωρευμένων διαρθρωτικῶν ἀδυναμιῶν τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας», στὴν ὁποία ἐπιχείρησα νὰ ἀνιχνεύσω τὰ βαθύτερα αἷτια πού λειτουργοῦν ἀρνητικὰ στὴ σταθερότητα τῆς οἰκονομίας καὶ στὶς ἀναπτυξιακὲς τῆς δυνατότητες.

Κατὰ τὴν ἐξέταση αὐτὴ ἐντοπίσθηκαν ἐλλείψεις, ἀνεπάρκειες καὶ στρεβλώσεις σὲ πλεῖστες ὅσες δραστηριότητες καὶ λειτουργίες. Ἰδιαίτερη ἐμφαση δόθηκε στὶς διαρθρωτικὲς ἀδυναμίες πού ἀφοροῦσαν, μεταξὺ ἄλλων, στὴν ὑπέρμετρη ἐπέκταση τοῦ εὐρύτερου δημόσιου τομέα, καθὼς καὶ στὴ συνεχῆ

αύξηση τῶν κρατικῶν δαπανῶν πού συνετέλεσε στήν ταχεῖα διόγκωση τοῦ δημόσιου χρέους. Ἔτσι, ὅμως, δέν κατέστη δυνατό νά γίνει ἡ δέουσα ἐκμετάλλευση τῶν εὐνοϊκῶν συνθηκῶν πού δημιουργήθηκαν ἀπό τήν ἐνταξη τῆς χώρας μας στήν Εὐρωζώνη. Ἀντίθετα, ἄρχισαν νά ἐμφανίζονται καταστάσεις μέ τό σπέρμα τῆς κρίσεως, πού ἐπηρέασαν δυσμενῶς τήν παραγωγικότητα καί, κατ' ἐπέκταση, τήν ἀνταγωνιστικότητα τῶν ἐλληνικῶν προϊόντων σέ διεθνές ἐπίπεδο.

Ἐφεξῆς, ἡ ὕφεση πού θά σημειωθεῖ θά καταστήσει δυσχερῆ τήν ἀντιμετώπιση τοῦ ἀναπτυξιακοῦ μας προβλήματος, καί, πάντως, δυσχερέστερη ἀπό ὅ,τι στίς ἀναπτυγμένες χώρες. Διότι, ἐνῶ στίς χώρες αὐτές μπορεῖ νά καταπολεμηθεῖ μέ τήν ἐφαρμογή κατάλληλης ἀντικυκλικῆς πολιτικῆς, στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδος, λόγω ἀκριβῶς τῶν ἀτελειῶν τοῦ συστήματος, τέτοια δυνατότητα δέν θά ὑπάρξει. Κατέληξα ἔτσι στή διαπίστωση ὅτι ἡ κρισιμότητα τῆς καταστάσεως ἐπιβάλλει τήν καταφυγή στή μόνη ἐνδεδειγμένη λύση πού εἶναι ἡ ἄμεση καί ἀποτελεσματική ἀντιμετώπιση τῶν διαρθρωτικῶν ἀδυναμιῶν μέσω τῆς συντηρήσεως ἑνός ἀνεκτοῦ ἐπιπέδου καταναλώσεως καί, κυρίως, μέσω τῆς ἐνισχύσεως τῆς προσφορᾶς σέ μόνιμη βάση. Ἀλλά τέτοιες προσπάθειες δέν θά μποροῦσαν νά τελεσφορήσουν, ἂν γίνονταν μέ μέτρα ἀποσπασματικά, ἀσύνδετα μεταξύ τους καί, πάντως, στερούμενα μελετημένης στοχεύσεως.

Λόγω τῆς σοβαρότητας τοῦ ἐγχειρήματος, πρὸς διασφάλιση ἑνός ἱκανοποιητικοῦ ἀποτελέσματος, στήν τελευταία ἀνακοίνωσή μου πρὸς τήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐτόνισα τήν ἀνάγκη καταρτίσεως ἑνός Προγράμματος Μεταρρυθμίσεων, τετραετοῦς διάρκειας, τό ὁποῖο θά ἦταν σκόπιμο νά ἐνταχθεῖ σέ ἕνα χρονικό ὀρίζοντα τουλάχιστον δέκα ἐτῶν. Ἡ κατάρτισή του θά μπορούσε νά ἀνατεθεῖ στό Κέντρο Προγραμματισμοῦ καί Οἰκονομικῶν Ἐρευνῶν, τό ὁποῖο καί κατάλληλο ἐπιστημονικό προσωπικό καί σχετική παράδοση ἔχει. Τό ἐν λόγω Πρόγραμμα πρέπει νά ἔχει τήν εὐρύτερη δυνατή πολιτική καί κοινωνική στήριξη. Διότι ἡ πραγματοποίησή του ἀπαιτεῖ μιά σειρά θυσιῶν, τῶν ὁποίων ἡ κατανομή πρέπει νά γίνει σέ ἀντιπαράβολή πρὸς τήν κατανομή τοῦ ὀφέλους πού θά προκύψει ἀπό τήν ἀναπτυξιακή διαδικασία. Πρὸς ὑποβοήθηση τῆς ἐφαρμογῆς ἑνός τέτοιου Προγράμματος θά ἦταν σκόπιμο νά καθιερωθεῖ καί εἰδικός κοινοβουλευτικός ἔλεγχος σέ ἐξαμηνιαία βάση.

Ἡ στρατηγική καὶ τὸ γενικὸ πλαίσιο τῶν μέτρων πολιτικῆς πού θὰ χρησιμοποιηθοῦν στὸ προτεινόμενο Πρόγραμμα πρέπει νὰ καθορισθοῦν, σὲ μιὰ πρώτη φάση, ἀπὸ μιὰ κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ, ἡ ὁποία θὰ ἔχει τέτοια σύνθεση, ὥστε νὰ ἐκφράζει μὲ τεχνοκρατικὸ τρόπο, καὶ ὅσο γίνεται περισσότερο σὲ ἀντιπροσωπευτικὴ βάση, τίς γενικὲς κατευθύνσεις πού πρέπει νὰ ἀκολουθήσει ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία μελλοντικῶς. Μιὰ τέτοια Ἐπιτροπὴ μπορεῖ νὰ ἔχει ὡς ὑπόδειγμα, ἀπὸ πλευρᾶς συγκροτήσεως καὶ λειτουργίας, ἐκείνη στὴν ὁποία τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1989 ὁ πρωθυπουργός, καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς Ξ. Ζολώτας ἀνέθεσε τὴν κατάρτιση μεσοπρόθεσμου Προγράμματος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας, πού βρισκόταν καὶ τότε σὲ ἐπικίνδυνη κατάσταση. Ἡ Ἐπιτροπὴ τελοῦσε ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ καθηγητῆ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Ἰ. Ἀγγελόπουλου, πού ἦταν πρόσωπο κύριου καὶ κοινῆς ἀποδοχῆς, καὶ ὡς μέλη εἶχε τοὺς: Εὐ. Βολουδάκη, Ἄν. Γιαννίτση, Κ. Δρακάτο, Σ. Θωμαδάκη, Μ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Παπαδόπουλο καὶ Γ. Προβόπουλο.

Ἡ Ἐπιτροπὴ Ἀγγελόπουλου ἐργάστηκε ἐντατικὰ καί, σὲ πρώτη φάση, ὑπέβαλε τὴν Ἐκθεσὴ τῆς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1990. Ἡ Ἐκθεση αὐτὴ περιέλαβε δύο μέρη: Στὸ πρῶτο μέρος καταγράφονται καὶ ἀξιολογοῦνται οἱ τρέχουσες οἰκονομικὲς ἐξελίξεις καὶ προοπτικὲς. Στὸ δεύτερο μέρος προσδιορίζονται οἱ βασικοὶ στόχοι γιὰ τὴ σταθεροποίηση καὶ ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας καὶ προτείνονται συγκεκριμένες κατευθύνσεις καὶ μέτρα πολιτικῆς γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν στόχων αὐτῶν. Ἀλλὰ οἱ προσπάθειες δὲν συνεχίστηκαν καί, ἐπομένως, δεύτερη φάση στὴν κατάρτιση τοῦ Προγράμματος δὲν ὑπῆρξε τότε. Ἔτσι, χάθηκε μιὰ μεγάλη εὐκαιρία γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν μεταρρυθμίσεων πρὸς ἐκσυγχρονισμὸ τῆς οἰκονομίας. Αὐτὸ συνάγεται ἀδιάσπῳ ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν ὑποδείξεων τοῦ Προγράμματος πρὸς τὴν πορεία πού ἀκολούθησε ἔκτοτε ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία. Ὑπάρχουν, δηλαδή, οὐσιώδεις σημασίαις ἀναπτυξιακὰ προβλήματα, πού ἀκόμη ἀναμένουν τὴ λύση τους.

Ὅμως, παρόμοια διαδικασία θὰ μπορούσε νὰ εφαρμοσθῆ καὶ στὴν τρέχουσα συγκυρία, παρὰ τίς δυσκολίες πού εἶναι φυσικὸ νὰ συναντήσῃ, καθὼς οἱ κίνδυνοι πού ἀπειλοῦν τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας εἶναι τόσο ἄμεσοι καὶ σοβαροί, πού δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα μιᾶς τέτοιας ριζικῆς ἀντιμετωπίσεως. Ἔτσι, ἡ διαμόρφωση τῆς οἰκονομικῆς πο-

λιτικής θα ἀπαλλαγεῖ, σὲ σημαντικό βαθμό, ἀπὸ τὶς ἀσφυκτικὲς πιέσεις ἐξω-οικονομικῶν σκοπιμοτήτων. Ἄλλωστε, ὁ τρόπος καταρτίσεως τοῦ προγράμματος θὰ ἔχει διασφαλίσῃ ἓνα minimum πολιτικῆς στηρίξεως, πού θὰ ἀπαιτηθεῖ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ του. Πρέπει μόνο ἢ «νέα» οἰκονομικὴ πολιτικὴ νὰ τύχει ἐπεξεργασίας τὸ ταχύτερο δυνατὸ, ὥστε νὰ καταστῆ ὅσο γίνεται πρὸ ἀποτελεσματικῆ, ἐνόψει τῶν ταχέως μεταβαλλόμενων ἐσωτερικῶν καὶ διεθνῶν συνθηκῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ὑποχρεώσεων πού ἔχουν ἀναληφθεῖ ἔναντι τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 20ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2009

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΟΝ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΟΣΜΟ.
ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΑΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΠΑΥΛΟΥ Ν. ΤΖΕΡΜΙΑ

«Εἴμαστε ὅλοι Ἕλληνες», ἔγραφε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1821 ὁ Percy Bysshe Shelley (1792-1822), ἓνας ἀπὸ τοὺς φλογεροὺς ἐκπροσώπους ἐκείνου τοῦ φιλελληνικοῦ ρεύματος, τὸ ὁποῖο σφράγισε σὲ σημαντικό μέτρο τὶς διεθνεῖς πνευματικὲς διεργασίες κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Κι ὁ Shelley ὑπογράμμιζε ταυτόχρονα τὴν καταγωγή τῶν Νεοελλήνων ἀπὸ τοὺς ἐνδοξοὺς ἀρχαίους προγόνους τους. Σήμερα οἱ ρήσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἔχουν γίνεи στὸν διεθνή χωρο σπάνιες. Μεγαλύτερη διάδοση βρῖσκουν κρίσεις σὰν αὐτὴ τοῦ Eric J. Hobsbawm γιὰ τὰ κίνητρα τοῦ ἀγῶνα τοῦ 1821. Οἱ ἀπλοὶ ἀγωνιστές, ἰσχυρίστηκε ὁ ἱστορικός αὐτός στὸ ἔργο του γιὰ τὰ ἔθνη ἀπὸ τὸ 1780, πὺ πρωτοκυκλοφόρησε τὸ 1990, δὲν ἀπέδιδαν —κι ἂν τὴν ἤξεραν— ἰδιαίτερη σπουδαιότητα στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα. Πολεμοῦσαν μᾶλλον γιὰ τὴ Ρώμη παρὰ γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

Ὁ φιλελληνικός ἐνθουσιασμός τοῦ Shelley ἀπὸ τὴ μία καὶ ὁ ἰσχυρισμός τοῦ Hobsbawm ἀπὸ τὴν ἄλλη (ἰσχυρισμός, πὺ προδίδει ἀγνοια τῶν ἱστορικῶν πηγῶν) δείχνουν ἀνάγλυφα τὴ διαφορά τοῦ διεθνοῦς κλίματος ἀνάμεσα στὸ τότε καὶ στὸ σήμερα· τὴ διαφορά ἀνάμεσα στὴν ἐξιδανίκευση καὶ σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα, πὺ σὲ ὄχι λίγες περιπτώσεις θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ μὲ τὴ λέξη περιθωριοποίηση ἢ πάντως μὲ τὴν ἔκφραση «τάσεις περιθωριοποίησης». Παρατηρεῖται μ' ἄλλα λόγια μιὰ μεταβολὴ τῆς εἰκόνας τῆς Ἑλλάδας στὸν ἔξω κόσμο κατὰ τὸ διάβα τοῦ χρόνου. Ἐνα ἀπὸ τὰ πῶ θε-

μελιακά αίτια του φαινομένου συνιστά ή κρίση του παραδοσιακού ούμανισμού, δηλαδή της αναζήτησης της αρχαίας Ελλάδας ως ανθρωπιστικού ιδανικού. Η κρίση αυτή συνιστά σε σημαντικό βαθμό και τον βαθύτερο λόγο εκείνων των άρνητικών τοποθετήσεων σε άλλοδαπα Μέσα Μαζικής Ένημέρωσης, οι οποίες προκαλούν συχνά απογοήτευση ή θλίψη ή και κλίμα όργης στην Ελλάδα. Έννοω προπαντός ανιστόρητα άρθρα για τη Μακεδονία ή ακριτα σχόλια για τις έλληνοτουρκικές σχέσεις ή για το Κυπριακό. Ασφαλώς οι άρνητικές αυτές τοποθετήσεις όφείλονται όχι σπάνια (και) σε άλλους λόγους, π.χ. σε ξένα συμφέροντα συμβαδίζοντα με τον έπεκτατισμό των Σκοπιών ή της Άγκυρας. Άλλά ή κρίση του ούμανισμού υποθέσκει σε σειρά περιπτώσεων. Κι είναι χρήσιμο να έχουν υπόψη τους τόσο ή έλληνική κοινή γνώμη όσο κι ή έλληνική πολιτική ήγεσία τή σχέση αίτιου και αίτιατου.

Είναι αυτονόητο ότι κρίση του παραδοσιακού ούμανισμού παρατηρείται και στην Ελλάδα. Το φαινόμενο είναι διεθνές. Κι εμείς οι Έλληνες καλά θά κάναμε να μην ξεχνούμε τις δικές μας ένοχες και ευθύνες τή συνυπαιτιότητα μας έτσι και στη μεταβολή της εικόνας της Ελλάδας στον έξω κόσμο. Κύριο αντικείμενο της σημερινής μου όμιλίας είναι ώστόσο ή κατάσταση στο έξωτερικό. Όσοι γνωρίζουν τους καρπούς της πανεπιστημιακής και συγγραφικής δραστηριότητάς μου, ξέρουν τήν απέχθειά μου για άπολυτοποιήσεις και υπεραπλουστεύσεις. Γι' αυτό δέν θά υποπέσω στον πειρασμό ν' ακολουθήσω μια μόδα της εποχής («Τό τέλος της Ιστορίας» και πολλά άλλα τέλη) και να μιλήσω για τό «τέλος του ανθρωπισμού». Δέν είμαι άλλωστε —σε μακροπρόθεσμη προοπτική— άπαισιόδοξος. Πιστεύω ότι τελικά τό μέλλον ανήκει στην *dignitas humana*, στην αυταξία του ανθρώπου.

Μιά άπό τις βασικές προϋποθέσεις για τή νίκη ενός γνήσιου ανθρωπισμού σε παγκόσμια κλίμακα είναι να συνειδητοποιηθεί άπό Έλληνες και μη Έλληνες και να γίνει πράξη ή οικουμενική πεμπτουσία του έλληνικού πολιτισμού. Οι αρχαίοι Έλληνες, έγραψε ό Karl Raimund Popper, άρχισαν εκείνη τή μεγάλη επανάσταση, τή μετάβαση άπό τήν κλειστή στην άνοιχτή κοινωνία —μιάν επανάσταση, πού, όπως φαίνεται, βρίσκεται ακόμα στο αρχικό της στάδιο. Κι ό Ιωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος μιλώντας στον δεύτερο τόμο της *Εισαγωγής στη φιλοσοφία για τήν αναφερόμενη άπό τον Ισοκράτη θέση*, πώς Έλληνες είναι όσοι έχουν έλληνική παιδεία και όχι μόνο όσοι έχουν έλληνική καταγωγή, έτόνισε: «Ίσως δέν υπάρχει πολιτικότερη

και σοφότερη ιδέα για την επιβίωση του ελληνικού πνεύματος και των Ελλήνων ως λαού στην ιστορία από αυτήν τη μεγάλη ιδέα του Ίσοκράτους». Η επισήμανση του Θεοδωρακόπουλου ισχύει ανεξάρτητα από το αν ο Ίσοκράτης συμμερίζοταν τη θέση αυτή, όπως δέχονται πολλοί, ή όχι, όπως πιστεύουν άλλοι. Με δικά μου λόγια: Υπηρετούμε τον ελληνισμό όχι με εθνικιστικές διαχωριστικές εξάρσεις, αλλά με συνέχιση της επανάστασης για μιάν ανοιχτή κοινωνία, μιάν ανθρωπότητα χωρίς φυλετικά, εθνικά, θρησκευτικά, κοινωνικοοικονομικά και άλλα τείχη.

Πρός αποφυγήν παρεξηγήσεων σπεύδω να παρατηρήσω πως τούτο το ιδανικό της ανοιχτής κοινωνίας δεν ταυτίζεται βέβαια με το σύνθημα της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης, όπως την εννοούν οι θιασώτες ενός άκρατου οικονομισμού. Άλλος ο οικουμενισμός ως παρακαταθήκη της ανθρωπιστικής πεμπτουσίας του ελληνικού πολιτισμού κι άλλος ο ασύδοτος οικονομισμός. Άλλη ή διεθνής ισχύς των ανθρωπιστικών αξιών κι άλλος ο οικονομικός επεκτατισμός, ο οποίος εμφανίζεται συχνά υπό το ψευδεπίγραφο ένδυμα του κοσμοπολιτισμού. Την εποχή του Henry Ford οι εργάτες παρήγαγαν στα εργοστάσια (κάτω από ποιές συνθήκες, το έδειξαν οι Modern Times του αξέχαστου Charlie Chaplin) υλικά αγαθά. Σήμερα μεγάλο μέρος της οικονομικής ζωής κυριαρχείται από άυλες «αξίες» (αξίες σε εισαγωγικά) με επίκεντρο την περιβόητη shareholder value. Οι πικρές εμπειρίες στο χρηματοπιστωτικό σύστημα είναι γνωστές. Στον οικονομικό επεκτατισμό παίζουν βέβαια μεγάλο ρόλο τα ολιγοπώλια και τα μονοπώλια. Ο Adam Smith, που συνδύαζε τη συνηγορία του υπέρ της ελεύθερης αγοράς με έντονο ήθικό αίσθημα κοινωνικού χρέους, θα επαναστατούσε σήμερα κατά της συγκέντρωσης τεράστιας οικονομικής δύναμης σε λίγα χέρια. Όμως ή κρίση, για την οποία γίνεται τώρα εκ των υστέρων πολύς λόγος, δεν είναι μόνο οικονομική. Είναι και κοινωνική, γιατί δξύνει την κοινωνική ανισότητα. Είναι και ιδεολογικοπολιτική, γιατί απεικονίζει εύγλωττα την προβληματικότητα θεωριών, που συμπιέζουν με προκρούστειο ζήλο την πραγματικότητα σε αποπνικτικά καλούπια: την προβληματικότητα των ποικιλόχρωμων -ισμών, στη συγκεκριμένη περίπτωση την προβληματικότητα του οικονομικού φονταμενταλισμού τούτης ή εκείνης της μορφής. Ο γνήσιος φιλελευθερισμός δεν είναι ένας στυγνός οικονομισμός, αλλά ανθρωπισμός. Βάζει την οικονομία στην υπηρεσία του ανθρώπου. Κι όχι τον άνθρωπο στην υπηρεσία (στη σκλαβιά) της οικονομίας. Κι έτσι προβάλλει και ή ήθικη διάσταση της κρίσης. Ό,τι με-

τράει τελικά, είναι τὸ ἠθικὸ δέον, τὸ ὁποῖο, ὅπως ἔχω ἀναπτύξει στὰ δύο βιβλία μου γιὰ τὸν μαρξισμό, δυστυχῶς ὁ Marx, ἐγκλωβισμένος στὸν οικονομικὸ ντετερμινισμό του, δὲν ἀνήγαγε —παρὰ τὸν ὑποφώσκοντα ἠθικὸ ριζοσπαστισμὸ ἢ καὶ μεσσιανισμό του— σὲ ρητὸ καθοριστικὸ κριτήριον. Θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν κι ἄλλες πτυχές τῆς κρίσης, π.χ. ἡ πολιτισμικὴ κι ἡ οἰκολογικὴ. Ἡ τελευταία ἄρχισε νὰ συνειδητοποιεῖται ἀπὸ εὐρύτερα στρώματα λόγῳ τῶν κλιματικῶν ἀλλαγῶν. Ἡ πολιτισμικὴ κρίση ἐκδηλώνεται σὲ φαινόμενα ἰσοπέδωσης τῶν πολιτισμῶν στὸ ὄνομα τῆς λεγόμενης παγκοσμιοποίησης.

Στὸ πλαίσιο τῆς κυριαρχίας ἢ ἔστω πρωτοκαθεδρίας τοῦ homo oeconomicus καὶ τοῦ ὄχι ἀσυνήθιστου ἰσχυρισμοῦ τῆς δῆθεν νομοτελειαικῆς πορείας τῆς λεγόμενης παγκοσμιοποίησης οἱ πολιτισμικὲς —καὶ ἰδιαίτερα κι οἱ γλωσσικὲς— ἰδιαιτερότητες τῶν λαῶν ἀποτελοῦν στὴν καλύτερη περίπτωση ἀμελητέες ποσότητες. Ἔτσι ὄχι σπάνια ἡ ἰσοπέδωση, πού εἶναι σὲ σημαντικὸ μέτρο ἀμερικανοποίησης, περιγράφεται σὰν κάτι τὸ ἀναπότρεπτο. Σὰν ἐπιταγὴ τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι περιγράφεται τότε κι ἡ δημιουργία πολιτισμικῶν, ἰδιαίτερα γλωσσικῶν, ὑβριδίων. Ποιὰ ἡ σημερινή, ποιὰ ἡ μελλοντικὴ θέση τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ σ' ἓνα κλίμα κοινωνικοῦ δαρβινισμοῦ, σὲ μιὰν οἰκονομία ἐν πολλοῖς τυχερῶν παιγνιδιῶν κι ὄχι παραγωγικῶν διαδικασιῶν, σ' ἓνα πλαίσιο ἐμπορευματοποίησης κι ἔτσι κατὰπτωσης τοῦ πολιτισμοῦ, σ' ἓνα πλέγμα δῆθεν ἐκσυγχρονιστικῶν διαδικασιῶν, πού ἰσοδυναμοῦν μὲ προσαρμογὴ ἀντὶ μὲ ἀντίσταση στὴν ἰσοπέδωση; Τὸ ἐρώτημα ἐκφράζει ζωτικὸ πρόβλημα. Ἡ ἀπάντηση πρέπει νὰ δοθεῖ χωρὶς φόβον καὶ χωρὶς πάθος. Χωρὶς ψευδαισθήσεις, ἀλλὰ καὶ χωρὶς πανικό. Χωρὶς κινδυνολογία, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ἐφησυχασμό. Ὁ εὐαίσθητος παρατηρητὴς διαπιστώνει μιὰν ἀμφιταλάντευση τῆς ἐλληνικῆς κοινῆς γνώμης ἀνάμεσα στὴν ἀπελπισία τοῦ «ἀνάδελφου ἔθνους» καὶ στὴν αἰσιοδοξία τοῦ ἀθάνατου «περιούσιου λαοῦ». Ἀπὸ τῆ μιὰν ἀναθυμᾶμαι ἐδῶ τῶρα τὸν λόγο τοῦ ἀείμνηστου Κωνσταντίνου Καραμανλῆ γιὰ τὴν, ὅπως μοῦ ἔγραψε ἀπαντώντας σὲ κάποιες ἐρωτήσεις μου, «αἰώνια μοναξιά» τῆς Ἑλλάδας. Κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀναλογίζομαι τίς ἐπιστημάνσεις τοῦ ἀείμνηστου καθηγητῆ μου Ξενοφῶντος Ζολώτα γιὰ τὴ διείσδυση τῶν ἐλληνικῶν σὲ ξένες γλῶσσες μὲ τεκμήριον τὸ πασίγνωστο ἀγγλικὸ κείμενό του τὸ συνθετικὸ μὲ ἐλληνογενεῖς λέξεις.

Οἱ ψευδαισθήσεις εἶναι πάντα ἐπικίνδυνες. Οἱ οὐμανιστικὲς κι ἔτσι κι οἱ ἐλληνικὲς σπουδὲς στὸ ἐξωτερικὸ περνοῦν κρίση. Ἔχω ἀναλύσει τὰ φαινό-

μενα και τὰ αἰτιά τους στο ἑλληνογλωσσο βιβλίο μου *Ἡ εἰκόνα τῆς Ἑλλάδας στὸν ξένο κόσμο και στο γερμανόγλωσσο Für eine Hellenistik mit Zukunft*. Μιὰ ἀπὸ τίς πάμπολλες ἐμπειρίες μου: "Ἡμῶνα γιὰ μιὰ διάλεξη σ' ἓνα ἑλβετικό γυμνάσιο, δηλαδή σ' ὅ,τι θὰ λέγαμε στὴν Ἑλλάδα τώρα λύκειο. Ὁ ἀρμόδιος καθηγητής, κάποτε φοιτητής μου στο Πανεπιστήμιο τῆς Ζυρίχης, μὲ πληροφόρησε πὼς ἐλλείπει ἐνδιαφερομένων μαθητῶν δὲν διδάσκονται πιά τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Προβλέπει, μοῦ εἶπε, νὰ συμβεῖ τὸ ἴδιο και μὲ τὰ λατινικά. Δὲν ἔχουν πέραση οἱ θεωρούμενες νεκρὲς γλώσσες. "Ἡ, γιὰ νὰ τὸ πῶ στὴν «παγκοσμιοποιημένη» γλώσσα, αὐτὲς δὲν εἶναι πιά ἐν. Ἡ λέξη ἐν φιγουράρει, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, και σ' ἓνα λεξικό τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, πού ἔχει ἐκδοθεῖ στὴν Ἑλλάδα. Τεκμηριώνεται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο και λεξικογραφικά ὁ κίνδυνος τῆς πολιτισμικῆς ἰσοπέδωσης ἢ, σὲ πιὸ χτυπητὴ γλώσσα, τῆς μακντοναλντοποίησης. Μιὰς ἰσοπέδωσης, πού διαπιστώνεις, ὅταν βλέπεις π.χ. τίς ξενόγλωσσες ἐπιγραφὲς στο Κολωνακί ἢ ὅταν ξεφυλλίζεις τὸν ἑλληνικό τύπο ἢ ὅταν βλέπεις τηλεοπτικὲς ἐκπομπές. Ὅπως τονίζω στο βιβλίο μου *Τούτη ἡ γλώσσα εἶναι δική μας*, δὲν κινδυνολογῶ, οὔτε ἀπαισιοδοξῶ, οὔτε κηρύσσω τὴν καθαρότητα τῆς γλώσσας. Ἐπιμειξίεις ὑπῆρξαν, ὑπάρχουν και θὰ ὑπάρχουν. Ὅμως τὸ ξενικό πρέπει νὰ προσαρμοστεῖ στοὺς κανόνες τῆς γλώσσας, στὴν ὁποία εἰσέρχεται. Καταδικάζω τὸ ἐπίπλαστο, τὸ ἐπιπόλαιο, τὸ σουσουδίστικο, τὸ ἀναφομοίωτο. Καταδικάζω τὴν ἐμπορευματοποίηση τῆς γλώσσας, πού εἶναι και ἐμπορευματοποίηση τοῦ πνεύματος. Αὐτὴ ἡ ἐμπορευματοποίηση συμβαδίζει μὲ ἀφθονες γλωσσικὲς κακοποιήσεις. Στίς πρόσφατες βουλευτικὲς ἐκλογὲς στὴν Ἑλλάδα ταλαιπωρήθηκε γιὰ παράδειγμα και πάλι πάρα πολὺ ὁ δυστυχῆς Ὀκτώβριος. Ἐγινε Ὀκτώμβριος. Κι ἄκουσα ἀπὸ τὸν ἐπικεφαλῆς (ἢ νὰ πῶ κι ἐγὼ ἐπικεφαλῆς;) ἐνὸς ψηφοδελτίου ν' ἀναφέρει ὡς αἰτιατικὴ τῆς λέξης ἐνεστῶς τὸν ἀνύπαρκτο τύπο ἐνεστῶ ἀντὶ τοῦ σωστοῦ ἐνεστῶτα.

Ἡ ἀλόγιστη υἰοθέτηση τῶν ἀγγλισμῶν ἢ, συχνότερα, τῶν ἀμερικανισμῶν δὲν ξεπερνᾷ τὴ γαλλικὴ «κουλτούρα» (κουλτούρα σὲ εἰσαγωγικά) τῆς μακαρίτισσας, ἀλλὰ και ἀθάνατης μαντάμ Σουσοῦ. Μόνον πού ἐκείνης τὸν μιμητισμὸ τὸν ἐξουδετέρωσε ὁ σαρκασμὸς τοῦ Δημήτρη Ψαθᾶ. Σήμερα ὅμως ἐπιχειρήσεις, μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, και ὄχι μόνον, προωθοῦν μὲ τὴ βοήθεια τῆς μοντέρνας τεχνολογίας τὰ συντεταγμένα, κουτσορευμένα, ἐμπορευματοποιημένα ἀμερικανικά. Τὸ φαινόμενο ἔχει διεθνεῖς διαστάσεις. Ὁ Walter Krämer στο βιβλίο του *Modern Talking auf Deutsch* ἐπέκρινε εὔστοχα τὴν

αλόγιστη χρησιμοποίηση τέτοιων αμερικανισμῶν στή γερμανική γλώσσα. Δέν τὸ ἔκανε ἀπὸ ξενοφοβία. Ὁ Krämer ἀπορρίπτει τὸν γλωσσικὸ ἐμφροδιτισμὸ, τὸ παρά φύσιν ἀνακάτωμα ἀγγλικῶν καὶ γερμανικῶν ἐκφράσεων, αὐτὸ τὸ «Denglisch», πού θρῖσκουν γελοῖο καὶ πολλοὶ ἀγγλόφωνοι. Αὐτὴ ἡ «κρεολοποίηση» τῆς γλώσσας (χρησιμοποιῶ ἓναν ὄρο τοῦ Ulf Hannerz σὲ βιβλίο, πού ἐκδόθηκε τὸ 1992 στή Νέα Ὑόρκη) προσκρούει ἀκόμα καὶ στίς Ἴννομιένες Πολιτεῖες σὲ κριτική. Περιττὸ νὰ ἐξάρω τὴν ἀντίθεση πολλῶν Ἰγγλῶν στοὺς ἀμερικανισμούς. Δέν πρόκειται λοιπόν, τὸ ξαναλέω, γιὰ ξενοφοβία. Τὸ ζητούμενο εἶναι ἡ ἀπόρριψη τόσο τοῦ ἀγοραίου κοσμοπολιτισμοῦ, ὅσο καὶ τοῦ ἐθνικιστικοῦ ἀπομονωτισμοῦ. Ἡ «κρεολοποίηση» τῶν ἐκφράσεων μὲ στόχο τὴν ἐπίτευξη γρήγορου κέρδους συμβαδίζει, ὅπως προανέφερα, μὲ τὴν κακοποίηση τῆς μητρικῆς γλώσσας —τόσο στὴν Ἑλλάδα, ὅσο κι ἄλλου. Συμβαδίζει γενικότερα μὲ τὴν ἀποκοπὴ βαθύρριζων παραδόσεων. Καὶ τοῦτο ἔχει ἀρνητικές συνέπειες γιὰ τίς ἐλληνικές σπουδές. Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα: Στὸν γερμανόγλωσσο χῶρο (Γερμανία, Αὐστρία, γερμανόγλωσση Ἑλβετία) ἔγινε μιὰ ὀρθογραφικὴ μεταρρύθμιση, πού μεταξὺ ἄλλων ὀδήγησε σὲ τραγελαφικὲς συνέπειες στὴν καταγραφή λέξεων ἐλληνικῆς προέλευσης. Τραγελαφικές, γιατί οἱ ἀπλοποιήσεις, πού ἔγιναν στὸ πεδίο τοῦτο, δὲν χαρακτηρίζονται ἀπὸ συνέπεια. Σύμφωνα μὲ μακροχρόνια παράδοση στίς ἐλληνογενεῖς λέξεις τὸ φ ἀποδιδόταν μὲ τὸ φωνητικὸ σύμβολο ph. Αὐτὸ τώρα ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει γιὰ ὄχι λίγες λέξεις. Δέν ἰσχύει ὅμως πιά γιὰ ἐπίσης ὄχι λίγες λέξεις. Τὸν φιλόσοφο τὸν θέλουν οἱ μεταρρυθμιστὲς στὰ γερμανικὰ μὲ ph, τὸν γραφολόγο ὅμως μὲ τὸ λατινικὸ στοιχεῖο γιὰ τὸ σύμφωνο φ. Τὰ δείγματα ἀσυνέπειας θὰ μπορούσαν νὰ πολλαπλασιαστοῦν. Εἰκονίζου ἐγγλωττα τὴν ὑποχώρηση τῆς ἐλληνογνωσίας στὸν χῶρο, γιὰ τὸν ὁποῖο πρόκειται. Σ' αὐτὴ τὴν ὑποχώρηση ὑπέκυψαν ἐνσυνείδητα οἱ μεταρρυθμιστὲς. Γενικότερα ἄλλωστε ἐπέλεξαν σὲ πολλές περιπτώσεις τὴν προσιτὴ στοὺς πτωχοὺς τῷ πνεύματι ὀρθογραφικὴ λύση. Γιὰ τοῦτο στὸν ἴδιο τὸν γερμανόγλωσσο χῶρο ἡ μεταρρύθμιση ἀμφισβητεῖται.

Στοὺς πτωχοὺς τῷ πνεύματι, εἶπα. Ὑπενόησα πὼς δὲν πρόκειται «μόνο» γιὰ τὴ γλώσσα, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἴδια τὴ σκέψη. Ἡ γλώσσα ἀνοίγει στὴ σκέψη τίς εὐκαιρίες. Χάνουμε ὅμως τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκφραστοῦμε λογικά, ὅταν λ.χ. χρησιμοποιοῦμε —συχνὰ ἀπὸ ξενομανῆ μιμητισμὸ— τὴν ἐκφραση «ἐθνικοπατριωτικός», πού ἰσοδυναμεῖ μὲ ἄσπρο χιόνι. Στὴν προσπάθειά τους νὰ καταπολεμήσουν παρατεντωμένες ρυθμιστικὲς ὑποδείξεις μερικοὶ γλι-

στρουν σ' ένα είδος γλωσσολογικού σχετικισμού πιστεύοντας πως ή μόνη λογική τής γλώσσας είναι ή επανάληψη, ή καθιέρωση, ή αποδοχή. Έτσι «πάνε περίπατο» ή Λογική κι ή Αίσθητική κι ή στενή συνάφειά τους με τή γλώσσα —συνάφεια, πού δέν κουραζόταν νά εξάιρει συνεχώς ό παιδαγωγός Εύάγγελος Π. Παπανουτσος (1900-1982), όπως είχα τήν ευκαιρία νά εξάρω σέ πραγματεία μου, ή όποία δημοσιεύτηκε φέτος σέ συλλογικό τόμο, τόν όποιο εξέδωσε τό Πανεπιστήμιο του Mainz. Έδω έπενεργει θέβαια πολύ άρνητικά ή κακή (τονίζω τό κακή, γιατί υπάρχουν και καλές έκπομπές) τηλεόραση, όπου δέν «μετράει» ή σκέψη, αλλά ή εικόνα. Δέν «μετράει» ό λόγος στην άρχαιοελληνική του σημασία, αλλά ή γραβάτα του παρουσιαστή ή του παρουσιαζόμενου ή τό ντεκολτέ τής παρουσιάστριας ή τής παρουσιαζόμενης. Και πως νά «μετρήσει» ή σκέψη, όταν ή ροή διακόπτεται συνεχώς από διαφημίσεις; Ή όταν ή συζήτηση δέν είναι συζήτηση, αλλά αυτοπροβολή μονολογούντων; Τό κακό είναι πως ακόμα κι όχι λίγοι, πού άρέσκονται στον ρόλο του γλωσσολογικού κήνσορα, διαπράττουν όδυνηρά λάθη. Άκουσα όμιλητή έκστρατεύοντα με μεγάλη όξύτητα κατά τής κακοποίησης των ελληνικών ν' αναφέρεται σέ έκμεταλλευόμενους λαούς και νά έννοει λαούς πού αποτελούν άντικείμενο έκμετάλλευσης. Τά μεταχειριζόμενα αυτοκίνητα, τά διαμαρτυρούμενα γραμματικά κι οι διαπραγματευόμενες μετοχές δίνουν και παίρνουν.

Ή κρίση των ελληνικών σπουδών σέ διεθνή κλίμακα δέν επιτρέπεται, όπως είναι αυτόνόητο, ν' άπολυτοποιηθεί. Άν γινόταν κάτι τέτοιο, θά μηδενίζονταν πολλές πολύτιμες προσπάθειες σ' όλες τις ήπείρους. Προσπάθειες, πού όχι σπάνια έχουν ήρωικό χαρακτήρα λόγω των τεράστιων δυσχερειών. Άν από τήν άλλη μεριά κλείναμε τά μάτια μας μπροστά στα φαινόμενα κρίσης, δέν θά αδυνατούσαμε μόνο νά εκτιμήσουμε δεόντως αυτές τις προσπάθειες. Δέν θά ήμασταν και σέ θέση νά χαράξουμε ρεαλιστικές προοπτικές για ένα καλύτερο μέλλον. Τά αίτια τής κρίσης είναι πολυσύνθετα. Ή αναφορά στή λεγόμενη παγκοσμιοποίηση δέν άρκει. Αυτή θέβαια, όπως νοείται στο πλαίσιο του ασύδοτου οικονομισμού, ύπονομεύει τήν άντληση αξιών από τήν άρχαιοελληνική κληρονομιά. Στα μάτια όχι λίγων πολιτικών φορέων σέ διάφορες χώρες ή εκμάθηση των άρχαίων ελληνικών, αλλά και των λατινικών, είναι περιττή. Δέν θά σας κουράσω με συγκεκριμένα παραδείγματα. Από σθεναρούς μαχητές κατά του ρεύματος τούτου γίνεται πότε-πότε λόγος για κάποια φαινόμενα αναζωογόνησης των άρχαιοελληνικών και των λατινικών

σπουδῶν. Δυστυχῶς σὲ κάμποσες περιπτώσεις ἡ αισιόδοξη διάγνωση μένει πῶθος. Ἐκτὸς ἀπὸ τῆ λεγόμενη παγκοσμιοποίηση ἔπαιξαν καὶ παίζουν ἀρνητικὸ ρόλο κι ἄλλα αἷτια. Ἦ ἀναφέρω ἀναγκαστικὰ σχεδὸν σὲ τηλεγραφικὸ ρυθμὸ: Ὅχι σπάνια φορμαλιστικὸς τρόπος διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων ὡς δῆθεν νεκρῆς γλώσσας μὲ βάση τὴν προφορά τοῦ Ἑράσμου κι ὄχι τοῦ Johannes Reuchlin, τοῦ ὁποίου τὰ προερασμικά ἑλληνικά ἐθαύμασε ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος κι ἀναφώνησε: «Ἴδού, ὅτι ἡ Ἑλλάς μὲ τὴ δική μας ἐξορία, πέταξε πέρα ἀπὸ τίς Ἄλπεις». Ἐν πολλοῖς de facto μονοπώλιο μὴ ἑλληνόγλωσσων καθηγητῶν, συχνὰ ἀξιοθαύμαστων ἐπιστημόνων βέβαια, μὰ —εἶναι ἀναπόφευκτο— ἀνθρώπων ἀντιμετωπιζόντων τίς φυσικὲς δυσχέρειες μιᾶς γλώσσας μὴ μητρικῆς. Σὲ μερικά, γιὰ νὰ μὴν πῶ πολλά, πανεπιστήμια τοῦ ἐξωτερικοῦ δημιουργήθηκε μιὰ παράδοση, ποὺ δὲν βλέπει τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα στὴν ἐξέλιξή της, σ' ὅλες τίς μέχρι σήμερα φάσεις της. Ἡ τομὴ αὐτὴ γίνεται πῶ ἀισθητὴ στὰ τόσα καὶ τόσα ξένα γυμνάσια, ὅπου οὔτε ἡ βυζαντινολογία, οὔτε ἡ νέα ἑλληνικὴ γλώσσα διδάσκεται. Κι ὅπου καὶ τὰ ἀρχαῖα ἐκλείπουν σιγά-σιγά ἢ πάντως κινδυνεύουν. Δὲν μπορεῖς νὰ ξέρεις σὲ βάθος τὰ νέα ἑλληνικά χωρὶς τ' ἀρχαῖα. Καὶ τὸ ἀντίστροφο.

Ἡ γεφύρωση τοῦ χάσματος, ποὺ ἀνέφερα, θὰ συντελοῦσε στὸ ξεπέραςμα τῆς κρίσης τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν ἢ, ἂν θέλετε, στὴ δημιουργία ἐνὸς νέου οὐμανισμοῦ, ὄχι σχολαστικοῦ, ἀλλὰ γεμάτου οὐσία, γεμάτου ζεστασιά γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἐνας Ἑλβετὸς ἀρχαιοελληνιστῆς, ποὺ διετέλεσε κάποτε μαθητὴς μου, συνηγόρησε μὲ ἄρθρο του σὲ ἔγκυρη ἐφημερίδα γιὰ τὴν κατάρρευση τῆς ἐρασμικῆς προφορᾶς τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν στὰ γυμνάσια τῆς χώρας τῶν Ἄλπεων. Ἐδῶ ὀφείλω νὰ ἐπιστημάνω πῶς δὲν χρειάζεται δογματισμὸς. Ἡ προφορά δὲν ἐπιτρέπεται νὰ καταστεῖ ἰδεολόγημα. Καὶ δὲν πρέπει νὰ παραγνωριστεῖ τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονός, πῶς ἡ ἐρασμικὴ προφορά βοηθάει τοὺς ξένους στὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς ὀρθογραφίας. Τὸ εἶχε ἐπιστημάνει ἤδη ὁ Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις (1848-1941). Καὶ κάτι ἄλλο, ἀκόμα πῶ σοβαρό. Δὲν θὰ ἦταν σωστὸ νὰ πάρει ἡ κριτικὴ τῆς ἐπικράτησης τῆς ἐρασμικῆς προφορᾶς στὴν οὐμανιστικὴ Δύση τὸ χρώμα «πατριωτικῆς ἐκστρατείας». Εὐστοχα τὸ τόνισε πάλι ὁ Χατζιδάκις παρὰ τὴν πεποίθησή του «γιὰ τὸ κατ' ἀρχὴν ἀδύνατον τῆς εὐρέσεως τῆς ἀληθοῦς ἀρχαίας προφορᾶς». Γιὰ τὸν ἐπιφανῆ γλωσσολόγο τὸ θέμα τῆς προφορᾶς δὲν εἶναι ἐθνικὸ μὲ τὴν ἔννοια «ὅτι ἡ ταυτότης τῆς προφορᾶς ἀποδεικνύει ταυτότητα τῆς φυλῆς, τὴν γνησίαν καταγωγὴν ἡμῶν ἐκ τῶν ἀρχαίων». Ἡ μοῖρα τὸ θέλη-

σε να έχω πλούσια διδακτική εμπειρία. Τριάντα χρόνια στο δίγλωσσο Πανεπιστήμιο του Fribourg της Έλβετίας. Ὀκτώ χρόνια στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης. Δεκαέξι χρόνια στην Ἐπαγγελματική Σχολή της Πόλης της Ζυρίχης. Μακροχρόνιες παραδόσεις στη Βασιλεία της Έλβετίας. Ἐδίδαξα αἰεὶ διδασκόμενος. Κι ἡ διδασκαλία μου ἐδίδαξε, κοντὰ στ' ἄλλα, πὼς τὸ πέρασμα τῶν ξενόγλωσσων ἀπὸ τὴν ἐρασμική στὴ νεοελληνική προφορά ἦ, γιὰ νὰ τὸ πῶ ἀλλιῶς, ἡ ἐκμάθηση τοῦ ἰωτακτισμοῦ δὲν εἶναι δύσκολη ὑπόθεση. Κι αὐτὸ λόγω τῆς διαχρονικότητας τῶν ἐλληνικῶν, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει ἢ μᾶλλον ἐπιβάλλει τὴ γεφύρωση τοῦ ἀναφερθέντος χάσματος.

Ἐπειδὴ ἔκανα λόγο γιὰ φορμαλιστικὸ τρόπο διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων ὡς δῆθεν νεκρῆς γλώσσας, θεωρῶ χρέος μου —πρὸς ἀποφυγὴν ἀπαράδεκτων γενικεύσεων— νὰ μνημονεύσω μίαν ἀπὸ τὶς ὄχι λίγες ἀντίθετες περιπτώσεις. Τὴν περίπτωση τοῦ ἀξέχαστου Olivier Reverdin (1913-2000), Ἀντεπιστέλλοντος Μέλους τῆς Ἀκαδημίας μας. Ὄταν στὶς 16 Ἰουνίου 2000 ἔκλεισε σὲ ἡλικία σχεδὸν 87 χρόνων γιὰ πάντα τὰ μάτια του, ὁ ἑλβετικὸς τύπος τὸν ἀποτίμησε προπαντὸς ὡς πολιτικὸ. Βέβαια ἀναφέρθηκε κι ὁ ἐλληνιστὴς Reverdin, ὁ προικισμένος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γενεύης. Μὰ αὐτὸς ἐπικαλύφθηκε, ἄς ποῦμε, ἀπὸ τὸν ἄνδρα τῆς πολιτικῆς πράξης, τὸν σφικτοδεμένο μὲ τὴν πατρίδα του κι ἰδιαίτερα τὴ Γενεῦη. Οἱ δεσμοὶ του μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς ἐπικαλύφθηκαν ἀπὸ τὴ θητεία του στὸ Φιλελεύθερο Κόμμα, στὰ δύο νομοθετικὰ σώματα τῆς Έλβετίας, στὴν ἐφημερίδα Journal de Genève, στὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης. Ἐγὼ μνημονεύω ἐδῶ (μνημονεύω μὲ τὴ διττὴ σημασία τῆς λέξης) τὸν ἐλληνιστὴ καὶ φιλέλληνα. Τὸν πρωτοεῖδα ὡς διευθυντὴς τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτιστικοῦ Κέντρου Δελφῶν. Μὲ εἰσήγησή μου ὁ αἰμίμηστος Κωνσταντῖνος Τρυπάνης, ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ τότε, διόρισε τὸν ἐκλεκτὸ Ἑλβετὸ λόγιο στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ Κέντρου Δελφῶν. Καὶ συνεργαστήκαμε τὰ χρόνια 1977 ἕως 1979, γιὰ νὰ δώσουμε ζωὴ καὶ διεθνὲς κύρος σ' αὐτὸ τὸ Πολιτιστικὸ Κέντρο. Μαζὶ μας ὡς Πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου κι ὁ ἀλησμόνητος φίλος μου Παναγιώτης Ζέπος. Ὁ Reverdin δὲν συμεριζόταν τὴν ἀποψη, δυστυχῶς ὄχι λίγων συναδέλφων του τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅτι τὰ ἐλληνικὰ (δηλαδὴ τ' ἀρχαῖα ἐλληνικὰ) εἶναι νεκρὴ γλώσσα. Ἔχω στὸ ἀρχειο μου ἓνα κείμενό του πολὺ χαρακτηριστικὸ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη. Εἶναι χειρόγραφο γραμμμένο στὰ γαλλικά. Πρέπει νὰ γράφτηκε ἀπὸ τὸν Reverdin τὸ 1991. Προοριζόταν νὰ δημοσιευτεῖ σ' ἓναν τιμητικὸ τόμο γιὰ τὴν ταπεινότητά μου,

πού κυκλοφόρησε τὸ 1993 μὲ ἐπιμέλεια τοῦ ἀξέχαστου Gunnar Hering, καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης. Ἀγαπῶ τὸ δεκατετρασέλιδο αὐτὸ κείμενο τοῦ Olivier Reverdin. Ὅχι γιατί γράφτηκε γιὰ μένα. Μὰ γιατί προσεγγίζει κατὰ τὴ γνώμη μου σωστὰ μιὰ προβληματικὴ καίρια γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς Ἑλλάδας στὸν σύγχρονο κόσμο καὶ γιὰ τὸ μέλλον τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν στὸ ἐξωτερικό. Στὸ κείμενό του ὁ Reverdin ἐξαίρει τὴ διαχρονικότητα τῶν ἐλληνικῶν. Μιλᾷ γιὰ τὴ διάσωσή τους στὸ διάβα τῶν χιλιετιῶν. Ὑπογραμμίζει τὴν ἐκπληκτικὴ διάδοση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ τὴ διγλωσσία τῆς ἐλίτ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο. Ἐπειδὴ ὁ Reverdin —ἀντίθετα πρὸς πολλοὺς ξενόγλωσσους ἀρχαιοελληνιστὲς— ἤξερε καὶ τὴ νεοελληνικὴ, εἶχε αἴσθησι τῶν μεταβολῶν, πού γνώρισε ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα στὸ διάβα τῆς Ἱστορίας.

Εἶναι ἀπὸ ἱστορικὴ ἀποψη ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ ἐρασμικὴ προφορά, ὁ λεγόμενος ἠτακισμός, δὲν ἐπεκράτησε μόνο στὸν γερμανόγλωσσο, ἀλλὰ καὶ στὸν γαλλόγλωσσο χῶρο. Οἱ φωνές τῶν Ἑλληνοβυζαντινῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ ἠωτακισμός ἦταν κάτι τὸ αὐτονόητο, κάτι τὸ ἀπόλυτα φυσικό, ἔμειναν φωνές βοῶντων ἐν τῇ ἐρήμῳ. Στὸ κείμενό του ὁ Reverdin ἐπιστημαίνει εὐστοχα πὼς ἡ ἐπικράτηση τῆς ἐρασμικῆς προφορᾶς ὀφειλόταν στὸ μεγάλο κύρος τοῦ Ἑράσμου. Προσθέτει ὅμως —κι αὐτὸ ἔχει σημασία στὸ πλαίσιο τῆς δικῆς μου ἀνάλυσης— πὼς στὴ Γενεύη ἡ ἀποδοχὴ τῶν θέσεων τοῦ Ἑράσμου ἔγινε κατὰ τρόπο σχεδὸν δογματικό. Ἐδῶ ἔπαιξαν τὸ ρόλο τους λόγοι τῆς Γενεύης, οἱ ὁποῖοι ἐκστρατεύανε μὲ πάθος κατὰ τῆς νεοελληνικῆς προφορᾶς, πού τὴ θεωρούσαν παρεφθαρμένη καὶ ἀνεπίδεκτη μάλιστα διορθώσεων. Ὁ Theodore de Bèze, γιὰ παράδειγμα, πρόσφυγας ἀπὸ τὴ Βουργουνδία, ἐλληνογνώστης θεολόγος, πού διαδέχθηκε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Καλβίνου (1569) τὸν περίφημο μεταρρυθμιστὴ στὴν ἡγεσία τῆς ἐκκλησίας στὴ Γενεύη, ἔγραφε τὸ 1568, πὼς αὐτὴ ἡ *vulgata pronuntiatio* εἶναι *corruptissima* καὶ μὴ ἀνανεώσιμη. Καταδίκαιζε τὸν Reuchlin καὶ τοὺς θιασῶτες του, πού ἔπαιρναν ὑπόψη τους τὴν ἐξέλιξη τῆς γλώσσας στὸ διάβα τῶν αἰώνων. Καὶ δογματίζε πὼς ἡ μόνη σωστὴ (*recta*) καὶ ἀληθινὴ (*vera*) προφορὰ εἶναι ἡ *germana pronuntiatio*, ἡ «γνήσια προφορά», δηλαδὴ αὐτὴ τοῦ Ἑράσμου. Καὶ νὰ σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι αὐτὰ τὰ ἔλεγαν ἄνθρωποι ἀσχολούμενοι μὲ τὰ εὐαγγέλια, τῶν ὁποίων ἡ ζεστή, ἀνθρώπινη γλώσσα, ἡ λεγόμενη κοινὴ, εἶναι τόσο κοντὰ στὸ σημερινὸ γλωσσικὸ αἶσθημα. Δὲν εἶχε ἄδικο ὁ Παναγιώτης Κανελόπουλος, λαμπερὸς γνώστης τῆς ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, ὅταν

ἔγραφε πῶς ὁ de Bèze ὑπερασπίστηκε μ' ἓνα του δοκίμιο τὴ «νέα μισαλλοδοξία, πού εἶχε πηγάσει ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀμειλικτοῦ νομοθέτη Καλθίνου». Καὶ δὲν εἶχε ἄδικο ἀπὸ τὴν ἄποψη τούτη, ὅταν ἔδινε γιὰ τὸν Ulrich Zwingli, τὸν Ζβίγγλιο, τὸν μεγάλο μεταρρυθμιστὴ τῆς Ζυρίχης μιὰ πιὸ συμπαθητικὴ εἰκόνα ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Καλθίνου. Ἡ ἀνθρώπινη παρουσία τοῦ Ζβιγγλίου, ἔγραψε ὁ Κανελλόπουλος κατὰ λέξη, «μένει ὡς ὑπόδειγμα». Δὲν ἀναφέρω τὴν εὐνοϊκὴ κρίση τοῦ Κανελλόπουλου γιὰ τὸν μεταρρυθμιστὴ τῆς Ζυρίχης, ἐπειδὴ εἶμαι δεμένος μὲ τὴν πόλη αὐτή. Τὴν ἀναφέρω, γιατί κι ὁ Zwingli ἦταν μὲ τὸν τρόπο του φιλέλληνας. Κάποτε τὸν κατηγορήσαν γιὰ γυναικοδουλειές, γιὰ διακόρευση παρθένου, γιὰ ἐξώγαμο τέκνο. Γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸν ἑαυτό του, ἔγραψε σ' ἓναν φίλο του (τὸν Heinrich Utinger) στὶς 5 Δεκεμβρίου 1518 ἓνα πολὺ χαριτωμένο γράμμα, στὸ ὁποῖο μεταξύ ἄλλων ἀνέφερε πῶς μελετᾶει μέρα καὶ νύχτα τοὺς Ἑλληνες φιλοσόφους εἰς βάρος τῶν σωματικῶν ἀπολαύσεων. Αὐτὴ ἡ δουλειά, τόνιζε ὁ Zwingli, τιθασεύει τίς ὁρμές, ἴσως μάλιστα καὶ τίς καταπνίγει. Ἀπίθανοι καὶ ἀνεξιχνίαστοι οἱ δρόμοι τοῦ οὐμανισμοῦ! Ἀπίθανη κι ἀνεξιχνίαστη ἡ δύναμη τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν!

Ἐπιστρέφω στὸ κείμενο τοῦ Reverdin. Καὶ δὴ στὴν πεμπτοσύα του, πού εἶναι ἡ ἀναφορά του στὸν Φραγκίσκο Πόρτο (1511-1581). Γεννήθηκε στὸ Ρέθυμνο τῆς Κρήτης τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας. Ὁπαδὸς τῆς Μεταρρύθμισης καὶ φίλος τοῦ Καλθίνου, βρῆκε καταφύγιο στὴ Γενεύη ὕστερα ἀπὸ μιὰ περιπετειώδη διδακτικὴ σταδιοδρομία στὴν Ἰταλία. Στὴ Γενεύη πέρασε τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια τῆς ζωῆς του. Στὶς 25 Σεπτεμβρίου 1561 ἐπιφορτίστηκε μὲ τὴ διδασκαλία τῶν ἐλληνικῶν στὴν Ἀκαδημία (δηλαδὴ στὸ πανεπιστήμιο) τῆς Γενεύης. Τὸ 1569 ἔφτασε στὴ Γενεύη ἐρχόμενος ἀπὸ τὴ Σκωτία ὁ Andrew Melville. Τοῦ ἀνατέθηκε ἡ διδασκαλία τῶν ἐλληνικῶν στὸ Collège. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ Melville ἔφερε μαζί του τὴν περιβόητη germana pronuntiatio, τὴν —σὲ εἰσαγωγικὰ βέβαια πάντα— «μόνη γνήσια προφορὰ τῶν ἐλληνικῶν», ὅπως τὴν εἶχε μάθει στὸ πανεπιστήμιο στὴν πατρίδα του. Ἔτσι ἦταν φυσικὸ νὰ συγκρουστεῖ μὲ τὸν Φραγκίσκο Πόρτο, ὁ ὁποῖος πρόφερε τὰ ἐλληνικά (καὶ τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικά) ὄχι μὲ τὸν ἐρασμικὸ τρόπο, ἀλλὰ μὲ τοὺς κανόνες τῆς νεοελληνικῆς φωνητικῆς —κανόνες, πού ἄλλωστε δὲν εἶναι καὶ τόσο νέοι, ἀλλὰ ἀνάγονται σὲ μεταβολές ἀρκετὰ ἀπώτερων χρόνων. Αὐτοὺς τοὺς κανόνες οἱ κλασικίζοντες φιλόλογοι τῆς ἀλλοδαπῆς τοὺς ὀνόμαζαν (συχνὰ μὲ σημαντικὴ ὁσση περιφρόνησης) κοινούς —στὰ γαλλικά

vulgaires, σ' άλλες γλώσσες αντίστοιχα. Ὁ Olivier Reverdin παραθέτει μιὰ μαρτυρία, ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτει ὅτι ὁ Melville παρακολουθοῦσε μὲν τὶς παραδόσεις τοῦ Πόρτου, δὲν συμφωνοῦσε ὅμως μὲ τὴν προφορά του. Διαπληκτιζόταν μαζί του γιὰ τὸ θέμα. Κι ἐκεῖνος θύμωνε καὶ τοῦ ἔλεγε: «Ἐσεῖς οἱ Σκωτσέζοι, ἐσεῖς οἱ Βάρβαροι, ἔχετε τὴν ἀξίωση νὰ διδάξετε σ' ἐμᾶς τοὺς Ἕλληνας τὴν προφορά τῆς γλώσσας μας;». «Vos Scoti, vos Barbari! Docebitis nos Graecos pronuntiationem linguae nostrae, scilicet?».

Βλέπετε, ὁ Πόρτος μπορεῖ νὰ ἦταν αἱματολογικὰ ἴσως ἰταλικῆς καταγωγῆς. Μπορεῖ νὰ ὑπῆρξε καθολικὸς καὶ μετὰ καθινιστής. Μπορεῖ νὰ βρῆκε καταφύγιο στὴ Γενεύη, μὰ δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι Κρητικὸς. Κρητικάρως μάλιστα. Θὰ μοῦ πεῖτε πὼς τὸν συμπαθῶ, ἐπειδὴ κι ἡ δική μου καταγωγή εἶναι κρητική. Θὰ σᾶς δώσω οἶκιο, ὅσο κι ἂν αἰσθάνομαι λόγῳ τῆς γενέτειράς μου, τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ Μακεδόνας. Δὲν πρόκειται ὡστόσο μόνο γι' αὐτό. Πρόκειται γιὰ κάτι ἄλλο, καίριο καὶ οὐσιαστικό. Ζῶ πάνω ἀπὸ μισὸν αἰῶνα στὴν Ἑλβετία. Στέρησα στὴ χώρα τῶν Ἄλπεων χάρη καὶ στὴ γυναίκα μου, πού εὐτυχῶς οὔτε μοῦ ἄλλαξε, οὔτε τῆς ἄλλαξα τὴν πίστη —οὔτε στὴν κυριολεξία, οὔτε στὴ μεταφορική ἔννοια. Οὔτε τῆς στέρησα τὴν ἑλβετικὴ ταυτότητα, οὔτε μοῦ στέρησε τὴν ἑλληνική. Τῆς ἔδωσα κάμποσα στοιχεῖα τῆς δικῆς μου. Μοῦ ἔδωσε κάμποσα τῆς δικῆς της. Σὲ τέτοιους γάμους παντρεύονται καὶ οἱ ταυτότητες, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε δὲν ἔχουν τὴ ρίζα τους στὸ αἷμα, ἀλλὰ στὴν αὐτοσυνειδησία. Ἀγαπῶ τὴν Ἑλβετία, χωρὶς νὰ γίνω καθινιστής. Οὔτε κὰν ὀπαδός του κατὰ τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο πρὸ ἀνθρώπινου Zwingli. Ἀγαπῶ τὴν Ἑλβετία, χωρὶς νὰ περιπέσω σὲ ἑλβετολαγνεία ἢ, γενικότερα, εὐρωλαγνεία. Συμπαθῶ τὸν Φραγκίσκο Πόρτο συμμεριζόμενος τὰ αἰσθήματα τοῦ Reverdin πρὸς αὐτόν, γιατί παρὰ τὰ τόσα χρόνια ἀποδημίας δὲν ἔχασε τὴν ἑλληνικὴ αὐτοσυνειδησία. Τὸν συμπαθῶ, γιατί προφανῶς εἶχε κατανοήσει τὴ διαχρονικότητα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας —ἓνα στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο δυστυχῶς συχνὰ παραβλέπεται. Λόγῳ τῆς κρίσης τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν δὲν εἶναι εὐκόλη ἢ μοῖρα τοῦ ἑλληνιστῆ στὸν σύγχρονο κόσμο. Καὶ προπαντὸς δὲν εἶναι εὐκόλη, ὅταν εἶναι καὶ Ἕλληνας.

Ἡ διαχρονικότητα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ γενικότερα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ δείχνει τὸν δρόμο καὶ γιὰ μίαν ἀναγέννηση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν σὲ στέρεη βάση. Οἱ ἐμπειρίες πείθουν πὼς γιὰ μιὰ τέτοια ἀνα-

γέννηση αναγκαία είναι μεταξύ άλλων ή εκπλήρωση δύο βασικών προϋποθέσεων: Ἡ ὀργανική συνύφανση τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ διδασκαλίας γιὰ τὸν ἀρχαῖο, μέσο καὶ νέο ἑλληνισμό. Κι ἡ ἐπίγνωση πὼς οἱ ἑλληνικὲς σπουδὲς ἐκτείνονται καὶ πέρα ἀπὸ τὴ γλώσσα ἀγκαλιάζοντας ὀλόκληρο τὸ πλοῦσιο σὲ κλάδους φάσμα τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ στὸ διάβα τῶν χιλιετῶν. Ὅταν κάνω λόγο γιὰ ὀργανική συνύφανση τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ διδασκαλίας γιὰ τὸν ἀρχαῖο, μέσο καὶ νέο ἑλληνισμό, δὲν παίρνω φυσικὰ θέση κατὰ τῆς ἐξειδίκευσης. Κάθε ἄλλο. Ἐννοῶ τὴν ἀρμονικὴ συνεργασία μὲ συνειδητοποίηση τοῦ γεγονότος πὼς οἱ κλασικοὶ φιλόλογοι, οἱ βυζαντινολόγοι κι οἱ νεοελληνιστὲς βρίσκονται στὴν ἴδια βάρκα. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα κυριάρχησε στὸ ἑλβετικὸ πανεπιστήμιό τοῦ Fribourg κατὰ τὴν τριακονταετία τῆς ἐκεῖ διδασκαλίας μου. Κι ὅταν τὸ 1995 λόγῳ ὀρίου ἡλικίας ἀπεχώρησα, δύο ἐκλεκτοὶ συνάδελφοί μου, ἡ Ἑλβετίδα Margarethe Billerbeck καὶ ὁ Βέλγος Jacques Schamp, ἐξέδωσαν τιμητικὸ τόμο, τὸν ὁποῖο ἀναφέρω, διότι ἀκριβῶς ἐκφράζει ἤδη στὸν τίτλο τοῦτο τὸ πνεῦμα τῆς προσπάθειας ἀναγέννησης τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν μὲ θεμέλιο τὴν συνεργασία. *Καινοτομία* εἶναι ὁ τίτλος τοῦ τόμου. Καὶ ὁ ὑπότιτλος λέει στὰ γερμανικὰ καὶ στὰ γαλλικὰ: *Ἡ ἀνανέωση τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης*. Καὶ τὰ περιεχόμενα τοῦ τόμου —ἀνάμεσα στὶς μελέτες καὶ ἓνα κείμενο τοῦ φίλου Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἱστορία— ὑπογραμμίζουν τὴν ὀργανικὴ συνύφανση, γιὰ τὴν ὁποία μίλησα. Δὲν γίνεται δηλαδὴ αὐτὴ ἡ τεχνητὴ τομὴ ἀνάμεσα στὴν ἀρχαιολογία καὶ στὶς μεταγενέστερες φάσεις —τομὴ, ἡ ὁποία βρίσκει ἀπήχηση δυστυχῶς ὄχι σπάνια καὶ στὴν ὀρολογία.

Στὸ περιώνυμο γερμανικὸ λεξικὸ *Duden*, γιὰ παράδειγμα, ὁ ὅρος *Gräzistik* ἐρμηνεύεται (δηλαδὴ παρερμηνεύεται) ὡς διερεύνηση τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν καὶ μόνο. Σὰν νὰ μπορούσες νὰ διεισδύσεις στὴν ἑλληνικὴ παράδοση χωρὶς νὰ λάβεις ὑπόψη λ.χ. τὸν Φῶτιο, στὸν ὁποῖο ἐμπρόθετα ἀφιέρωσα μιὰ μελέτη τοῦ στὸν τόμο *Καινοτομία* ὁ Jacques Schamp ἐμπρόθετα, γιὰτὶ γινώριζε πὼς στὶς πανεπιστημιακὲς παραδόσεις μου ὑπεγράμμιζα καὶ τὴν προσφορὰ τοῦ Βυζαντίου ἔχοντας πάντα στὸ νοῦ μου τὸν ἀξέχαστο Βασίλειο Τατάκη, Διευθυντὴ τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ὅπου φοιτοῦσα ἐκεῖ ὡς γυμνασιόπαις. Ἀπὸ τὶς πανεπιστημιακὲς παραδόσεις ἐκεῖνες προέκυψε κοντὰ στ' ἄλλα καὶ τὸ βιβλίο μου *Das andere Byzanz, Τὸ ἄλλο Βυζάντιο*, ὅπου ἐξαίρω τὴν προσφορὰ τῆς Κωνσταντινού-

πολης στην Ευρώπη. Θεωρώ χρέος μου να υπογραμμίσω στο σημείο τούτο την προσφορά του Έκδοτικού Οίκου του Πανεπιστημίου του Fribourg, ο οποίος εξέδωσε μεταξύ άλλων και το γερμανόγλωσσο βιβλίο μου για τον ανιστόρητο ψευδεπίγραφο μακεδονισμό των Σκοπίων.

Όπως είπα, αναγκαία είναι και η επίγνωση πώς οι ελληνικές σπουδές δεν είναι ούτε δυνατό, ούτε επιτρεπτό να περιορίζονται στη γλώσσα. Για να γίνει σαφέστερο: Έλληνιστής για μένα δεν είναι μόνο αυτός που ασχολείται επιστημονικά με την ελληνική γλώσσα (κι ακόμα λιγότερο με μόνο την αρχαιοελληνική). Δυστυχώς αυτή η όρολογία βρίσκεται μεγάλη διάδοση — ακόμη και στην Ελλάδα. Όταν μιλώ για ελληνικές σπουδές, έχω στο νου μου περιπτώσεις σαν αυτή του αλησμόνητου φίλου μου Gunnar Hering (1934-1994). Ός καθηγητής Νεοελληνικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης είδε τον κλάδο του ακριβώς με μιάν ευρύτητα υπερβαίνουσα πάρα πολύ το γλωσσολογικό πεδίο. Γνώστης βαλκανικών γλωσσών και φυσικά και πολύ καλός γνώστης των ελληνικών ασχολήθηκε εμβριθώς με πολιτικά, κοινωνικά, πνευματικά και ιδεολογικά θέματα της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Επλούτισε τις ελληνικές σπουδές π.χ. με το έργο του *Οίκουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική, 1620-1638* και με το δίτομο σύγγραμμά του για τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936. Ός ελληνιστή μ' αυτή την ευρύτερη έννοια τον έτιμησε η Αυστριακή Ακαδημία των Επιστημών εκδίδοντας τον περασμένο χρόνο επιστημονικό τόμο εις μνήμην του. Καθώς έπεσήμανα σε εισαγωγικό μεθοδολογικό κείμενο στο συλλογικό αυτό έργο, ο Hering συνδύαζε ορθολογισμό με επιστημονική μετριοφροσύνη. Αρχή του τά λόγια του ποιητή Νάνου Βαλαωρίτη: «Μου είπαν να μη δώ καθόλου και να πιστέψω... Άρνήθηκα να συγκατατεθώ και ν' αλλάξοπιστήσω...». Η υπογράμμιση της διεύρυνσης της έννοιας του όρου ελληνιστής δεν σημαίνει βέβαια υποβάθμιση της απασχόλησης με την ελληνική γλώσσα και την ελληνική λογοτεχνία. Κάθε άλλο. Ο όμιλών έχει άλλωστε συγγράψει στα γερμανικά τόσο μιάν Νεοελληνική Γραμματική, όσο και μιάν Νεοελληνική Λογοτεχνία. Η υπογράμμιση της διεύρυνσης στόχο έχει να εκφράσει την ένότητα του κλάδου των ελληνικών σπουδών. Ένότητα με την έννοια της διαχρονικότητας. Κι ένότητα με την έννοια της οργανικής συνύφανσης όλων των εκφάνσεων της ελληνικής ιστορίας και του ελληνικού πολιτισμού. Πάντοτε απέδωσα μεγάλη σημασία σ' αυτή την ένότητα. Το δείχνει π.χ. ο υπότιτλος του συγγράμματός μου για τή νεοελληνική λογοτεχνία, όπου κά-

νω λόγο για τήν παρακαταθήκη του Ὅμηρου. Ἡ, για ν' ἀναφέρω ἕνα ἄλλο παράδειγμα, ὁ τρόπος, πού εἶδα τήν ἱστορία τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας ἀνατρέχοντας στίς μακροχρόνιες ρίζες τοῦ κυπριακοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὅπως παρατήρησε τὸ 2003 ὁ Jürgen Werner σέ βιβλιοκρισία του για τὸ ἔργο μου *Für eine Hellenistik mit Zukunft*, ὁ ὅρος Hellenistik για τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στό σύνολό τους εἶναι πιό συμβατός με τήν ἑλληνική αὐτοσυνειδησία ἀπ' ὅ,τι ὁ ὅρος Gräzistik. Ἐντούτοις θά ἦταν λάθος νά μετατραπεῖ ἡ ὀρολογία σέ ἰδεολόγημα. Ὅ,τι μετράει, εἶναι ἡ οὐσία, ἡ συνειδητοποίηση τῆς ἐνότητας.

Λάθος θά ἦταν ἐπίσης, ἂν ἡ ὑπόδειξη φαινομένων κρίσης περιοριζόταν σέ συμπτώματα, ὅπως π.χ. ἡ παρεῖσφρηση τῆς ἀνύπαρκτης λέξης «ἀποπουδοβαλία» στό ἔγκυρο λεξικό *Der Neue Pauly*. Ἡ κρίση τοῦ παραδοσιακοῦ οὐμανισμοῦ εἶναι κρίση τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἀξιῶν. Μιλοῦμε συχνά για οὐμανισμό ἢ οὐμανιστικές σπουδές καί ξεχνοῦμε τὸν ἄνθρωπο. Στήν Ἀκρόπολη κυμάτιζε κατά τήν Κατοχή ἡ χιτλερική σημαία. Καί στή ναζιστική Γερμανία αὐτοαποκαλούμενοι οὐμανιστές «ἐρμήνευαν» με τὸν τρόπο τους τὸν Πλάτωνα καί ἀπαγόρευαν λ.χ. τὴ διδασκαλία στόν Karl Jaspers, πού ἔρῃκε πεδίο πνευματικῆς δραστηριότητας τὸ 1948 στό Πανεπιστήμιο τῆς Βασιλείας στήν Ἑλβετία. Παρακολούθησα παραδόσεις του καί ἔζησα τὸ δράμα του. Χρειάζεται γονιμοποίηση τῆς ἀνθρωπιστικῆς οὐσίας τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ κλεψύδρα μ' ἀναγκάζει ν' ἀναφέρω τὰ ζητούμενα με μεγάλη συντομία: Ἀξιοποίηση τῆς ἀρχῆς τῆς ἀτομικῆς καί πολιτικῆς ἐλευθερίας, πού ἀνατρέχει στήν ἀρχαία ἑλληνική σκέψη (μεταξὺ ἄλλων στόν Πρωταγόρα), τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιτεύγματος τῆς ὑπέρβασης τῶν τειχῶν, τοῦ συνταιριάσματος τῆς ἑλληνικῆς παιδείας με γνήσια χριστιανική ἀγάπη στή διδασκαλία καί πράξη τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τῆς οἰκουμενικότητας τοῦ Βυζαντίου καί ὄλων ἐκείνων τῶν συνιστωσῶν τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, πού εἶναι συμβατές με τὸν ἀνθρωπισμό. Ἡ διαχρονικότητα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ σίγουρα δέν εἶναι ἄμοιρη ἀντιθέσεων καί ἀντιφάσεων, ρῆξεων καί ρωγμῶν μὰ εἶναι παρά ταῦτα δεδομένη. Ὁ τονισμός τῆς δέν συνιστᾶ, ὅπως πιστεύουν μερικοί, ἐθνικιστική ὀμφαλοσκόπηση. Κάθε ἄλλο. Ἡ ἀνθρωπιστικὴ οὐσία τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀποτελεῖ πολύτιμη περιουσία ὀλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας —ἰδιαίτερα μάλιστα αὐτοὺς τοὺς δύσκολους καιροὺς τῆς λεγόμενης παγκοσμιοποίησης καί τῆς διεθνούς κρίσης. Ἡ ἑλληνική αὐτοσυνειδησία δέν ἀποτελεῖ, καθὼς ὑποστηρίζουν μερικοί συγγραφεῖς ὑπὸ τὴν ἐπί-

δραση, μεταξύ άλλων, τοῦ Benedict Anderson, ἓνα φαινόμενο βασισμένο σέ «συλλογικές φαντασιώσεις». Μιά τέτοια προσέγγιση τοῦ ἔθνους καί τῆς ἐθνικῆς ταυτότητος συμπίπτει τὸ πολυεδρικό καί πολυσύνθετο ἱστορικό γίνεσθαι σ' ἓνα τρομερὰ ἀπλουστευτικό σχῆμα. Περισσότερα γιὰ τὸ θέμα θὰ ἔχω τὴν εὐκαιρία νὰ πῶ μεθαύριο στὴ Στοά τοῦ Βιβλίου, στὶς ἐφτάμισι τὸ βράδυ, παρουσιάζοντας ἓνα νέο βιβλίο μου. Δυστυχῶς οἱ ὑπεραπλουστεύσεις δὲν εἶναι σπάνιες τὸν καιρὸ μας —καί σὲ εἰδικότερα θέματα, ὅπως π.χ. στὸν ρόλο τοῦ Ἑλευθερίου Βενιζέλου. Ἐδῶ παρατηροῦνται ὑπεραπλουστεύσεις τόσο ἀπὸ ὑπερσυντηρητικὴ, ὅσο καί ἀπὸ ψευδοπροοδευτικὴ πλευρά. Γίνεται ἄκριτα καί ἀδιαφοροποίητα λόγος γιὰ ἡμπεριαλιστικό ἐπεκτατισμὸ στὴ Μικρὰ Ἀσία. Καί παραγνωρίζεται, ὅπως ἔχω ἐπιστημάνει στὴ γερμανόγλωσση *Νεοελληνικὴ Ἱστορία μου*, ἀλλὰ καί σ' ἄλλα βιβλία μου, ὁ παράγοντας τῆς ὑπαρξῆς τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληγισμού. Δράττομαι τῆς εὐκαιρίας, γιὰ νὰ παραπέμψω σὲ πρόσφατο βιβλίο τοῦ φίλου Κωστῆ Σβολόπουλου, ὅπου ὁ ρόλος τοῦ Βενιζέλου στὴ Μικρὰ Ἀσία ἀναλύεται σωστά.

Ἐπιτρέψτε μου νὰ κλείσω τὴν ὁμιλία μου μὲ σκέψεις, ποὺ διατυπώνω στὸ βιβλίο μου *Aspekte der griechischen Philosophie von der Antike bis heute*. Κυκλοφόρησε πρὶν ἀπὸ τέσσερα χρόνια στὸ Tübingen μ' εὐγνώμονα ἀφιέρωση στὸν Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο. Πραγματεύομαι ἐκεῖ ὄψεις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως σήμερα. Ἐπικεντρώνω τὴν προσοχή μου μεταξύ ἄλλων στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία καί σὲ ζητήματα ἱστορίας καί φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Φυσικὰ τὸ βιβλίο περιέχει καί εἰδικὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν ἑλληνικὸ κύκλο τῆς Χαϊδελβέργης, τὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο, τὸν Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλο καί τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Μὰ δὲν ξεχνῶ καί ἄλλες μορφές, π.χ. τὴν ἀλησμόνητη, ὅσο καί τραγικὴ φυσιογνωμία τῆς Μιμίκας Κρανάκη. Καί πῶς θὰ μπορούσε νὰ λείπει καί εἰδικὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο, τὸν ὁποῖο εἶχα τὴν τύχη νὰ ἀκούσω σὲ δύσκολα χρόνια νὰ διδάσκει ὡς ὑφηγητῆς Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου; Στὸ βιβλίο μου συνηγορῶ γιὰ ἓναν ἀνθρωπισμὸ οἰκουμενικό. Ἡ οἰκουμένη δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἶναι μονολιθικὴ καί ἰσοπεδωτικὴ. Πρέπει νὰ εἶναι πλουραλιστικὴ —καί στὸν πολιτικὸ καί στὸν πολιτιστικὸ τομέα. Ἡ ἔξοδος τοῦ ἑλληγισμού ἀπὸ τὴν «αἰώνια μοναξιά» του, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε καί πάλι τὴν ἔκφραση τοῦ πρωτεργάτη τῆς ἑντάξης τῆς Ἑλλάδος στὴν τότε ΕΟΚ, δὲν σημαίνει συνεπῶς καί δὲν πρέπει νὰ σημαίνει καί ἀλλοτρίωση τῆς ταυτότητάς του, ἀφοῦ μάλιστα ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ξαναβρίσκει στὸν σύγχρονο κό-

σμο στοιχεῖα τῆς πολιτιστικῆς του κληρονομιάς. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ ἑλληνικός πολιτισμὸς δὲν χρειάζεται ἐξαγωγή. Ἀποτελεῖ πανανθρώπινη κληρονομιά. Εἶναι παρὼν καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ προώθηση τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν στὸν ἐξωελλαδικὸ χῶρο δὲν συνιστᾶ λοιπὸν θέμα ἐξαγωγῆς. Εἶναι θέμα στενῆς συνεργασίας τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου μὲ τοὺς φορεῖς καὶ τοὺς ἐπαίοντες τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ μὲ τὴν ὁμογένεια, τῆς ὁποίας ὁ ρόλος εἶναι σημαντικός καὶ θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ ἀκόμη σημαντικότερος. Τὸ ξαναλέω: Ὁ ἑλληνικός πολιτισμὸς εἶναι στὸν ἔξω κόσμο παρὼν. Εὐστοχα τονίζει ὁ Klaus Friederich Hoffmann, μὴ Ἑλληνας μελετητής, πὼς π.χ. ὁ Ἀντιφῶν μὲ τὸ κήρυγμα τῆς ἰσότητος ὅλων τῶν ἀνθρώπων στὴν ἀρχαιότητα ξεπέρασε πολὺ τοὺς ὀρίζοντες τῆς ἐποχῆς του. Εὐλόγα θέλχθηκε ἡ μὴ Ἑλληνίδα Margarethe Billerbeck ἀπὸ τὸν Μένανδρο, τὸν ὕμνητὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἂν εἶναι ἄνθρωπος, καὶ τοῦ ἀφιέρωσε θαυστόχαστη μελέτη στὸν τιμητικὸ τόμο, πὺ ἐξέδωσε ὁ Gunnar Hering στὴ Βιέννη γιὰ τὴν ταπεινότητά μου. Εὐλόγα μνημονεύεται συχνὰ ἡ ρῆσις τῆς ἀποστολικῆς πρὸς Γαλάτας ἐπιστολῆς γιὰ τὴ μὴ διάκριση Ἑβραίων καὶ Ἑλλήνων, ἐλευθέρων καὶ δούλων, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Τὰ παραδείγματα θὰ μπορούσαν νὰ πολλαπλασιαστοῦν. Βαδίζοντας στὸν σύγχρονο κόσμο ὁ ἑλληνικός λαὸς τὸν πλουτίζει μὲ τὴν ἀνθρωπιστικὴ ἑλληνικὴ παράδοσι. Μὰ δέχεται καὶ ὁ ἴδιος ἐπιτεύγματα ἄλλων πολιτισμῶν. Μὲ ξενοφοβία καὶ μισαλλοδοξία δὲν προάγεται ὁ πολιτισμὸς. Ἐμπλουτισμὸς μὲ ἀλλοδαπὰ πολιτιστικὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι ὡστόσο ἡ ἐπίπλαστη καὶ ἐπιπόλαιη ξενομανία. Αὐτὴ ἡ τελευταία εἶναι ὁ κίνδυνος. Ὅχι ἡ οὐσιαστικὴ καὶ κριτικὴ ἀφομοίωσις τῶν ἄλλων συνιστωσῶν τῆς οἰκουμένης αὐτοσυνειδησίας. Αὐτὴ ἡ οἰκουμένη αὐτοσυνειδησία εἶναι τὸ μεγάλο ζητούμενο. Εἶναι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὠμέγα τοῦ γνήσιου ἀνθρωπισμοῦ. Ἐδῶ προβάλλει τὸ καίριο θέμα τῆς Ἠθικῆς, τὸ θεμελιῶδες δέον, τὸ ὁποῖον ἀντιβαίνει σὲ κάθε οἰκονομικὸ ντετερμινισμό, εἴτε αὐτὸς ἔχει τὸν χαρακτήρα ἐνὸς δογματικοῦ αὐτοαποκαλούμενου μαρξισμού, εἴτε ἐκείνου τῆς θεοποίησης τῆς ἀγορᾶς. Ἡ κατηγορικὴ ἐπιταγὴ τοῦ Kant λέει: «Νὰ πράττεις ἔτσι, ὥστε ἡ ἀρχὴ τῆς θέλησός σου νὰ μπορεῖ νὰ ἰσχύει πάντα καὶ ὡς ἀρχὴ μιᾶς γενικῆς νομοθεσίας». Καὶ ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία ζητᾷε στὸ βάθος τὸ ἴδιο μὲ πῶς ζεστά, προσιτὰ στὸν λεγόμενον ἀπλὸ λαὸ λόγια: «Ἀγάπα τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν». Καὶ τελειώνοντας θὰ τὸ τονίσω: Αὐτὴ ἡ ἠθικὴ ἀρχή, πὺ θὰ ἦταν ἄλλωστε ἀδιανόητη χωρὶς τὴν ἀνθρωπιστικὴν παράδοσι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἰσχύει γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους: Ἑλληνες καὶ μὴ, πιστοὺς καὶ ἄθεους, χριστιανούς καὶ μὴ, «ὀρθόδοξους» καὶ «αἱρετικούς».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Παρατίθενται ἔδῳ τὰ κυριότερα ἀπὸ τὰ ἀναφερθέντα στὴν ὁμιλία τῆς 20ῆς Ὀκτωβρίου 2009 ἔργα. Ἡ ἀναφορά ἀκολουθεῖ τὴ ροὴ τοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖο δημοσιεύεται χωρὶς μεταβολές.

ERIC J. HOBSBAWM, *Nations and Nationalism since 1780, Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, Cambridge 1990. (Ἀντίκρουση τῆς παρερμηγείας τοῦ ὅρου Ρωμισύνη ἀπὸ τὸν Hobsbawm στό: PAVLOS TZERMIAS, *Die Neogräzistik im Wandel der Zeit, Tradition und Innovation*, στὸν τόμο *ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ*. Πρβλ. ἐπίσης ΠΑΥΛΟΣ Ν. ΤΖΕΡΜΙΑΣ, *Στὸ σταυροδρόμι τῆς Ἱστορίας, Ἐθνικισμὸς ἢ ἀνθρωπισμός;*, Ἀθήνα 1996, σσ. 99-100).

KARL R. POPPER, *The Open Society and Its Enemies*, London 1945 (καὶ πολλὲς μεταγενέστερες ἐκδόσεις).

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία*, τόμος Β', Ἀθήνα 1974.

ΠΑΥΛΟΣ Ν. ΤΖΕΡΜΙΑΣ, *Μαρξισμὸς καὶ ἱστοριογραφία στὴν Ἑλλάδα*, Μιὰ κριτικὴ θεώρηση, Ἀθήνα 1987.

ΠΑΥΛΟΣ Ν. ΤΖΕΡΜΙΑΣ, *Karl Marx redivivus?*, Ὁ μαρξισμὸς ἀπὸ τὸν «ὑπαρκτὸ σοσιαλισμὸ» στὴν «παγκοσμιοποίηση», Ἀθήνα 2002.

ΠΑΥΛΟΣ Ν. ΤΖΕΡΜΙΑΣ, Ὁ «ριζοσπαστικὸς φιλελευθερισμὸς» τοῦ Κωνσταντίνου Καραμανλῆ, Μιὰ διαλεκτικὴ διερεύνηση μὲ πυξίδα τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη, Ἀθήνα 2007.

ΠΑΥΛΟΣ Ν. ΤΖΕΡΜΙΑΣ, *Ἡ εἰκόνα τῆς Ἑλλάδας στὸν ξένο κόσμο*. Ἀπὸ τὴν ἐξιδανίκευση στὴν περιθωριοποίηση;, Μιὰ κριτικὴ ἀνάλυση τῆς κρίσης τοῦ οὐμανισμοῦ, Ἀθήνα 1997.

PAVLOS TZERMIAS, *Für eine Hellenistik mit Zukunft, Plädoyer für die Überwindung der Krise des Humanismus*, Fribourg 1998.

ΠΑΥΛΟΣ Ν. ΤΖΕΡΜΙΑΣ, *Τούτη ἡ γλῶσσα εἶναι δική μας*, Ἀθήνα 2000.

PAVLOS TZERMIAS, *Die Kohäsion von Sprache und Denken bei Evangelos P. Papanoutsos*, στὸ Konstantina Glykioti - Doris Kinne (ἐπιμ.), *Griechisch - Ἑλληνικά - Grekiska, Festschrift für Hans Ruge*, Frankfurt a.M. 2009, σσ. 223-233.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ, *Γλωσσολογικαὶ ἔρευναι*, τόμος Β', Ἀθήνα 1977.

- GUNNAR HERING (ἑπιμ.), *Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte, Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag*, Frankfurt a.M. 1993.
- ΠΑΥΛΟΣ Ν. ΤΖΕΡΜΙΑΣ, *Ἑλληνες καὶ φιλέλληνες λόγιοι στὴν Ἑλβετία, Ἀθήνα 2001.*
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, μέρος Β', τεῦχος Α', Ἀθήνα 1968.*
- FRITZ RENÉ ALLEMANN, *Grosse Schweizer sehen sich selbst*, Zürich / Stuttgart 1967 (γιά τὸν Zwingli σσ. 23 ἑπ.).
- MARGARETHE BILLERBECK – JACQUES SCHAMP (ἑπιμ.), *KAINOTOMIA, Die Erneuerung der griechischen Tradition / Le renouvellement de la tradition hellénique, Colloquium Pavlos Tzermias (4.XI.1995)*, Fribourg 1996.
- CONSTANTIN DESPOTOPOULOS, *L'homme et l'Histoire, στὸν τόμο KAINOTOMIA, σσ. 105-115.*
- PAVLOS TZERMIAS, *Das andere Byzanz, Konstantinopels Beitrag zu Europa*, Fribourg 1991.
- ΠΑΥΛΟΣ Ν. ΤΖΕΡΜΙΑΣ, *Τὸ ἄλλο Βυζάντιο, Ἡ προσφορά τῆς Κωνσταντινούπολης στὴν Εὐρώπη, 2η ἔκδοσις, Ἀθήνα 1995.*
- PAVLOS TZERMIAS, *Die Identitätssuche des neuen Griechentums, Eine Studie zur Nationalfrage mit besonderer Berücksichtigung des Makedonienproblems*, Fribourg 1994.
- GUNNAR HERING, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620-1638*, Wiesbaden 1968 (ἑλλ. μ. μετάφρασις, Ἀθήνα 1992).
- GUNNAR HERING, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936, δύο τόμοι*, München 1992 (ἑλλ. μ. μετάφρασις, Ἀθήνα 2004).
- MARIA A. STASSINOPOULOU – IOANNIS ZELEPOS (ἑπιμ.), *Griechische Kultur in Südosteuropa in der Neuzeit, Beiträge zum Symposium in memoriam Gunnar Hering (Wien, 16.-18. Dezember 2004)*, ἔκδοσις τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, Wien 2008. (Στὸν τόμο αὐτό: PAVLOS TZERMIAS, *Methodologische Überlegungen zur Geschichtsschreibung über das neuzeitliche Griechenland*).
- PAVLOS TZERMIAS, *Neugriechische Grammatik, Formenlehre der Volkssprache mit einer Einführung in die Phonetik, die Entstehung und den heutigen Stand des Neugriechischen*, Bern - München 1969.
- PAVLOS TZERMIAS, *Die neugriechische Literatur, Homers Erbe als Bürde und Chance*, Tübingen - Basel 2001.

- ΠΑΥΛΟΣ Ν. ΤΖΕΡΜΙΑΣ, «Γλυκειάς χώρας» Ιστορίαση, *Ἡ Κύπρος ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὴν ἔνταξη στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωσι, τρεῖς τόμοι*, Ἀθήνα 2004.
- JÜRGEN WERNER, *Apopudobalia, Kicker aller Epochen, vereinigt euch!*, *Kleos 2*, 1997, σσ. 255-256.
- BENEDICT ANDERSON, *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983 (καὶ κατοπινὲς ἐκδόσεις).
- ΠΑΥΛΟΣ Ν. ΤΖΕΡΜΙΑΣ, *Τὸ ἀθάνατο κρασί τοῦ Εἰκοσιένα, Διαλογισμοὶ γιὰ τὴν ἀνθρωπιστικὴ διάσταση τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας*, Ἀθήνα 2009 (τὸ βιβλίο παρουσιάστηκε στὴν Ἀθήνα στίς 22 Ὀκτωβρίου 2009).
- PAVLOS TZERMIAS, *Neugriechische Geschichte, Eine Einführung*, 3η ἐκδοσι, Tübingen 1999.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἀπόφασι γιὰ τὴν ἐπέκτασι τῆς ἐλληνικῆς κυριαρχίας στὴ Μικρὰ Ἀσία. Κριτικὴ ἐπαναψηλάφησι*, Ἀθήνα 2009.
- PAVLOS TZERMIAS, *Aspekte der griechischen Philosophie von der Antike bis heute*, Tübingen 2005.
- KLAUS FRIEDRICH HOFFMANN, *Das Recht im Denken der Sophistik*, Stuttgart - Leipzig 1997.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 1ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2009

Η ΦΥΣΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΓΕΝΟΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Πρὶν ἀρχίσω τὴν ὁμιλία μου γιὰ θέμα βαρυσήμαντο, ὅπως εἶναι ἡ ἀμφίτροπη σχέση τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης πρὸς τὸ ἀνθρώπινο γένος, σπεύδω νὰ διασκεδάσω τὴν ἐντύπωση τυχὸν ὅτι ἀλλοτριπραγμονῶ, καθὼς πραγματεύομαι γιὰ τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, χωρὶς τὰ προσόντα εἰδικευμένου σ' αὐτὴν, ἢ καὶ ὡς παραβάτης κάπως τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἀρμοδιότητος, μέλος ἐγὼ ἄλλης Τάξεως τῆς Ἀκαδημίας καὶ ὄχι ἐκείνης ὅπου ἡ Φυσικὴ.

Ἡ εἶδρα μου στὴν Ἀκαδημία ἐνέχει διακονία τῆς φιλοσοφίας καὶ ὄχι τῆς Φυσικῆς, τῆς θετικῆς αὐτῆς ἐπιστήμης, τῆς χειραφετημένης ἀπὸ τὴ φιλοσοφία.

Ἡ φιλοσοφία, ὅμως, ἔχει καὶ τὴν ἀποστολὴ νὰ ἐφορεύει τὶς ἐπιτεύξεις τῶν ἐπιστημῶν, καὶ ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὶς ἐπιπτώσεις των, εὐεργετικὲς ἢ βλαπτικὲς, στὰ πεπρωμένα τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐξ ἄλλου, ἀπὸ νέος ἤδη, πολὺ πρὶν τὴν εἰσοδὸ μου στὴν Ἀκαδημία, στοχαζόμενον ἔντονα γιὰ ὅ,τι ἔχει κρίσιμη συμβολὴ στὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἐξ ἄλλου, καὶ προαπολογοῦμαι γιὰ ὅσα ἐνδέχεται νὰ θεωρηθοῦν ἐπαναλήψεις στὴ διάρκειά τῆς ὁμιλίας. Κατ' ἐμὲ εἶναι ἀπλῶς ἐπάνοδοι λόγου σὲ καίριες διαπιστώσεις εἴτε ἀξιολογήσεις γιὰ περαιτέρω ἀνάπτυξή των. Ἄλλωστε καὶ οἱ ἐπαναλήψεις εἶναι κάποτε μὴ ἀποφευκτέες. Ἐπικαλοῦμαι τὴ γνώμη τοῦ Πλάτωνος (Φίλητος 59e-60a): «εὖ δ' ἡ παροιμία δοκεῖ ἔχειν, τὸ καὶ οἷς καὶ τρίς τό γε καλῶς ἔχον ἐπαναπολεῖν τῷ λόγῳ δεῖν».

Πρωτουργοί τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι, Ἕλληνες τῆς Ἰωνίας, στὸν ἕκτο π.Χ. αἰῶνα, οἱ λεγόμενοι «φυσιολόγοι», δηλαδὴ ἐπιστήμονες τῆς Φύσεως (Φύσιος, στὴν ἰωνικὴ διάλεκτο).

Στὴν παρουσίαση ὅμως ἀπὸ τὸν Πλάτωνα τῶν ἐπιστημῶν, τῶν ἐκμαθητέων ἀπὸ τοὺς ὑπὸ διάπλαση «φύλακες νόμων τε καὶ πόλεως» (Πολιτεία 525a-531c), δηλαδὴ τοὺς μελλοντικούς λειτουργούς, ἐξ ἄλλου ἐκ περιτροπῆς καὶ ὄχι ἀτομικά, τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, δὲν περιλαμβάνεται ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη, καὶ περιλαμβάνονται μόνο ἡ ἀριθμητικὴ, ἡ γεωμετρία, ἡ ἀστρονομία καὶ ἡ ἐπιστήμη τῆς ἁρμονίας¹.

Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ὀφείλει τὴν καθιέρωσή της ὡς ἐπιστήμης στὸν κορυφαῖο τοῦ Πλάτωνος μαθητὴ Ἀριστοτέλη, μὲ τὸ ἔργο του προπάντων *Φυσικά ἢ Φυσικὴ Ἀκρόασις*, καὶ τὸ εἰδικό της ὄνομα *Φυσικὴ* στὸν μαθητὴ ἐπίσης, ἀλλὰ καὶ δεύτερο διάδοχο τοῦ Πλάτωνος, Ξενοκράτη, μὲ τὴν ἀπὸ αὐτὸν διαίρεση τῆς Φιλοσοφίας σὲ Λογικὴ, Ἠθικὴ, Φυσικὴ. Ἄξια μνείας ὅμως εἶναι καὶ ἄλλα τρία ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους μὲ θέματα Φυσικῆς: *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*, *Μετεωρολογικά*, *Περὶ Οὐρανοῦ*. Ἄλλωστε ἀπὸ τὸ χωρίο 297a6-12 τοῦ ἔργου *Περὶ Οὐρανοῦ*, ὅπου ἀναγράφονται διάφορα ἐπιχειρήματα σχετικὰ πρὸς τὸ «σχήμα σφαιροειδές» τῆς Γῆς, φέρεται νὰ ὑποκινήθηκε ὁ Κολόμβος γιὰ τὴ θαλάσσια πρὸς Δυσμὰς πέραν τοῦ Ὠκεανοῦ ἀναζήτησι τῆς Ἰνδικῆς, μὲ ἀνεπιδίωκτο ἀποτέλεσμα τὴν Ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς².

Ἀναμφίβολα ὑπῆρξαν γνώσεις γιὰ τὴ Φύση καὶ σὲ ἀσιατικούς λαούς, ἀρχαιότερους τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων τῆς Ἰωνίας, καὶ παραλήφθηκαν ἴσως ἀπὸ αὐτούς. Ἀλλὰ ἰσχύει κατ' ἐξοχὴν στὴ διάπλαση τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἡ ρῆση τοῦ Πλάτωνος στὸ ἔργο του *Ἐπινομίς*: «Ὅ,τι πὲρ ἂν Ἕλληνες βαρβάρων παραλάβωσι, κάλλιον τούτων εἰς τέλος ἀπεργάζονται».

Στὴ μεταμεσαιωνικὴ Εὐρώπη καὶ ἤδη ὄχι μόνο στὴν Εὐρώπη ἐπιτέλεσε ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ἐκπληκτικὴ πρόοδο καὶ ἀπέκτησε μέγα κύρος, ὥστε νὰ θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ὡς ἡ σπουδαιότερη ἐπιστήμη, καὶ ἡ ἔρευνα στὸ πεδίο της νὰ ἔχει κηρυχθεῖ ὡς κάτι μεγαλουργὸ καὶ ἀπαραβίαστο.

Ἄγνοεῖται, καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς πολλοὺς, ὁ νηφάλιος χαρακτηρισμὸς τῶν δόξασιων τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὸν Ἕλληνα φιλόσοφο Παρμενί-

1. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Πολιτικὴ Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, 1957 (1980²), σσ. 116-120.

2. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μελετήματα Φιλοσοφίας III*, 1982, σσ. 71-74.

δη στον πέμπτο αιώνα π.Χ., ή και από τον Γάλλο φιλόσοφο Pascal στον δέκατο έβδομο αιώνα μ.Χ. Ο Παρμενίδης, στη δυαδική γνωσιολογία του, όπως την παρουσίασα τουλάχιστον με Ανακοίνωσή μου από το ίδιο αυτό βήμα στις 9 Μαρτίου 1989, επιφυλάσσει μόνο για τη φιλοσοφία ως Όντολογία την άκέραιη, καιρία και ακατάλυτη αλήθεια («Άληθείης εύκυκλούς άτρεμές ήτορ»), ενώ χαρακτηρίζει τὰ συστατικά τής κοσμολογίας, ώστε και τής λεγόμενης από τους μεταγενέστερους του Φυσικής, θεωρήματα, ως «βροτών δόξας» ή ως «δοκούντα», και αξιώνει ως προϋπόθεση για την εμπέδωση του κύρους των να επαληθεύονται από κάθε αντίστοιχό των χωροχρονικό φαινόμενο σε όποια συνάρτησή του. Αυτό προκύπτει από την έρμηνεία μου των δυσερμήνευτων δύο παρμενίδειων στίχων «τὰ δοκούντα χρῆν δοκίμως εἶναι διὰ παντός πάντα περῶντα»³. Ο Pascal φρονούσε για τις επιστημονικές υποθέσεις ότι δεν έχουν κύρος όριστικό: αρκεί να παρατηρηθεί ένα σχετικό με όρισμένη επιστημονική υπόθεση φυσικό φαινόμενο μη έξηγγήσιμο από αυτήν και τὸ κύρος της καταρρίπτεται.

Οί επιστημολογικές αυτές επιστημάνσεις δεν αποτελούν άρνηση τής μεγάλης αξίας τής φυσικής επιστήμης, αλλά ενέχουν προφύλαξη άπλως από την ειδωλολατρική αποδοχή τῶν συγκεκριμένων επιστημονικῶν δοξασιῶν.

Διπλή τουλάχιστον είναι ή σχέση τής φυσικής επιστήμης προς τὸν άνθρωπο: είναι ή φυσική επιστήμη επίτευγμα και αγγλάισμα του ανθρώπου ως υποκειμένου γνωσιακῆς ενέργειας και είναι συγκροτημένη από νοήματα γνωσιακά, παραστατικά τῶν συστατικῶν τής λεγομένης Φύσεως γεγονότων και στοιχείων με όποιον εἶρμό αυτά συμβαίνουν και με όποιες ιδιότητες αυτά υπάρχουν δίχως δράση ανθρώπου: είναι όμως ή φυσική επιστήμη και αναβρυτήριο νοημάτων όχι γνωσιακῶν άπλως, αλλά πρακτικῶν, στηριγμένων στα γνωσιακά, δηλαδή εκείνων που αποτελούν την προαγμένη τεχνική, δηλαδή αναπτυγμένη δεξιούνη προς απόσπαση από τή Φύση εφοδίων για τή συντήρηση τής ζωῆς του ανθρώπου, καθώς και προς εξουδετέρωση τῶν προερχόμενων από τή Φύση κινδύνων για τή ζωή του, ή, φεῦ, με τὸν ήθικό εκφυλισμό της, και προς πολύ αποτελεσματική διεξαγωγή διανθρώπινων φωνικῶν συγκρούσεων, όπως είναι οί πόλεμοι.

Εἶναι άρα, σε νεωτερική γλώσσα, ό άνθρωπος οἰκειός προς τή φυσική επιστήμη εἴτε ως homo sapiens εἴτε ως homo faber.

3. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μελετήματα Φιλολογίας και Φιλοσοφίας*, 1998, σσ. 37-48.

Ἡ διπλὰ εὐεργετική προπάντων σχέση τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης πρὸς τὸν ἄνθρωπο ἴσχυε σχεδὸν ἀκέραια, τουλάχιστον ἕως τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Ἐκτοτε ὅμως ἡ κατάσταση ἔχει μεταβληθεῖ κρίσιμα. Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη, μὲ τὴν ἀνέλεγκτη πρόβασή της πρὸς τὰ ἄδυτα, θὰ ἐλέγαμε, τῆς Φύσεως, ἔχει παύσει νὰ εἶναι ἀπλῶς μέγα τρόπαιο τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, καὶ μέγας χορηγὸς στὴν ἀνθρωπότητα, ἔμμεσα ἔστω, ἐξόχων ἰκανοτήτων γιὰ πρόσκτηση πόρων καὶ θέσπιση τρόπων ζωῆς, καὶ ἤδη ἔχει καταντήσει νὰ εἶναι καὶ πηγὴ τεράστιων κινδύνων γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος.

Ἀφορμὴ γιὰ τὴ σημερινὴ διάλεξή μου ὑπῆρξε ἡ Ὁμιλία τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Λουκά Χριστοφόρου ἀπὸ τὸ γεραρὸ αὐτὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, στὶς 10 Φεβρουαρίου 2009· καὶ ἰδιαίτερα δύο ἐπιστημάνσεις του: «οἱ ἐφαρμογές τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης εἶναι κατακλυσμικὰ καταστρεπτικὲς γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ περιβάλλον»· «οἱ ἄμεσες συνέπειες ἑνὸς πυρηνικοῦ πολέμου θὰ εἶναι ἑκατοντάδες ἑκατομμύρια θύματα καὶ οἱ ἔμμεσες, ..., κατὰ πάσα πιθανότητα, θὰ εἶναι ἡ ἐξαφάνιση τῆς πλειονότητας τῆς ἀνθρωπότητας».

Οἱ ἐπιστημάνσεις αὐτές, εἴτε ὑπομνήσεις ἔστω ἀπλῶς, μιᾶς στυγνῆς ἀλήθειας γιὰ ὅ,τι ἄρχισε νὰ συμβαίνει ἀπὸ τὴν πέμπτη δεκαετία τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ὑποδηλώνουν θλιβερὰ τὴν ἠθικὴ νωχέλεια καὶ τὴν πολιτικὴ ἀβελτηρία εἴτε ἀδυναμία τῶν ὑπεύθυνων ἀνὰ τὴν Οἰκουμένη γιὰ τὴ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητας, παρὰ τὶς ἔγκαιρες διαμαρτυρίες καὶ παραινέσεις ἀνθρώπων ἠθικὰ εὐσυνείδητων καὶ πολιτικὰ διορατικῶν.

Ἄς μοῦ συγχωρηθεῖ νὰ ἐξιστορήσω τὴν προσωπικὴ μου⁴ συμβολὴ στὸν ὠραῖο, ἀπεγνωσμένο, ἀγώνα γιὰ τὴν ἀποτροπὴ καταστροφῆς τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κατ' ἐξοχὴν τροπαιοφόρο ἔργο του, ὅπως ὑπῆρξε ἡ Φυσικὴ ἕως τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Ἄλλωστε, θὰ παρουσιάσω ἀκέραια τὸν ὑπέρτατο κίνδυνο τῆς ἀνθρωπότητας, ὅπως ὑπάρχει στὴν ἐποχὴ μας, ὅχι μόνον ἀπὸ τὴν ἐνδεχόμενη χρῆση πυρηνικῶν ὄπλων.

Εἶχα αἰσθανθεῖ φοβικὴ ἀπὸ τὴν ἀποτρόπαιη δρᾶση τῶν Ἀμερικανῶν τὸ 1945, ὅταν ἐπλήξαν διαδοχικὰ μὲ ἀτομικὴ βόμβα δύο πόλεις, καὶ εἶχα ἠθικὴ

4. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀναπολήσεις Β', σσ. 174-176.

αγανάκτηση για την κατάχρηση της προόδου της φυσικής επιστήμης, ώστε να κατασκευασθεί το ατμωτικό της αυτό υπερόπλο, σύμβολο κακουργίας αφάνταστης άλλοτε. Αργότερα έμαθα πως ο ήθικότετος Πρόεδρος Ρούσβελτ είχε παραπεισθεί προς την κατασκευή ατομικής βόμβας, όχι όμως για να γίνει χρήση της, αλλά για να υπάρχει αντίπαλο δέος και να αποσοβηθεί χρήση ατομικής βόμβας από τον Χίτλερ, καθώς υπήρχε υπόνοια ότι κατασκευή τέτοιου εωσφορικού όπλου έτοιμαζόταν από Γερμανούς επιστήμονες: Ο Ίταλός Enrico Fermi, κάτοχος του βραβείου Nobel Φυσικής, αφού διέφυγε στην Αμερική, πληροφόρησε τον εύρισκόμενο εκεί διασημότεο Γερμανό Albert Einstein για πιθανότατη προσπάθεια κατασκευής ατομικής βόμβας στη Γερμανία του Χίτλερ. Και ο Albert Einstein έστειλε την περίφημη επιστολή του προς τον Πρόεδρο Ρούσβελτ, τον καλοπροαίρετο αυτόν πολιτικό, και με το μέγα κύρος του επηρέασε προς τη μοιραία πρωτοβουλία για την κατασκευή του υπερόπλου στην Αμερική.

Ανατέθηκε στον έξοχο επιστήμονα Oppenheimer ή διεύθυνση του πρωτόφαντου επιστημονικο-τεχνικού εγχειρήματος και η ατομική βόμβα κατασκευάστηκε. Έφυγε όμως από τη ζωή πρόωρα για την ιστορία της ανθρωπότητας ο Πρόεδρος Ρούσβελτ, ο ικανός με το φρόνημα και το κύρος του να αποτρέψει τη χρήση της, και συντελέστηκε ή ρίψη της δύο φορές, με απόφαση ανθρώπων δίχως επίγνωση ότι εγκαινιάζουν εποχή εωσφορικής ανασφάλειας για την ύπαρξη της ανθρωπότητας. Ο Πρόεδρος Ρούσβελτ έπαλήθευσε τη ρήση του Σόλωνος: «εὖ ἔρδειν πειρώμενος οὐ προσηΐσας ἐς μεγάλην ἄτην καὶ χαλεπὴν ἔπεσεν»· πράγματι, ο πολιτικός λογισμός του αναλώθηκε στην αντιμετώπιση του άμεσου κινδύνου της ανθρωπότητας από υπερκακουργική δράση του δίχως ήθικους φραγμούς ήγεμόνα της Γερμανίας Χίτλερ· και αγνοήθηκε οίκτρα ό,τι απαίσιο ή αντιμετώπιση αυτή επρόκειτο να επιφέρει για την περαιτέρω ύπαρξη της ανθρωπότητας· ώστε σήμερα να επίξει το ανθρώπινο γένος υπό την αίρεση ότι δὲν θὰ επισυμβεί ἀθρόα χρήση ατομικῶν βομβῶν.

Από το 1951, όμως, απέκτησα επίγνωση για τους πρωτόφαντους απαίσιους κινδύνους, τους συνυφασμένους και με την εἰρηνική χρήση της πυρηνικής ενέργειας, θεωρούμενη ως ευεργετικά υπηρετική της ανθρωπότητας σε μέγιστο βαθμό, αλλά ἔτι πλέον και με την ἴδια την πρόβαση της επιστημονικής ἔρευνας καθ' ἑαυτήν, όταν, σε υπερπαρατόλμα πειράματα, ἐνέχει ἀπό-

σπαση από τή Φύση τεράστιων δυνάμεων, αδιάγνωστων ἤ και μὴ διαγνώσιμων, καὶ μὴ δεκτικῶν ἐλέγχου ὡς πρὸς τὶς μεγαλοδιάστατα καταστροφικὲς συνέπειες εἴτε παρασυνεπιείς τους, ἀκαριαῖες ἢ ἀπώτερες.

Ἐπανειλημμένα ἔκτοτε, μὲ δημοσιεύματα ἐμπεριστατωμένα ἢ και μὲ τεκμηριωμένες Ἀνακοινώσεις μου σὲ Διεθνή Συνέδρια, ἐπιστήματα τοὺς ἀφόρητους φρικτοὺς κινδύνους ἀπὸ τὴν εἰρηνικὴ χρήση τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας καὶ τοὺς πρωτόφαντους φρικτοὺς κινδύνους ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα σὲ κάποιες δόχως σωφροσύνη προβάσεις της.

Ἦδη, σὲ δημοσιευμένη τὸ 1952 ἐπιφυλλίδα μὲ θέμα τὴν ἀνέλεγκτη πρόοδο τῆς τεχνικῆς διακήρυχνα: Ἡ κορυφαία διάσταση τῆς ἐρχόμενης ἐποχῆς, ἀναμενόμενης μὲ θάμβος ἢ ἄγχος ἀντίκρυ στὰ ἐδεμικά τοπία ἢ στὰ ἐρεθικά χάσματα, πού ἡ ἀποχαλινωμένη τιτανικὴ τεχνικὴ χαράζει διάφανα στὸν ἱστορικὸν ὄριζοντα, εἶναι ἀδῆριτα συμφασμένη μὲ τὸ ἐναγώνιο πρόβλημα τῆς κυριαρχίας ἐπάνω στὴν ἔκγονη τῆς γιγαντωμένης τεχνικῆς ὑπέμετρη μεγαλοδυναμία γὰρ κατασκευὴ ἢ καταστροφή... Ἄν ὁ ἐλεγχος τῆς προόδου τῆς τεχνικῆς συνεπιφέρει τὸν ἐλεγχο καὶ τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστήμης, ἀνακύπτει δραματικὸ πρόβλημα, χαρακτηριστικὸ τῶν καιρῶν. Ὁ σεβασμὸς ὅμως τῆς ἀληθινῆς ἐλευθερίας⁵, γνήσιας ρίζας καὶ τῆς ἐπιστήμης, περιέχει καὶ τὴ φαινόμενη αὐτὴ περιστολὴ ἐλευθερίας, μὲ τὴν ἐπιβολὴ ἐλέγχου σὲ ὑπερπαράτολμες προβάσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας.

Τὸ 1954, ὁ ἀείμνηστος Ὑπουργὸς καὶ φίλος μου Χρυσὸς Εὐελπίδης ἐπέτυχε καὶ δημοσιεύθηκε στὸ ἐπίσημο Δελτίο τῆς Unesco ἄρθρο μου, ὅπου ἐξέθετα μὲ θέρημ τὴν πίστη μου αὐτὴ γὰρ τὴν ἀνάγκη ἐλέγχου τῶν ἐπικίνδυνων προβάσεων τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Τὸ ἄρθρο μου αὐτὸ ἀναδημοσιεύθηκε, χωρὶς κἀν τὴν ἔγκρισή μου, στὴ γαλλικὴ ἐφημερίδα *La Tribune des Nations* καὶ ἀργότερα στὸ πολὺκροτο βιβλίον τῶν Pauwels et Bergier, *Le Matin des Magiciens* (1960, Paris).

Τὸν Αὐγούστο 1954 δημοσιεύθηκε στὸ ἀγγλικὸ περιοδικὸ *Atomic Scientists News* ἐπίκριση τῆς σωστικῆς μου αὐτῆς γνώμης ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ ἐπίκριση ὅμως ἐκεῖνη γνωστοποίησε τὴν εἰκονοκλαστικὴ αὐτὴ γνώμη εὐρύτερα στὸν κύκλο τῶν ἐπιστημόνων, καὶ προπάντων εἶχε συνέπεια εὐεργετικὴ. Ὁ Γάλλος φυσικὸς Charles - Noël Martin, ὅπως τὸ ἐπόμενο ἔτος μοῦ ἀφηγγήθηκε, ὄχι μόνον δὲν συμφώνησε μὲ τὴν ἐπίκριση, ἀλλὰ δια-

5. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφικά*, 2007, σσ. 13-40.

μέσου αυτής έμαθε την πρότασή μου και από αυτήν ένθαρρύνθηκε, ώστε να παρουσιάσει διά του Louis de Broglie, από τό βήμα τής Ακαδημίας τών Έπιστημών τής Γαλλίας, στις 15 Νοεμβρίου 1954, τεκμηριωμένη με συλλογή στοιχείων από τό πείραμα του Μπικίνι, Ανακοίνωση, προειδοποιητική τής ανθρωπότητας για τήν επικείμενη πανυδρόγεια καταστροφή του κλίματος από τήν άθρόα συνέχιση τών πυρηνικών δοκιμών στην άτμόσφαιρα. Και συνέβαλε ή Ανακοίνωση αυτή, ώστε να συγκληθεί στη Γενεύη τόν Αύγουστο 1955 Διεθνής Διάσκεψη για τήν Πυρηνική Ένέργεια, και να έπακολουθήσει τό επόμενο έτος ή Συμφωνία τής Μόσχας για τήν άπαγόρευση τών πυρηνικών δοκιμών στην άτμόσφαιρα.

Τόν Μάιο του 1955 ήμουν στο Freiburg τής Γερμανίας και συναντήθηκα στο εκεί Πανεπιστήμιο και συζήτησα με τόν Καθηγητή Φυσικής για τό αίτημα έπιβολής έλέγχου στην έπιστημονική έρευνα. Μου ειπε: «κάθε σοβαρός εκπρόσωπος τής Φυσικής συμφωνεί για τήν ύπαρξη τεράστιων κινδύνων από τή διεξαγωγή κάποιων έπιστημονικών πειραμάτων, όμως ή έλευθερία τής έπιστημονικής έρευνας είναι άπαραβίαστη. Μετά δύο έβδομάδες στο Λονδίνο συνάντησα τόν διάσημο Bertrand Russell και του έθεσα τό αίτημα για τήν άπαγόρευση φυσικοεπιστημονικών πειραμάτων ύψηλής επικινδυνότητας. Μου άπάντησε πολύ έντονα: "Ό,τι προέχει τώρα είναι ή άπαγόρευση τών πυρηνικών όπλων." Έμαθα εκ τών ύστερων ότι από κοινού τότε με τόν Einstein άγωνιζόταν για τή σωστική αυτή άπαγόρευση.

Έγώ και στα επόμενα χρόνια δέν έπαυσα να προβάλλω επίμονα τά επιχειρήματά μου υπέρ του άποτελεσματικού έλέγχου τής έπιστημονικής έρευνας, τής διεξαγόμενης με πειράματα ύψηλής επικινδυνότητας. Μαρτυρούν τά πρακτικά τών Rencontres Internationales de Genève και τών Γενικών Συνελεύσεων τής Société Européenne de Culture. Μαρτυρούν επίσης: τό άρθρο μου «Έπιστήμη και Ειρήνη», δημοσιευμένο στο περιοδικό Νέα Οίκονομία, τεύχος Νοεμβρίου 1955, ή μικρή πραγματεία μου «Ό είκοστός αιώνας», δημοσιευμένη στο περιοδικό Καινούρια έποχή τό 1956 και αναδημοσιευμένη στο βιβλίο μου Θέματα Ιστορίας και Πολιτικής (1977) και ή Ανακοίνωσή μου «Ό υπέρτατος κίνδυνος», συνταγμένη τόν Ιανουάριο του 1960 για να παρουσιασθεί από τό βήμα τής Ακαδημίας Αθηνών διά στόματος Κωνσταντίνου Βέη, Ακαδημαϊκού, έμποδισμένου τελικά να τήν παρουσιάσει.

Στήν Ανακοίνωση αυτή έγραφα εκτός από άλλα τά εξής: «Κατέχει τας

συνειδήσεις τῶν πλείστων ἐπιστημόνων, σήμερον εἰσέτι, ἡ παραδοσιακὴ γνώμη, καθ' ἣν ἡ πρόβασις τῆς ἐπιστήμης ἐπὶ τῆς Φύσεως ἀποφέρει καρπούς ἐξαισίους καθ' ἑαυτούς, μόνον δὲ ὑπὸ τῆς κακίας τῶν ἀνθρώπων χρησιμοποιούμενης ἐνίοτε καὶ ἐπὶ κακῶν ἐνῶ καὶ οἱ διαφανέντες ἄλλοτε κίνδυνοι ἐκ τῆς χρήσεως πρωτόγνωρων τότε δυνάμεων, ὡς ὁ ἀτμὸς ἢ ὁ ἠλεκτρισμὸς, ἀπεδείχθησαν ἔκτοτε ἀμελητέοι, οἱ κίνδυνοι δὲ τῶν ἐπιστημόνων ἐκ τῆς ἐργαστηριακῆς ἐρεύνης εἶναι ἀπλῶς τὸ ἀναγκαῖον τίμημα τῆς προαγωγῆς τῆς ἐπιστήμης, παραδεκτὸν χάριν τῆς προόδου τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐξ ἄλλου, κατέχει ἐπίσης τὰς συνειδήσεις τῶν πλείστων ἐπιστημόνων ὑπερήφανος πίστις περὶ ἀπολύτου ἀξίας τῆς προόδου, ἣς οὗτοι καὶ εἶναι οἱ καθ' ἐξοχὴν σκαπανεῖς, καὶ ἐν ταυτῶ ἡ σεμνὴ πεποίθησις πρὸς ἀπαραβίαστον ἐλευθερίαν αὐτῶν εἰς διεξαγωγὴν φυσικοεπιστημονικῆς ἐρεύνης, σιωπηρῶς ταυτιζομένης τῆς ἐλευθερίας ἐρεύνης πρὸς τὴν ἠθικὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου.

Εἶναι οἰκτρῶς ἀπατηλὴ ὅμως σήμερον ἡ ἀπηρχαιωμένη αὐτὴ καὶ συγκεχυμένη ἀξιολογία. Σήμερον ὁ παρακόλουθος τοῦ φυσικοεπιστημονικοῦ πειράματος κίνδυνος εἶναι ἤδη ἐνίοτε, ὡς ἐκ τῆς χρήσεως δυνάμεων τῆς Φύσεως τιτανείου μεγέθους ἢ καὶ ἀπροβλέπτου ἐκσπάσεως, οὐχὶ ἀπλῶς ὁ τραυματισμὸς εἴτε ἡ θανάτωσις τοῦ ἐπιστήμονος ἐρευνητοῦ ἢ καὶ τῶν ἐγγύς αὐτοῦ ἀνθρώπων, ὡς συνέβαινε μέχρι πρὸ τινῶν ἐτῶν, ἀλλὰ ἡ μαζικὴ ἐξόντωσις μυριάδων ἀνθρώπων. Σήμερον ἄρα, συμφυῆς καὶ τῆς καθαρᾶς φυσικοεπιστημονικῆς ἐρεύνης εἶναι ἤδη ἐνίοτε, πολλῶ δὲ μᾶλλον θὰ εἶναι προσεχῶς, ἀποτρόπαιος ἄνευ προηγουμένου κίνδυνος τῆς ἀνθρωπότητος, ὅπως ἀπαράδεκτος ἠθικῶς, ἅτε ὑπερβαίνων πᾶν μέτρον θεμιτῆς θυσίας, συνεπαγόμενος ἄλλωστε καὶ τῆς ἐλευθερίας, ὡς καὶ τῆς προόδου, ἀθλίαν ἐκμηδένισιν καὶ οἰκτρὰν χλεύην».

Στις 22 Μαΐου 1986 ἐνώπιον τῆς Ὀλομελείας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὡς Ἀκαδημαϊκὸς ἤδη ἀπὸ τὸ 1984, σὲ Ἀνακοίνωσή μου γιὰ τὸ ἴδιο ὑπερτατῆς σπουδαιότητος θέμα εἶπα μεταξύ ἄλλων: «Ἐν τῷ μεταξύ, τὸ 1956, δημοσιεύθηκε ἄρθρο μου στὸ περιοδικὸ *Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος* (τεῦχος 24 Μαΐου), ὅπου ἰδιαίτερα τόνιζα τοὺς κινδύνους ἀπὸ τὴν εἰρηνικὴν, λεγομένην, χρῆσιν τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας καὶ μὲ ἀπεύθυνση πρὸς τὴ σωφροσύνη τῶν οἰκονομικῶν ταγῶν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τῶν πολιτικῶν τῆς ἡγετῶν ἐπιζητοῦσα τὴν ἀποτροπὴν τῆς εὐεργετικῆς δῆθεν αὐτῆς, ἀφόρητα ὅμως ἐπικίνδυνης, καινοτομίας στὴν προσπάθεια γιὰ ἐφοδιασμὸ τῆς ἀνθρωπότητος μὲ πολύτιμη ἐνέργεια».

Τὸ περιοδικό, προοιμιακά στὴ δημοσίευση τοῦ ἄρθρου μου, εἶχε ἀπευθυνθεῖ στους ἐπὶ τοῦ θέματος εἰδικούς ἐπιστήμονες εἴτε ἀρμόδιους πολιτικούς καὶ εἶχε ζητήσῃ νὰ ἐκφράσουν ἀπὸ τίς στῆλες του ἀντιρρήσεις τυχόν. Δὲν ὑπῆρξε ἀνταπόκριση καμιά. Τὰ ἐπιχειρήματά μου ἐμφανίσθησαν πειστικότερα.

Ἐκτεταμένο ἄρθρο μου γιὰ τὸ ἴδιο θέμα δημοσιεύθηκε στὴν ἐφημερίδα Ἐλευθερία (φύλλα 24 καὶ 25 Ἰουλίου 1957). Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἔγραφα μετὰξὺ ἄλλων τὰ ἑξῆς, σὲ περιληπτικὴ τώρα διατύπωση:

Οἱ πέντε λέξεις «εἰρηνικὴ χρῆση τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας» βαυκαλιζοῦν τὴν φαντασίαν τῶν ἀνθρώπων μὲ ὄνειρα παραδεισιακῆς ἀφθονίας καὶ ἀνοσίας. Τί πρόκειται ὅμως πράγματι νὰ συμβαίνει, ἐὰν ὑπάρξει βιομηχανικὴ παραγωγή, πρὸς ἀθρόα χρῆση, πυρηνικῆς ἐνέργειας, ἔστω διὰ εἰρηνικούς μόνον σκοπούς; Πρῶτον, ὑφέρπει τὸ ἐνδεχόμενον, μὲ ἀφετηρία τὸ ἐργοστάσιο παραγωγῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας γιὰ εἰρηνικὴ χρῆση, ἓνα ἐπίβουλο Κράτος νὰ προβεῖ στὴν κρύφια ἐπιχείρηση παραγωγῆς καὶ ἀτομικῶν βομβῶν. Δεύτερον, ἐνδέχεται σὲ ὥρα πολέμου τὸ ἐργοστάσιο παραγωγῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας πρὸς εἰρηνικὴ χρῆση νὰ ὑποστῇ καταστροφικὸ βομβαρδισμό καὶ νὰ ἐκλύσει ραδιενέργεια σὲ μεγάλη ἔκταση γύρω του μὲ ἀποτρόπαιες συνέπειες καὶ γιὰ τοὺς ἐκεῖ ἀνθρώπους. Τρίτον, ἡ περὶ τὸ ἐργοστάσιο παραγωγῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας ἀτμόσφαιρα μολύνεται καθημερινὰ καὶ μόνον μὲ τὴ διάχυση ἀερίων ἀπὸ τίς καπνοδόχους του ὅσο ὑψηλοὶ καὶ ἂν εἶναι. Τέταρτον, ἀποτελεῖ ἄλυτο πρόβλημα ἡ ἐναπόθεση κάπου τῶν ραδιενεργῶν καταλοίπων τῆς παραγωγῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας, ὥστε νὰ μὴ ἐνέχουν ἐπικινδυνότητα φρικτὴ, ἕως καὶ στὸ ἀπώτερον μέλλον. Καὶ πέμπτον, ὑπάρχει πάντοτε ὁ κίνδυνος γιὰ σοβαρὴ βλάβη στὴ λειτουργία τοῦ ἐργοστασίου παραγωγῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας ἀπὸ οἰαδήποτε ἀπρόβλεπτη αἰτία μὲ συνέπειες ἀπαίσιες γιὰ τὸ φυσικὸ περιβάλλον σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ γιὰ τοὺς ἐκεῖ ἀνθρώπους.

Σήμερα, παρὰ τίς ὅποιες βελτιώσεις στους μηχανισμούς λειτουργίας τῶν ἐργοστασίων παραγωγῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας οἱ ἀποτρόπαιοι αὐτοὶ κίνδυνοι, σύμφυτοι μὲ τὴν πυρηνικὴ ἐνέργεια, δὲν ἔχουν παύσει νὰ ὑπάρχουν.

Ἰσχύει, φοβοῦμαι, καὶ σήμερα ὅ,τι ἔγραφα τότε, πρὶν πενήντα δύο χρόνια: Ἐὰν ἐξακολουθήσῃ καὶ ἀναπτυχθεῖ ὡς βιομηχανία ἡ παραγωγή πυρηνικῆς ἐνέργειας μὲ τὴν μέθοδο τῆς «διασπάσεως» τοῦ πυρῆνος τοῦ ἀτόμου, ἔστω καὶ γιὰ εἰρηνικούς μόνον σκοπούς, ἡ συσσώρευση τῶν πυρηνικῶν ἀπο-

βλήτων θὰ μεταβάλει μετὰ κάποια χρόνια τὴν Οἰκουμένη σὲ ἀπέραντο ναρκοπέδιο, πὺ ἀναδίδει καθημερινὰ δηλητηριώδεις ἀναθυμιάσεις, ἀφόρητα ἐπικίνδυνες γιὰ τὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων.

Καὶ μόνο, ἄρα, τὸ ἄλυτο αὐτὸ πρόβλημα, ὁ χειρισμὸς τῶν πυρηνικῶν ἀποβλήτων, ἀρκεῖ γιὰ νὰ ὑπαγορεύει τὴν ἀποτροπὴ τῆς προσφυγῆς στὴν πυρηνικὴ ἐνέργεια πρὸς εἰρηνικὴ χρῆση της.

Ἄλλὰ, παρὰ ταῦτα, οἱ κυβερνήσεις πολλῶν στὴν ἐποχὴ μας κρατῶν δὲν ἀποστέργουν τὴν οἰκτρὴ πολιτικὴ τῆς ἐμπιστοσύνης πρὸς τὴν πυρηνικὴ ἐνέργεια στὴν εἰρηνικὴ χρῆση της. Οὐδέποτε ἄλλοτε ὑπῆρξαν κυβερνήσεις τόσο κατώτερες τῆς καινότητος ἀπὸ τίς πρωτόφαντες περιστάσεις ἀποστολῆς των, τόσο ἐπιρρεπεῖς μάλιστα πρὸς ἐπιπόλαιη καὶ μικρόπνοη ἀντιμετώπιση μεγίστων προβλημάτων, κρίσιμων ὅχι μόνον γιὰ τὸ «εὐ ζῆν», ἀλλὰ καὶ ἀπλῶς γιὰ τὸ «ζῆν» τῶν ἀνθρώπων.

Ὅσοι ἄμεσα ἢ ἔμμεσα καθορίζουν στὴν ἐποχὴ μας τὸν ρυθμὸ τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος πρέπει νὰ διαθέτουν εἴποτε καὶ ἄλλοτε σωφροσύνη, ἀλλὰ καὶ διορατικότητα γιὰ τίς παρασυνέπειες ἰδιαιτέρα, συχνὰ βαρύτατα ἐπικίνδυνες, τῶν ἐκ πρώτης ὄψεως εὐεργετικῶν, μετα-ἐπιστημονικῶν συχνὰ ἐφευρέσεων πρὸς δράση μὲ χρῆση ἀποσπασμένων ἀπὸ τὴ Φύση δυνάμεων. Στὴν ἐποχὴ μας ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴ Φύση ἐπιβάλλεται εἴποτε καὶ ἄλλοτε, καθὼς ὁ ἄνθρωπος διαθέτει, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, τιτανικὲς δυνάμεις πρὸς δημιουργικὲς ἐπιδόσεις εἴτε πρὸς ἔργα καταστροφῆς. Στὴ συνείδησή μου ἔντονα προβάλλεται ἡ ρῆσις τοῦ Francis Bacon «Natura non imperatur sine parendo»: κυριαρχία, δηλαδή, τοῦ ἀνθρώπου ἐπάνω στὴ Φύση κατορθώνεται μόνο μὲ ὑποταγὴ σ' αὐτήν, καὶ ὅχι μὲ βιασμό της. Σὲ ὀρισμένες ὁμῶς προβάσεις τῆς ἐπιστήμης ἢ ἐπιτεύξεις τῆς τεχνικῆς, τρόπαια θεωρούμενες τῆς ἐποχῆς μας, δὲν ὑπάρχει σεβασμὸς πρὸς τὴ Φύση, ἀλλὰ μᾶλλον ἐπιτελεῖται βιασμὸς της μὲ αὐτές· καὶ οἶονεὶ ἐκδικεῖται ἡ Φύση τὸν ἄνθρωπο γιὰ τὸν βιασμό της.

Ἄς συγκεφαλαιώσωμε: τὸ ἀνθρώπινο γένος στοὺς αἰῶνες τῆς Ἱστορίας του, μέσα καὶ ἀντίκρου στὸν κόσμον, καὶ μεγαλούργησε καὶ τερατούργησε: τίμησε τὴν ὑπαρξή του, μὲ θεσπέσιες ἐπιτεύξεις, ἐγκοσμιοτικὲς αἰδίων ἀξιών, ὥστε νὰ καταστῆ μὲ αὐτές ὁ κόσμος ἐξαίσιον πεδίου ἀγαθῶν πολιτισμοῦ καὶ ἄθλων ἀρετῆς· ἀλλὰ καὶ ἀτίμασε τὴν ὑπαρξή του μὲ ἀπαίσιες πράξεις, ἀντίθετες πρὸς τίς ὑπαγορεύσεις τῶν αἰδίων ἀξιών, κατασυχντικὲς τῆς ἐλευθερίας, προνομιακοῦ χαρίσματος, διακριτικοῦ τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὰ ζῶα, ὥστε

νά καταστῆ με αὐτὲς ὁ κόσμος καὶ πεδίο πολλαπλῆς κακουργίας, χλευαστικῆς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς.

Τῆς μεγαλουργίας καὶ τῆς τερατουργίας τοῦ ἀνθρώπινου γένους, στοὺς πρόσφατους αἰῶνες προπάντων, σπουδαῖος συντελεστής, ἰδιαίτερα δραστικός, ὑπῆρξε ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη, ὡς χορηγήτρια ἐδραίων γνώσεων, ἀπαραίτητων καὶ ὑποκινητικῶν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ ὑπερανάπτυξη τῆς τεχνικῆς, στὴν παραγωγή, στὴ συγκοινωνία, στὴν ἐπικοινωνία, στὸν ὄπλισμό.

Ἄδυνατῶ νὰ φαντασθῶ, ποιά θὰ ἦταν ἡ κατάστασις τῆς ἀνθρωπότητας, χωρὶς τὴ μεγαλουργοῦ συμβολὴ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Ὁ Σοφοκλῆς, στὸ ἔργο του Ἄντιγόνη ἐκφράζει τὸν θαυμασμό του γιὰ τὸν ἄνθρωπο («οὐδὲν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει»), με ποιητικὴ ἐξαρση τοῦ ἐξαίσιου κατορθώματος δαμασμοῦ ἀπὸ αὐτὸν δυνάμεων καὶ στοιχείων τῆς Φύσεως, χωρὶς τὴ συνδρομὴ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Διαλογιζόμεστε, ποιά ἔμπνευση θὰ ἐπαρκοῦσε γιὰ νὰ ὑμνηθοῦν οἱ πολὺ μεταγενέστερες τοῦ Σοφοκλέους θαμβωτικὲς ἐπιτεύξεις τῆς ἀνθρωπότητας, με χρῆση τῆς ἔκγονης τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης τεχνικῆς, ἰδιαίτερα στοὺς νεώτερους χρόνους.

Ἄς ὑπερβῶμε ὅμως τὴν ἀνύμνηση τῶν θεσπέσιων παροχῶν τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα, καὶ ἄς ἀναλογισθοῦμε τὴ σύγχρονή μας κατάστασις τῶν προϋποθέσεων γιὰ τὴν ὕπαρξη τῆς ἀνθρωπότητας, καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἀρνητικῶν.

Στὴν ἐποχὴ μας ὑπάρχουν ἀποτρόπαιοι κίνδυνοι γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα: οἱ προερχόμενοι ἀπὸ τὴν ὑπερθέρμανση τῆς Γῆς, τὴ ρύπανση τῆς ἀτμοσφαιρας καὶ τῶν ὑδάτων καὶ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ κλίματος, οἰκτρὰ ἔργα τῆς ὑπερναπτυγμένης βιομηχανίας προπάντων, καὶ οἱ προερχόμενοι ἀπὸ τὴν ὕπαρξη καὶ τὴν κατασκευὴ ἀτομικῶν βομβῶν, ἀπὸ τὴν πυρηνικὴ ἐνέργεια καὶ στὴν εἰρηνικὴ χρῆση τῆς, ἀλλὰ —κάτι ἀγνωσμένο μᾶλλον καὶ δύσκολα παραδέξιμο— καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καθ' ἑαυτὴν σὲ κάποιες ὑπερπάρτολμες προβάσεις τῆς.

Καὶ χρειάζεται εἴποτε καὶ ἄλλοτε ἄξια τῶν δεινῶν περιστάσεων πολιτικὴ με οἰκουμενικὴ ἐπιβολή, καὶ ἱκανὴ νὰ σωφρονίσει καὶ νὰ κατευθύνει τοὺς οικονομικοὺς καὶ ἄλλους ταγούς τῆς ἀνθρωπότητας ἢ καὶ τοὺς ματαιόδοξους ἐπιστήμονες, ὡς «κυριωτάτη καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονική... τῶν ἐπιστημῶν ἢ δυνάμεων», ὅπως τὴν ὀρίζει ὁ Ἀριστοτέλης⁶ (Ἠθικά Νικομάχεια 1094a 26-27).

6. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Μελετήματα Φιλοσοφίας, 1978, σσ. 185-200.

Καίριο θέμα τῆς πολιτικῆς αὐτῆς πρέπει νὰ εἶναι ἡ προστασία τῆς Φύσεως ἀντίκρου στὸν κίνδυνον ἀπὸ ἀνθρώπινη δράση, βλαπτικὴ τῆς εὐρυθμίας της, καθὼς τὰ ὅρια τῆς ἀντοχῆς της πρὸς ἀνθρώπινες ὑπερβασίες φαίνονται ἤδη ἐγγύτατα· καὶ ἄς μὴ λησμονοῦμε τὴ μοναδικὴ ἀξία τῆς συμβολῆς της, ἀπόλυτα κρίσιμης γιὰ τὴν ὕπαρξιν τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Τὸ παραδοσιακὸ θέμα τῆς πολιτικῆς, ἡ ρύθμισις τῶν διανθρώπινων ἢ καὶ τῶν διακρατικῶν σχέσεων, παραμένει καὶ στὴν ἐποχὴ μας ἀνεκτόπιστο· ἀλλὰ τὸ μέγα θέμα τῆς πολιτικῆς στὴν ἐποχὴ μας εἶναι ἡ ρύθμισις τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴ Φύσιν, αὐστηρὰ ἐλεγκτικὴ της, καὶ ὅπου χρειάζεται ἀπαγορευτικὴ της, ἀκόμη καὶ τῆς πιὸ ὑποσχετικῆς μεγάλων προόδων τῆς οἰκονομίας ἢ τῆς ἐπιστήμης, ἐὰν τυχὸν συντρέχει κίνδυνος ὑψηλοῦ βαθμοῦ, ἄμεσος ἢ ἀπώτερος, ἔκγονος τῆς προκλημένης ἀπὸ αὐτὴν δυσλειτουργίας τῆς Φύσεως.

Τολμῶ νὰ προτείνω πρωτοβουλία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, μὲ τὸ δικαίωμα τῶν πρεσβείων της ὡς κληρονόμου τῆς πρώτης ἀνά τὴν Οἰκουμένη Ἀκαδημίας, γιὰ σύγκλησιν Διεθνoῦς Συνεδρίου κορυφαίων ἐκπροσώπων τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης πρὸς σύνταξιν ἀπολογισμοῦ τῶν πεπραγμένων τῆς φυσικοεπιστημονικῆς ἔρευνας στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα καὶ πρὸς καθορισμὸ τῶν θεμιτῶν ὁρίων της ἐφεξῆς, ἀποτρεπτικὸ τοῦ ὑπέρτατου κινδύνου τῆς ἀνθρωπότητος.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΡΑΦΕΙΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΘΗΝΩΝ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

I. ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Κατά τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 2009 κυκλοφόρησε ὁ ὑπ' ἀριθ. 41 τόμος τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου καὶ ὁ αὐτοτελὴς τόμος τοῦ Παραρτήματος αὐτῆς ἀριθ. 9 (περὶ τοῦ περιεχομένου αὐτῶν βλ. Πεπραγμένα τοῦ ΚΕΙΕΔ ἔτους 2008 στὸν τόμο 83 τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν). Ἐπίσης, κατὰ τὶς Συνεδρίες τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΚΕΙΕΔ τῆς 25ης/6/2009 καὶ 21ης/1/2010, ἐγκρίθησαν πρὸς δημοσίευση στὸν ἐπόμενον τόμο τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ ΚΕΙΕΔ, τὸν 42ο, καὶ στὰ δύο Παραρτήματα αὐτῆς, ὑπ' ἀριθ. 10 καὶ 11, οἱ ἀκόλουθες μελέτες καὶ μονογραφίες τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου καὶ ἄλλων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου, οἱ ὅποιες ἀναφέρονται διεξοδικὰ σὲ εἰδικότερα ζητήματα τοῦ ἐνοχικοῦ, ἐμπραγμάτου, οἰκογενειακοῦ, κληρονομικοῦ, δικονομικοῦ, ναυτικοῦ, ἐμπορικοῦ καὶ δημοσίου δικαίου τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς, βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου. Ἡ σχετικὴ καὶ πρωτοτύπως δημοσιεύομενη στὴν σειρά τῶν ἐκδόσεων τοῦ ΚΕΙΕΔ ὕλη ἔχει ἤδη συγκεντρωθεῖ καὶ εἶναι ἕτοιμη πρὸς δημοσίευση ὡς ἀκολούθως:

A. Ἐπετηρίς ΚΕΙΕΔ, τ. 42 (2010):

1. Αἰκατερίνη Μανδάλáκη, «Κριτικές παρατηρήσεις στὴν ἐπιγραφή ICret Ix (Ἐλτυνία) 2», σ. 9-42.

2. Φωτεινὴ Δεκάζου - Στεφανοπούλου, «Ἔργασίες καὶ δραστηριότητες γυναικῶν στὴν κλασικὴ Ἀθήνα», σ. 43-65.

3. Richard V. Cudjoe - Sophia Adam-Magnissali, «Family Law in "Demosthenes" 43: Against Makartatos, 75», σ. 67-93.

4. Ἐλένη Δ. Καραμπάτσου, «Ἀπὸ τῆ Ρώμη στὴν Ἀστυπάλαια: μὴ ἀθωωτικὴ ἀπόφαση τοῦ Αὐγούστου, I. Knidos 34», σ. 95-109.

5. Δημ. Καράμπελα, «Νομικές “στάσεις” και έλληνικά δίκαια από τόν Έρμαγόρα στον Έρμογένη», σ. 111-134.

6. Λίζα Μπένου, «Οί “συλλογές” νόμων του 14ου αιώνα: Έργα αποθησαυρισμού νομικῶν διατάξεων ἢ νέα πρόταση κωδικοποίησης;», σ. 135-146.

7. Ίω. Χατζάκη, «Υίοθετημένα και “ἀναθρεπτά” παιδιά. Ο νομικός θεσμός και ἡ πρακτική του εφαρμογή στην κοινωνία τῆς βενετικῆς Κρήτης», σ. 147-180.

8. Γ. Ε. Ροδολάκη, «Ἡ σύμβαση ναυπήγησης και οί συναφεῖς με αὐτή συμβάσεις για τὴν προμήθεια ξυλείας και ἄλλων ὕλικῶν. Από τὴν Κέρκυρα στην Ὑδρα (τέλη 15ου-μέσα 19ου αἰ.)», σ. 181-219.

9. Δημ. Αποστολόπουλου, «Ένας Ἀρμενόπουλος πὸν ἦταν σὲ ἀφάνεια. Μία, ἀκόμα, ἀθησαύριστη ἀπόδοση τῆς “Ἐξαβίβλου” στὴ δημόδη (ante 1741)», σ. 221-236.

10. Ἀναστασία Παληοῦ, «Παράλληλη δικαιοδοσία δικαστικῶν ὀργάνων ἐπὶ γαμικῶν διαφορῶν στην Κοζάνη στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ.», σ. 237-268.

B. Παράρτημα τῆς Ἐπετηρίδος, ἀριθ. 10 (2010): Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη, σὲ συνεργασία με τὴν κα Ἐλένη Κύρτση-Νάκου, «Ἡ νομολογία τοῦ κριτηρίου τῆς “Κομπανίας τῶν Ρωμαίων πραγματευτῶν τοῦ Συμπίου Τρανσυλθανίας” (17ος-18ος αἰ.). Πηγές Δικαίου τοῦ ἀπόδημου ἑλληνισμοῦ ἐπὶ ὀθωμανικῆς κυριαρχίας».

Γ. Παράρτημα τῆς Ἐπετηρίδος, ἀριθ. 11 (2010): Ἡ. Ἀρναούτογλου – D. Mirhady – M. J. Sundahl, «A New Working Bibliography of Ancient Greek Laws (6th-4th centuries BC)».

II. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

1) Συλλογικὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα ὑπὸ τὸν τίτλο «Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου», τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ συνέχεια και συμπλήρωση τοῦ ὑπὸ Δημητρίου Γκίνη καταρτισθέντος *Περιγράμματος τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 26 ἔτους 1966).

Τὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καρπὸ τριετοῦς ἐρευνητικῆς ἐργασίας τῆς Διευθύντριας τοῦ Κέντρου κας Λυδίας Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη και τῶν ἐρευνητῶν αὐτοῦ κ.κ. Ἡ. Ἀρναούτογλου και Ίω. Χατζάκη περιλαμβάνει κα-

ταρχήν τις ελληνόγλωσσες, ιταλικές, γαλλικές και λατινικές πηγές του έλληνισμού τής μεταβυζαντινής περιόδου οι όποιες έχουν εκδοθεί από τó έτος 1966 έως τó 2007. Άποτελεϊ επίσης συμπλήρωμα τού *Περιγράμματος* τού Δημ. Γκίνη δεδομένου ότι έχουν αποδελτιωθεί και συμπεριληφθει 525 βιβλιογραφικές παραπομπές οι όποιες έχουν δημοσιευθει πριν από τó έτος 1966, έτος εκδόσεως τού *Περιγράμματος* υπό Δ. Γκίνη. Στο πλαίσιο τής έρευνητικής έργασίας διενεργήθηκε ή περισυλλογή, ή έπεξεργασία, ó χαρακτηρισμός, ή ταξινόμηση και ή εύρετηρίαση χιλιάδων νομικών έγγραφων τής μεταβυζαντινής περιόδου πού άφορουν δικαϊκές σχέσεις, δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου, τού υπόδουλου έλληνισμού. Επίσης καταχωρίσθηκε πλθθος άποσπασμάτων τών κειμένων εκείνων τά όποια παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τήν εξέλιξη τού δικαίου τού έλληνισμού από τó έτος 1204 έως τήν ίδρυση τού νέου έλληνικού κράτους ή τήν προσάρτηση συγκεκριμένων ελληνικών περιοχών σέ αυτό. Ειδικότερα, κατά τή διάρκεια τού έτους 2009, οι έρευνητές συνέχισαν τήν περισυλλογή, έπεξεργασία, ταξινόμηση και εύρετηρίαση νομικών πηγών οι όποιες εκ παραδρομής είχαν παραλειφθει στο υπό Δημητρίου Γκίνη καταρτισθέν *Περίγραμμα*. Από τις περισυλλεγείσες πηγές επελέγησαν πρós καταχώριση τά πλέον ενδιαφέροντα άποσπάσματα τά όποια και καταχωρίσθηκαν στην ύλη τού υπό έκδοση τόμου. Παράλληλα ó έρευνητής τού Κέντρου κ. Ίω. Χατζάκης συνέχισε τήν περισυλλογή, έπεξεργασία και καταχώριση άποσπασμάτων τών λατινικών, γαλλικών και ιταλικών κειμένων τής μεταβυζαντινής περιόδου, οι όποιες έχουν εκδοθει έως τó έτος 2007, προκειμένου οι ξενόγλωσσες αυτές πηγές, κείμενα μεγάλης σπουδαιότητας για τήν ιστορία τού δικαίου τού λατινοκρατούμενου έλληνισμού, νά παρουσιασθουν, με τήν αυτην ακριβώς μεθοδολογία πού τηρήθηκε για τις ελληνόγλωσσες νομικές πηγές, σέ αυτοτελή τόμο. Κατόπιν τής επιτυχοϋς ολοκληρώσεως όλων τών άνωτέρω έρευνητικών έργασιών, ή δημοσίευση τού έργου εγκρίθηκε από τήν Έφορευτική Έπιτροπή τού Κέντρου και πρόκειται νά πραγματοποιηθει, υπό τήν έπιμέλεια τού ΚΕΙΕΔ, εντός τού έτους 2010 στη σειρά τών *Πραγματειών* τής Άκαδημίας Άθηνών. Συγκεκριμένα πρόκειται νά δημοσιευθουν δύο αυτοτελείς τόμοι, έκαστος 500 περίπου σελίδων. Ο πρώτος, υπό τήν έπιμέλεια-εισαγωγή τής Διευθύντριας τού Κέντρου και με συγγραφείς τούς κ. κ. Λυδία Παπαρρήγα-Άρτεμιάδη, Ή. Άρναούτογλου και Ίω. Χατζάκη, τιτλοφορείται *Περίγραμμα τής Ιστορίας τού Μεταβυζαντινού Δικαίου. Τά ελληνικά κείμενα*. Ο δεύτερος, με συγγραφέα τόν έρευνητή κ. Ίω. Χατζάκη και με τήν έπιμέλεια-εισαγωγή τού ίδιου, έχει

τίτλο *Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου τοῦ λατινοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ. Τὰ λατινικά, ἰταλικά καὶ γαλλικά κείμενα.*

2) Συλλογικὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα ὑπὸ τὸν τίτλο «Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Τὰ ὀθωμανικά κείμενα».

Μὲ σκοπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἐποπτικῆς παρουσιάσεως τῶν νομικῶν πηγῶν τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου ἡ Διευθύντρια ὑπέβαλε στὴν Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ ΚΕΙΕΔ πρόταση καταρτίσεως ἰδιαίτερου τόμου *Περιγράμματος τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου* ὁ ὁποῖος θὰ συμπεριλάβει τίς ὀθωμανικὲς νομικὲς πηγές οἱ ὁποῖες ἔχουν δημοσιευθεῖ σὲ μετάφραση ἢ σὲ πρωτότυπο κείμενο. Τὸ ἔργο, τὴν προετοιμασίαν τοῦ ὁποῖου ἀνέλαβε, μὲ τὴ συνεργασίαν τοῦ ΚΕΙΕΔ, ἡ καθηγήτρια τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κα Σοφία Τζαρίδου-Τζωρτζακάκη, πρόκειται νὰ συμπεριλάβει τίς δημοσιευθεῖσες ὀθωμανικὲς νομικὲς πηγές οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὸ δημόσιο ἢ ἰδιωτικὸ δίκαιο κατὰ τὸ μέρος ποῦ ἀφοροῦν στὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου τοῦ τουρκοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ. Εἰδικότερα πρόκειται νὰ συμπεριληφθοῦν οἱ «κανονναμέδες» (δηλαδὴ οἱ πολιτικοὶ νόμοι), τὰ φερμάνια καὶ τὰ «θεράτια» (σουλτανικά διατάγματα), οἱ ἱεροδικαστικὲς ἀποφάσεις, οἱ ὀθωμανικοὶ κώδικες ἀπογραφῶν πληθυσμοῦ καὶ ἀκίνητης περιουσίας, τὰ ὀθωμανικά κτηματικά καὶ φορολογικά ἀρχεῖα κ.ἄ. Ἡ ταξινόμηση καὶ παρουσίαση τῶν ὀθωμανικῶν νομικῶν πηγῶν θὰ ἀκολουθήσει τὴν αὐτὴ μεθοδολογίαν ἣ ὁποία τηρήθηκε κατὰ τὴν προετοιμασίαν καὶ ἐκδόσιν τῶν ἑλληνογλωσσῶν, ἰταλικῶν, λατινικῶν καὶ γαλλικῶν κειμένων τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου. Ἡ ἐκδόσις πρόκειται ἐπίσης νὰ συμπεριλάβει ἀποσπάσματα τῶν πηγῶν ἐκείνων οἱ ὁποῖες θὰ κριθοῦν ὡς οἱ πλέον ἐνδιαφέρουσες γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου τοῦ τουρκοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ καθὼς καὶ σύντομες περιλήψεις τοῦ περιεχομένου τῶν πηγῶν ἀνά λῆμμα γιὰ τὴν διευκόλυνσιν τῶν Ἑλλήνων ἐρευνητῶν. Ἐπίσης θὰ συμπεριλάβει τὴ βιβλιογραφίαν τῶν παρουσιαζομένων λημμάτων, εὑρετήρια (νομικῶν ὄρων καὶ τόπων) καθὼς καὶ γλωσσάριον τῶν πλέον συχνὰ ἀπαντωμένων στὰ κείμενα νομικῶν ὀθωμανικῶν ὄρων.

3) Συλλογικὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα ὑπὸ τὸν τίτλο «*Vaticanus Graecus 2639. Νοταριακά ἐγγράφα τῆς φραγκικῆς καὶ ὀθωμανικῆς περιόδου.*»

Κατὰ τὸ ἔτος 2008, κατόπιν σχετικῆς προτάσεως τοῦ τότε Ἐπόπτη τοῦ ΚΕΙΕΔ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μενελάου Τουρτόγλου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐντοπίσει τὸν κώδικα *Vaticanus Graecus 2639* κατὰ τὴ διάρκειαν ἐρευνητικῆς του

ἀποστολῆς στὴ Βατικανὴ Βιβλιοθήκη, ἡ Διευθύντρια τοῦ ΚΕΙΕΔ ἀπηύθυνε σχετικὸ αἴτημα πρὸς τὴν Biblioteca Apostolica Vaticana ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ προμηθεύθηκε ψηφιοποιημένο τὸ σχετικὸ κείμενο. Πρόκειται γιὰ εὐμεγέθη (φύλλα 232), πυκνογραμμμένο καὶ ἰδιαίτερος πολὺτιμο κώδικα τῆς σειρᾶς τῶν *Codici Vaticani Graeci*, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει 155 ἑλληνόγλωσσα νοταριακὰ ἔγγραφα, διαφόρων νοταρίων, καγκελλαρίων καὶ ταβουλλαρίων τῆς Νάξου, ἀπὸ τὰ ὁποία ὀρισμένα χρονολογοῦνται στὰ πρῶτα ἔτη μετὰ τὴν ἙΛωση, ἐνῶ τὰ τελευταῖα τοποθετοῦνται χρονολογικὰ στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. Λόγω τῆς σπουδαιότητος τῶν ἐγγράφων αὐτῶν γιὰ τὸ ἀπονεμόμενο δίκαιο, κυρίως τὸ ἀστικό, πιθανόν ὅμως καὶ τὸ ποινικὸ καὶ τὸ δημόσιο δίκαιο, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες μετὰ τὴν ἙΛωση—αἰῶνες γιὰ τοὺς ὁποίους διαθέτουμε ἐλλιπέστατες νομικὲς πληροφορίες λόγω τῆς σπανιότητος τῶν ἀρχαιακῶν πηγῶν—ἀλλὰ καὶ τῆς εὐρυτάτης ἱστορικῆς περιόδου τῶν τεσσάρων περίπου αἰῶνων (ἔτη 1472-1799) τὴν ὁποία καλύπτουν τὰ περιλαμβανόμενα ἔγγραφα, εἶναι ἀδιαμφισβήτητο ὅτι ὁ *Vaticanus Graecus 2639* παρέχει πλῆθος πληροφοριῶν γιὰ τὸν νομικὸ βίو τῆς Νάξου, καὶ κατ' ἐπέκτασιν τοῦ κυκλαδικοῦ χώρου, τῆς φραγκικῆς καὶ ὀθωμανικῆς περιόδου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ Διευθύντρια τοῦ Κέντρου ὑπέβαλε πρὸς τὴν Ἑφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ τὴν πρότασιν νὰ ἀναλάβει τὸ Κέντρο τὴ μεταγραφή καὶ σχολιασμὸ τοῦ ἀνωτέρου κώδικα. Ἡ Ἑφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ ἀποδέχθηκε τὴν πρότασιν (Συνεδρία τῆς 17ης/9/2009) καὶ ἀνέθεσε κατ' ἀποκλειστικότητα στὴν ἐρευνήτρια τοῦ ΚΕΙΕΔ κα Δῆμητρα Καραμπούλα τὴν ἐκπόνησιν τῶν δύο πρώτων φάσεων τοῦ προγράμματος δηλαδή: α) τὴν ἀντιπαραβολὴν ἐκάστης τῶν πηγῶν μετὰ τὶς πηγὰς πού ἔχουν δημοσιευθεῖ ἕως σήμερον σὲ μονογραφίαις ἢ περιοδικὰ προκειμένου νὰ διερευνηθεῖ τὸ ἀνέκδοτο τῶν πηγῶν αὐτῶν καὶ β) τὴ μεταγραφή τῶν κειμένων.

4) Συλλογικὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα ὑπὸ τὸν τίτλον «Βιβλιογραφικὴ ὀργάνωσις καὶ τεκμηρίωσις τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῶν Ἀρχείων τοῦ ΚΕΙΕΔ».

Στὸ πλαίσιον τοῦ ἀνωτέρου προγράμματος περαιώθηκε ἕως τὸν Ἰούνιον τοῦ 2009 ἀπὸ τὴν ἑμμισθὴ συνεργάτιδα τοῦ Κέντρου, φιλόλογον κα Εὐγ. Καμηλάρη, ἡ ἀναταξινόμησις ὅλων τῶν ἱστορικῶν καὶ νομικῶν βιβλίων, τῶν τόμων τῶν πηγῶν τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου, τῶν σύμμικτων τόμων συνεδρίων καθὼς καὶ τῶν λεξικῶν τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κέντρου. Ἐπίσης ὁλοκληρώθηκε ὁ ἔλεγχος καὶ ἡ καταγραφή τῶν λαθῶν ἢ παραλείψεων σὲ κύρια στοι-

χειά τῶν ἀνωτέρω βιβλίων, ὅπως αὐτὰ προβάλλονται στήν ἠλεκτρονική βάση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (ἔλεγχος περίπου 10.000 τόμων βιβλίων καταγεγραμμένων στό ΚΕΙΕΔ). Ἡ ἀναταξινόμηση ἔγινε μέ βάση τήν προσαρμογή τῶν ἀρχῶν τοῦ διεθνoῦς ταξιθετικοῦ συστήματος στίς ἀνάγκες τῶν χρηστῶν τῆς συγκεκριμένης βιβλιοθήκης.

Ἀπό τὸν Σεπτέμβριο τοῦ ἔτους 2009, ἡ θεολόγος κα Ἑλένη Μπαζίνη, ἐκπαιδευτικός ἀποσπασμένη στή Βιβλιοθήκη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἡ ὁποία ἔχει τοποθετηθεῖ προσωρινῶς στό Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου γιά τίς ἀνάγκες τῆς βιβλιοθήκης του, ἀνέλαβε, κατόπιν σχετικῆς ἀποφάσεως τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς καί ὑπό τήν ἐποπτεία τῆς Διευθύντριας τοῦ ΚΕΙΕΔ, νά συνεχίσει τίς ἐκκρεμεῖς ἐργασίες τοῦ προγράμματος, οἱ ὁποῖες ἦσαν οἱ ἀκόλουθες: α) ἀναταξινόμηση τῶν πηγῶν τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου, τῶν τόμων συνεδρίων καί τῶν καταλόγων τοῦ ΚΕΙΕΔ, β) καταγραφή, ἐκτύπωση καί ἐπικόλληση ἐτικετῶν, προστασία τῆς ράχης ὄλων τῶν βιβλίων μέ ἐπικόλληση διαφανειῶν, γ) συνέχιση τῆς καταγραφῆς τῶν λαθῶν καί παραλείψεων σέ καταχωρίσεις βιβλίων ΚΕΙΕΔ στήν ἠλεκτρονική βάση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν σέ εἰδικό ἠλεκτρονικό ἀρχεῖο τὸ ὁποῖο πρόκειται νά ἀποσταλεῖ στήν Κεντρική Βιβλιοθήκη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν γιά περαιτέρω ἐπεξεργασία, δ) παραγγελίες νέων βιβλίων ἔτους 2010, ἔλεγχος ἐκκρεμῶν παραγγελιῶν ἀπό προηγούμενα ἔτη γιά νά διαπιστωθοῦν τὰ ἐναπομένοντα κενά μέσω καί διασταύρωσης μέ τίς παραλαβές ἄλλων Κέντρων, ε) καταγραφή τῶν βιβλίων τοῦ ὑπογείου τοῦ ΚΕΙΕΔ τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι χρηστικά γιά τὸ συγκεκριμένο Κέντρο ἢ ἀποτελοῦν πολλαπλᾶ ἀντίτυπα τῆς βιβλιοθήκης του καί συνεπῶς μποροῦν νά ἀποσταλοῦν σέ ἄλλες βιβλιοθήκες γιά ἀποσυμφόρηση τοῦ κτηρίου τῆς Ἀναγνωστοπούλου 14, ὕστερα καί ἀπὸ σχετικὴ ὑπόδειξη τοῦ κ. Γενικοῦ Γραμματέως, στ) καταγραφή καί στό βιβλίο εἰσαγωγῆς καί σέ ἠλεκτρονικό ἀρχεῖο τῶν βιβλίων πού ἀποτελοῦν ἀντικείμενο δωρεῶν ἢ ἀνταλλαγῶν τοῦ Κέντρου μέ ἰδιώτες ἢ ἄλλους ἐρευνητικούς φορεῖς καθὼς καί τῶν ἀνατύπων μελετῶν οἱ ὁποῖες περισυλλέγησαν καί φωτοτυπήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἐρευνητῆς τοῦ Κέντρου ἀπὸ ἄλλες βιβλιοθήκες γιά τίς ἀνάγκες τοῦ προγράμματος τοῦ «Περιγράμματος τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου», ζ) κατάρτιση καταλόγου πολυτίμων βιβλίων τοῦ ΚΕΙΕΔ καί περιγραφή αὐτῶν, καί η) ἀποδελτίωση-σύντομη περιγραφή τῶν ἀρχείων τοῦ ΚΕΙΕΔ πού ἀφοροῦν τήν καποδιστριακὴ περίοδο καί ἀποτελοῦν ἀποθησαύρισμα παλαιότερων ἐρευνητικῶν ἀποστολῶν

του ΚΕΙΕΔ. Από τις ανωτέρω εργασίες, με την εποπτεία της Διευθύντριας του Κέντρου και τη συνεργασία και των ερευνητών κ.κ. Η. Αρναούτογλου και Ίω. Χατζάκη, οι αριθ. α'-στ' ολοκληρώθηκαν εντός του έτους 2009. Έπισημαίνεται ότι το αρχείο το οποίο έχει ήδη σταλεί προς ενημέρωση-διόρθωση της ηλεκτρονικής βάσεως της Κεντρικής Βιβλιοθήκης της Ακαδημίας Αθηνών αριθμεί σήμερα 2.158 καταγραφές βιβλίων και ανατύπων ταξινομημένων σε ειδικές στήλες στις οποίες δεικνύονται: 1) οι παραλείψεις της ηλεκτρονικής βάσεως της Κεντρικής Βιβλιοθήκης της Ακαδημίας Αθηνών, 2) τα λάθη σε καταχωρίσεις ειδικών ταξιθετικών αριθμών και 3) η πλήρης απουσία αναφοράς του βιβλίου ή του ανατύπου στη βάση της Κεντρικής Βιβλιοθήκης.

III. ΕΡΓΑ ΨΗΦΙΑΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Κατόπιν προσκλήσεως του κ. Γενικού Γραμματέως, καθηγητού κ. Νικόλαου Ματσανιώτη, για συμμετοχή των Έρευνητικών Κέντρων και Γραφείων της Ακαδημίας στο Έπιχειρησιακό Πρόγραμμα «ΕΣΠΑ. Ψηφιακή Σύγκλιση. Προβολή του έργου των Έρευνητικών Κέντρων της Ακαδημίας Αθηνών στον παγκόσμιο ιστό» ή Διεύθυνση του Κέντρου υπέβαλε τον Μάρτιο και Απρίλιο του 2009 τις προτάσεις του ΚΕΙΕΔ για ψηφιοποίηση των εκδόσεων, αρχείων και προγραμμάτων του. Η Έφορευτική Έπιτροπή ένεκρινε ομοφώνως τις ανωτέρω προτάσεις οι οποίες αναφέρονται: α) στην ψηφιοποίηση του ολοκληρωθέντος πλέον δότουμου έργου του «Περιγράμματος της Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου» και β) στην ψηφιοποίηση των εκδόσεων του Κέντρου από την ίδρυσή του έως σήμερα (50 τόμοι Έπετηρίδος και Παραρτημάτων -15.000 περίπου σελίδες).

IV. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Τέλος, κατά το έτος 2009, η Διευθύντρια και οι ερευνητές του Κέντρου συμμετείχαν με έπιστημονικές ανακοινώσεις σε διεθνή και πανελλήνια συνέδρια.

Όσον αφορά στην κατ' ιδίαν έπιστημονική δραστηριότητα των ερευνητών του Κέντρου αναφέρουμε συνοπτικώς τα ακόλουθα:

1. Η Διευθύντρια του Κέντρου κα Λυδία Παπαρρήγα-Άρτεμιάδη, πέραν των διοικητικών της καθηκόντων, έπιμελήθηκε της συγκεντρώσεως της

ὕλης τοῦ ὑπὸ ἐκδόσῃ 42ου τόμου τῆς Ἐπετηρίδος καὶ τῶν δύο Παραρτημάτων αὐτῆς. Ἀνέλαβε τὴν ἐποπτεία καὶ τὸν γενικὸ συντονισμό τῶν ἐρευνητικῶν δραστηριοτήτων στὰ πλαίσια τῶν τριῶν ὑπὸ ἐξέλιξη ἐρευνητικῶν προγραμμάτων τοῦ ΚΕΙΕΔ «Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Τὰ ἑλληνικὰ κείμενα», «Vaticanus Graecus 2639» καὶ «Βιβλιογραφικὴ ὁργάνωσις καὶ τεκμηρίωσις τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῶν Ἀρχείων τοῦ ΚΕΙΕΔ». Εἰδικότερα στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος «Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Τὰ ἑλληνικὰ κείμενα» ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐπιλογή ἀποσπασμάτων τῶν νομικῶν πηγῶν οἱ ὁποῖες ἀποδελτιώθηκαν ἐντὸς τοῦ 2009, τὸν νομικὸ χαρακτηρισμό τους, μὲ τὴ διαμόρφωσις τοῦ εὑρετηρίου τῶν νομικῶν ὄρων καθὼς καὶ μὲ τὴ διόρθωσις ὅλου τοῦ Corpus τῶν νομικῶν κειμένων τοῦ ἔργου προκειμένου τοῦτο νὰ δοθῆι πρὸς ἐκτύπωσι στὸν ἀνάδοχο τοῦ ἔργου. Ἐπίσης ἀσχολήθηκε μὲ τὴν κατάρτισι τῆς ἐκτεταμένης εἰσαγωγῆς ἣ ὁποία θὰ προηγεῖται τῆς ἐκδόσεως. Στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος «Vaticanus Graecus 2639» προέβη σὲ μία προκαταρκτικὴ διερεύνησι τοῦ ἀνεκδότου τῶν κειμένων τοῦ κώδικα προκειμένου νὰ προβεῖ στὴ σχετικὴ εἰσήγησι πρὸς τὴν Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ (Συνεδρία τῆς 17ης/9/2009). Ἐπίσης προέβη σὲ σχετικὸ ἔλεγχο τῆς ὀρθῆς περαιώσεως τῆς πρώτης φάσεως τοῦ προγράμματος ἀπὸ τὴν ἐρευνήτρια κα Δ. Καραμπούλα καὶ ὑπέδειξε σχετικὰ συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις ἐπὶ τοῦ υποβληθέντος ἐγγράφου ὑπομνήματος τῆς ἐρευνήτριας. Τέλος, στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος «Βιβλιογραφικὴ ὁργάνωσις καὶ τεκμηρίωσις τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῶν Ἀρχείων τοῦ ΚΕΙΕΔ» προέβη στὴν ταξινόμησι τῶν τόμων τῶν πηγῶν τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου ποὺ ἀναφέρονται στὴ ρωμαιοβυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ περίοδο καὶ ἄσκησε τὴν ἐποπτεία ἐπὶ ὄλων τῶν προαναφερθεισῶν ἐργασιῶν τοῦ προγράμματος.

Ἐπίσης κατὰ τὸ διαρρῦσαν ἔτος 2009 ἡ Διευθύντρια τοῦ Κέντρου συμμετεῖχε ὡς μέλος ὁμάδος ἐργασίας στὴν κατάρτισι τοῦ κειμένου τοῦ Ἐσωτερικοῦ Κανονισμοῦ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὑπέβαλε δὲ σχετικὸ εἰσηγητικὸ σημείωμα πρὸς τὴ Σύγκλητον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (πρὸβλ. ὑπ' ἀριθ. πρωτ. 95473/5.2.2009 σχέδιο Ἐσωτερικοῦ Κανονισμοῦ μὲ βάση τὴν ἀπὸ 11/10/2008 ἀπόφασιν τῆς Συγκλήτου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν). Τὸ ὑποβληθὲν κείμενο ἀπετέλεσε προῖον μελέτης—ἀντιπαραβολῆς: 1) τῶν ἄρθρων 71—85 τοῦ Ἐσωτερικοῦ Κανονισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰδικῶς στὴ Βιβλιοθήκη καὶ τὶς Συλλογές

της (βλ. Συλλογή Νομοθεσίας Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1976, ὑπὸ κεφ. Θ', σελ. 118–121), 2) τοῦ Π.Δ. 122 περὶ τοῦ Ὄργανισμοῦ τῶν Διοικητικῶν Ὑπηρεσιῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, κυρίως τοῦ ἄρθρου 7 περὶ Διευθύνσεως τῆς Βιβλιοθήκης (ΦΕΚ 123/Α/16.6.2006) καὶ 3) πολλῶν, προσφάτως καταρτισθέντων, κανονισμῶν βιβλιοθηκῶν διαφόρων πανεπιστημιακῶν ἰδρυμάτων καὶ ἐρευνητικῶν φορέων τῆς χώρας. Ἐπίσης ἡ Διευθύντρια τοῦ Κέντρου ἐπιμελήθηκε τῆς ὀρθῆς μεταφράσεως ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ στῆν ἑλληνικὴ τοῦ προταθέντος κειμένου Κώδικα Ἐπιστημονικῆς Δεοντολογίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ἰδρύματος Ἐπιστημῶν.

Ἐπιπροσθέτως, ὅσον ἀφορᾷ στὶς ἐρευνητικὲς τῆς δραστηριότητες ἐκτὸς ΚΕΙΕΔ, ἡ κα Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη συμμετεῖχε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ ἔτους 2009 στὸ 63ο Διεθνὲς Συνέδριο τῆς Société Fernand de Visscher μὲ ἐπιστημονικὴ ἀνακοίνωση ὑπὸ τὸν τίτλο «La promesse inaccomplie de libéralité envers la cité comme catégorie particulière de dette publique pendant la période romano-byzantine» (σ. 14). Τὸ κείμενο τῆς ἀνωτέρω μελέτης, ἡ ὁποία ἐκπονήθηκε ἐντὸς τοῦ ἔτους 2009, εἶναι ἔτοιμο πρὸς δημοσίευση στὸν Τμητικὸ Τόμο Καθηγητῆ Γ. Νάκου (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὴς «Νόμος» Τμήματος Νομικῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης). Ἐπίσης τὸν Δεκέμβριο τοῦ ἔτους 2009 ἔδωσε δύο διαλέξεις ἐνώπιον τῶν μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν τῆς κατεύθυνσης «Νομικὸς Πολιτισμὸς» τοῦ Τμήματος Δημοσίας Διοικήσεως τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν στὸ πλαίσιο τοῦ μαθήματος «Διαχρονικὴ σύνθεσις τῶν πολιτιστικῶν στοιχείων τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου». Οἱ διαλέξεις αὐτὲς εἶχαν ὡς θέμα, ἡ μὲν πρώτη τὴν παρουσίαν τῆς δομῆς καὶ τοῦ ἐρευνητικοῦ-ἐκδοτικοῦ ἔργου τοῦ ΚΕΙΕΔ ἀπὸ τὴν ἰδρύσιν του ἕως σήμερα, ἡ δὲ δευτέρα «Ἵποσχέσεις εὐεργεσίας ὑπὲρ τῶν πόλεων. Ἡ μορφοποίησις τοῦ μὴ κρατικοῦ εὐεργετισμοῦ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν περίοδον ὡς ἔνδειξις παρακμῆς τῆς ἀρχαίας πόλεως». Τέλος, τὸν Φεβρουάριον τοῦ 2009 ἡ Διευθύντρια τοῦ Κέντρου συμμετεῖχε στὴ Διημερίδα Μυκόνου μὲ ἐπιστημονικὴ ἀνακοίνωση ἡ ὁποία εἶχε ὡς θέμα «Δίκαιον καὶ ἀπονομὴ δικαιოსύνης στὴ Μύκονον στὰ τέλη τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου (17ος–18ος αἰ.)». Ἡ μελέτη δημοσιεύθηκε στὸν τόμον Πρακτικὰ Διημερίδας Μυκόνου 2009. Μελέτες καὶ ἔρευνες γιὰ τὴ Μύκονον στὶς κοινωνικὰς καὶ ἀνθρωπιστικὰς ἐπιστήμας (σ. 29–51).

2. Ἡ ἐρευνήτρια κα Δήμητρα Καραμπούλα ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2009 (ἀρ. πρωτ. ΚΕΙΕΔ 1013/8.10.2009), συμφώνως μὲ τὴν ἀπὸ 17/9/2009 ἀπόφαση τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Κέντρου, παρέλαβε ἀπὸ τὴ Διεύθυνση τοῦ Κέντρου τὸ ψηφιοποιημένο κείμενο τοῦ κώδικα καὶ ἀνέλαβε τὸ πρῶτο στάδιο τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος ἔκδοσης καὶ σχολιασμῶ τοῦ *Codex Vaticanus Graecus 2639*. Τὸ στάδιο αὐτὸ ἀφορᾷ στὴ συγκέντρωση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας καὶ στὴν ἀντιπαραβολὴ κάθε ἐγγράφου τοῦ κώδικα μὲ τίς πηγές πού ἔχουν δημοσιευθεῖ ἕως σήμερα σὲ μονογραφίες ἢ ἄρθρα περιοδικῶν προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ, ἐὰν τὰ συγκεκριμένα κείμενα παραμένουν ἀνέκδοτα. Εἰδικότερα, κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος (2009) ἡ ἐρευνήτρια περιέγραψε τὸν ἐν λόγῳ κώδικα, συνέταξε κατάλογο νοταρίων, τῶν ὁποίων οἱ πράξεις περιλαμβάνονται σὲ αὐτόν, καὶ προέβη σὲ ἔλεγχο τῶν πράξεων γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ, ἐὰν οἱ συγκεκριμένες πράξεις ἔχουν ἐκδοθεῖ ἢ εἶναι ἀνέκδοτες.

Ἐπιπλέον, ὅσον ἀφορᾷ στὶς ἐρευνητικὲς δραστηριότητες τῆς ἐρευνήτριας κας Δ. Καραμπούλα ἐκτὸς ΚΕΙΕΔ, ἡ ἀνωτέρω ἐρευνήτρια, κατόπιν σχετικῆς προτάσεως τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΚΕΙΕΔ (17η Σεπτεμβρίου 2009) καὶ τῆς ἐγκρίσεώς της ἀπὸ τὴ Σύγκλητο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, μετέβη γιὰ τὸ διάστημα ἀπὸ 19η Ὀκτωβρίου ἕως 1η Νοεμβρίου στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης, συμφώνως μὲ τίς διατάξεις τοῦ Ν. 1514/85, προκειμένου νὰ συνεργασθεῖ μὲ τοὺς καθηγητὲς κ.κ. P. E. Pieler καὶ J. Koder στὸ πλαίσιο τοῦ ἐκεῖ ἐκπονουμένου ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Koinzidenzen in der Rechtsentwicklung zwischen Diokletian und Justinian –Gegensätze und Parallelen». Κατὰ τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς της ἀσχολήθηκε μὲ τὴ διενέργεια τῶν ἀναγκαίων διορθώσεων προκειμένου νὰ δημοσιευθεῖ ἡ μονογραφία της μὲ τίτλο *Prolegomena zu einer Untersuchung der Koinzidenzen in der Rechtsentwicklung zwischen Diokletian und Justinian. Gegensätze und Parallelen. Vom Rechtsstaat zum Fürsorgestaat: Von einem Staat, der sich auf Gesetze gründet, und einen Staat der den Fürsorgegedanken in den Staatszwecken zu verwirklichen trachtet* στὴ σειρά τῶν Πραγματειῶν τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας.

3. Ὁ ἐρευνητὴς κ. Ἡλίας Ἀρναούτογλου κατὰ τὸ ἔτος 2009: Συμμετεῖχε στὴν ὀλοκλήρωση τοῦ προγράμματος τοῦ Κέντρου γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Περιγράμματος τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Τὰ ἑλληνικὰ

κείμενα. Στο πλαίσιο του ανωτέρω συλλογικού προγράμματος συνέχισε την περισυλλογή, έπεξεργασία, ταξινόμηση και εύρετηρίαση νομικών πηγών οι οποίες εκ παραδρομής είχαν παραλειφθεί στο υπό Δημητρίου Γκίνη καταρτισθὲν *Περίγραμμα*. Ἐπίσης ασχολήθηκε με την κατάρτιση του γεωγραφικού εύρετηρίου, προχώρησε στη σύνταξη συμπληρωματικῶν λημμάτων και στη διόρθωση τῶν κειμένων. Ἐπίσης ανέλαβε, μετὰ ἀπὸ εἰσήγηση τῆς Διευθύντριας τοῦ Κέντρου καὶ ἔγκριση τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς, καὶ σὲ συνεργασία με τοὺς David Mirhady (Associate Professor, Dept. of Humanities, Simon Fraser University) καὶ Mark Sundahl (Associate Professor, College of Law, Cleveland State University), τὴν ἔκδοση θεματικῆς βιβλιογραφίας τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου τῆς κλασικῆς περιόδου. Τὸ ἔργο ὑπὸ τὸν τίτλο *A New Working Bibliography of Ancient Greek Laws (6th–4th centuries BC)* πρόκειται νὰ δημοσιευθεῖ στὸ *Παράρτημα* ἀρ. 11 τοῦ 42ου τόμου τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ ΚΕΙΕΔ ἐντὸς τοῦ ἔτους 2010.

Ἐπίσης, ὅσον ἀφορᾷ στὶς ἐρευνητικὲς δραστηριότητες τοῦ ἐρευνητῆ ἐκτὸς ΚΕΙΕΔ, σημειώνονται τὰ ἀκόλουθα: Ὁ ἐρευνητὴς κ. Ἡ. Ἀρναούτογλου δημοσίευσε ἄρθρο με τίτλο «*Onomastique grecque et droit*» στὸν τόμο τῶν St. Tzitzis, M. Protopappas-Marneli & B. Melkevik (eds.) *Mythe et justice dans la pensée grecque*, 7-21, Montreal 2009. Ὑπέβαλε πρὸς δημοσίευση ἄρθρο με τίτλο «*Cultural transfer and law in Hellenistic Lycia: The case of Symmasis' foundation*» στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου Transferts culturels et droits dans le monde grec et hellénistique* (Reims, les 14, 15, 16 et 17 mai 2008). Ὑπέβαλε πρὸς δημοσίευση τὴν παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ M. Gagarin, *Writing Greek Law*, Cambridge 2008 στὸ περιοδικὸ *Journal of Hellenic Studies*. Συμμετεῖχε στὴν IB' συνάντηση Ἱστορικῶν τοῦ Δικαίου στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου στὴν Κομοτηνὴ (22-24 Ὀκτωβρίου 2009) με θέμα «“Πρόκλησις”, “ζαμία”, “κρίμα”. Μιὰ νέα ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Μεσσήνη». Συμμετεῖχε στὴ διημερίδα τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, Τμῆμα Φιλολογίας, πρὸς τιμὴν τῆς καθηγήτριας Ἰ. Γιατρομανωλάκη (Ρέθυμνο, 17-18 Ὀκτωβρίου 2009) με θέμα «*Σκέψεις γιὰ τὸ δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ στὴ νομοθεσία τοῦ Δημήτριου τοῦ Φαληρέα*». Ὁργάνωσε σεμινάριο στὸ Ὁλλανδικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο Ἀθηνῶν (9 Ἰουνίου 2009) με θέμα *Legal institutions on stone*. Συμμετεῖχε στὴν προκαταρκτικὴ συνάντηση τοῦ Association Copenhagen Project, στὴν Κοπεγχάγη (29-30 Μαΐου 2009). Προήδρευσε στὴ σύνοδο «*Law and power structures in the*

ancient world» στο πλαίσιο του XVth European Forum of Young Legal Historians με θέμα *Inter-, Trans-, Supra-? Legal relations and Power structures in History* (Florence, 1-4 April 2009). Τροποποίησε και ενημέρωσε τον αφιερωμένο στην ιστορία του μεταβυζαντινού δικαίου δικτυακό τόπο, <http://sites.google.com/site/postbyz>. Ή ενημέρωσε το περιεχόμενο του αφιερωμένου στα αρχαία ελληνικά δίκαια μέχρι και τον 4ο αιώνα π.Χ. δικτυακού τόπου ΝΟΜΟΙ.

4. Ο έρευνητής κ. Ιωάννης Χατζάκης κατά το έτος 2009: Συμμετείχε στην ολοκλήρωση του προγράμματος του Κέντρου για την έκδοση του Περιγράμματος της Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου. Τα ελληνικά κείμενα. Στο πλαίσιο του ανωτέρω συλλογικού προγράμματος συνέχισε την περισυλλογή, έπεξεργασία, ταξινόμηση και εύρετηρίαση νομικών πηγών οι οποίες εκ παραδρομής είχαν παραλειφθεί στο υπό Δημητρίου Γκίνη καταρτισθέν Περιγύραμμα. Από τις περισυλλεγεΐσες πηγές έπελέγησαν προς καταχώριση τα πλέον ενδιαφέροντα αποσπάσματα τα όποια και καταχωρίστηκαν στην Ϋλη του υπό έκδοση τόμου. Ή επιπροσθέτως, κατόπιν εισηγήσεως της Διευθύντριας του Κέντρου και έγκρίσεως από την Ήφορευτική Ήπιτροπή αυτού κατά τη συνεδρία της 25ης/6/2009, ανέλαβε κατ' αποκλειστικότητα την έκδοση αυτοτελοΐς τόμου υπό τον τίτλο Περιγύραμμα της Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου. Τα λατινικά, ιταλικά και γαλλικά κείμενα. Το έργο θα περιλαμβάνει τα λατινικά, ιταλικά και γαλλικά κείμενα του λατινοκρατούμενου έλληρισμοΐ, με την αυτή μεθοδολογία του Περιγράμματος των ελληνικών κειμένων. Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού ο έρευνητής άρχισε εντός του 2009 την περισυλλογή του συναφοΐς αρχειακοΐ υλικοΐ, το όποιο έχει δημοσιευθεί έως το έτος 2007, και προχώρησε στην αποδελτίαση και έπεξεργασία των πηγών, στην καταχώριση έπιλεγμένων αποσπασμάτων, στην κατάρτιση βιβλιογραφίας, γλωσσαρίου και εύρετηρίου νομικών όρων και γεωγραφικοΐ εύρετηρίου. Το σχετικό έργο, το όποιο ήδη αριθμεί περί τις 500 σελίδες, πρόκειται να δημοσιευθεί, κατόπιν σχετικής έγκρίσεως της Ήφορευτικής Ήπιτροπής του ΚΕΙΕΔ, σε αυτοτελή τόμο των Πραγματειών της Ακαδημίας Αθηνών εντός του έτους 2010. Ή επιλέον ο έρευνητής κ. Ιωάννης Χατζάκης κατά τη διάρκεια του έτους 2009 ολοκλήρωσε μελέτη με θέμα «Ίίοθετημένα και “άνθρωπετά” παιδιά. Ο νομικός θεσμός και ή πρακτική του έφαρμογή στην κοινωνία της βενετικής Κρήτης», ή όποια πρόκειται να δημοσιευθεί στον 42ο τόμο της Ήπετηρίδος του

Κέντρου έτους 2010. Η μελέτη αναφέρεται στον θεσμό τής υίοθεσίας καθώς και στις ομάδες τών αναθρεπτών και τών ψυχροπαιδιών οι όποιες, παρά τόν άτυπο χαρακτήρα τους, άπτονται άμεσα τής νομικής και κοινωνικής πραγματικότητας τής έποχής.

Έπίσης, όσον άφορά στις έρευνητικές του δραστηριότητες εκτός ΚΕΙΕΔ, ό έρευνητής κ. Ίω. Χατζάκης συμμετείχε στην ΙΒ΄ Συνάντηση Ίστορικών του Δικαίου στην Κομοτηνή, 22-24 Οκτωβρίου 2009 με έπισημονική ανακοίνωση ή όποία είχε ως θέμα «Τό αξίωμα του Μεγάλου Καγκελαρίου στη βενετική Κρήτη».

[Λυδία Παπαρρήγα-Άρτεμιάδη]

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

KENTRON EPEYNHΣ THΣ EΛΛHNIKHΣ ΦIΛOΣOΦIΔΣ

Κατὰ τὸ ἔτος 2009 ἀπὸ τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας πραγματοποιήθηκαν οἱ ἀκόλουθοι ἐκδόσεις, ἐπανεκδόσεις καὶ ἐρευνητικὲς δραστηριότητες.

A. EKΔOΣEΙΣ TOY KENTPOY

1. *Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία / The Notion of Citizenship in Ancient Greek Philosophy*, eds. E. MOUTSOPOULOS & M. PROTOPAPAS-MARNELI, Athens 2009.

Ἐκδόση σὲ τόμο τῶν πορισμάτων τοῦ ὁμότιμου ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας τῶν ἐτῶν 2006-2008, τὸ ὁποῖο ὁλοκληρώθηκε μὲ ἐπιτυχία. Συμμετοχὴ ἐκτὸς τῶν Ἑρευνητῶν τοῦ Κέντρου καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν καὶ Καθηγητῶν Πανεπιστημίων τῆς ἡμεδαπῆς καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς.

2. *Ἐπετηρίδα Φιλοσοφία*, τόμος 39, 2009.

Ὁ τόμος 39 τῆς Ἐπετηρίδος περιλαμβάνει, ὅπως πάντα, τρεῖς εὐρύτερες θεματικὲς ἐνότητες. Ἡ πρώτη καλύπτει ζητήματα εἰδικότερου φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἡ δεύτερη ἀφορᾷ στὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας καὶ τὴν εὐρύτερη προβληματικὴ της, ἐνῶ ἡ τρίτη ἐνότητα, φιλοξενεῖ φιλοσοφικὲς ἀνακοινώσεις.

3. G.P. HENDERSON, *Ἡ ἀναβίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ (1620-1830). Ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας*, μτφρ. Φ. Κ. Βώρου, Ἀθήνα 2009.

Φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση τῆς α' ἐκδόσης τοῦ 1977, μὲ τὴν προσθήκη τοῦ νέου προλόγου καὶ τῆς συμπληρωματικῆς βιβλιογραφίας τῆς β' ἐκδόσης τοῦ 1994.

4. E. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ αἰσθητικὴ τῆς Ἡθικῆς*, Δοκίμιον, Ἀθήνα 2009.

5. W. G. TENNEMANN, *Σύνοψις τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας*, μτφρ. Κ.

Μ. Κούμα, Προλεγόμενα Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου, Ἐπιλεγόμενα, Ὁ Κούμας ὡς φιλόσοφος, Ρ. Δ. Ἀργυροπούλου, Ἀθήνα 2009.

Φωτοτυπική ἀνατύπωση τῆς 1ης ἔκδοσης τοῦ 1973.

6. J.-L. VEILLARD-BARON, G.W.F. Hegel, Παραδόσεις πλατωνικῆς φιλοσοφίας (1825-1826), μτφρ. Ἄνας Κελεσιδου, Πρόλογος ὑπὸ Ε. Μουτσπούλου, Ἀθήνα 2009.

Φωτοτυπική ἀνατύπωση τῆς 1ης ἔκδοσης τοῦ 1991.

7. Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ-ΓΑΛΑΝΟΥ, Ἡ ἔννοια τῆς σωτηρίας στὴν πλατωνικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία, Πρόλογος Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Ἀθήνα 2009.

Φωτοτυπική ἀνατύπωση τῆς 1ης ἔκδοσης τοῦ 1982.

8. J.-M. GABAUDE, Ἡ λογοκρατία τοῦ Ἐπίκουρου (μετάφραση ἀπὸ τὴν γαλλικὴ γλώσσα Β. Γρηγοροπούλου), Ἀθήνα 2009.

Β. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

1. Ἐκκίνηση ἐκπόνησης τοῦ νέου προγράμματος τοῦ Κέντρου, ὑπὸ τὸν τίτλο «Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες φιλόσοφοι ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἀρχαίων ἢ καὶ νεωτέρων σχολιαστῶν τους, μέχρι τὸν 17ο αἰῶνα», μὲ στόχο τὴν μελέτη καὶ τὴν ἀνάδειξη ἀγνωστων ἢ καὶ ἐλάχιστα μελετημένων πτυχῶν ἔργων ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων, ὑπὸ τῶν ἀρχαίων, καί, κατ' ἐξαιρέσιν, τῶν μέχρι τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος σχολιαστῶν τους. Ἡ διάρκεια τοῦ προγράμματος ὀρίστηκε τριετὴς λόγω τοῦ εὔρους τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν πηγῶν.

2. Σεμινάριο φιλοσοφίας διδασκόντων, μὲ διαφορετικὸ κάθε φορὰ θέμα, τὸ ὁποῖο ἐπιλέγεται ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε ὁμιλητὴ, ἀπαξ μηνιαίως, στὴν Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη «Ἑλλη Λαμπρίδη». Τοῦ Σεμιναρίου μετέχουν ἐκτὸς τῶν Ἀκαδημαϊκῶν τοῦ Κέντρου καὶ τῶν Ἐρευνητῶν του, Καθηγητὲς Πανεπιστημίων, διδάκτορες καὶ ὑποψήφιοι διδάκτορες φιλοσοφίας, καὶ μεταπτυχιακοὶ φοιτητές. Τὸ Σεμινάριο ἄρχισε τίς ἐργασίες του τὸν Ἰανουάριο τοῦ 2008 καὶ πραγματοποιεῖται ἀνελλιπῶς κατὰ τοὺς μῆνες Ἰανουάριο-Ἰούνιο καὶ Ὀκτώβριο-Δεκέμβριο. Στὶς μέχρι τώρα συνεδρίες του πραγματοποιήσαν ἀνακοινώσεις οἱ:

Ἰανουάριος (21/1/2009), Γ. Πρελορέντζος, Ἀναπληρωτὴς Καθηγητὴς Νεώτερης καὶ Σύγχρονης Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων
Περὶ Μεθόδου: Ὁ ἰδιότυπος ἐμπειρισμὸς τοῦ Bergson. Ἡ φιλοσοφία ὡς «Θετικὴ Μεταφυσικὴ».

- Φεβρουάριος (11/2/2009), Ίωάννης Γ. Καλογεράκος, Ἐπίκουρος Καθηγητῆς Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Τὸ ὑποκείμενο στὴ φιλοσοφία τῆς φύσεως τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ οἱ ἀρχές τῶν προσωκρατικῶν.
- Μάρτιος (11/3/2009), Celeste Natario, Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Πόρτο (Πορτογαλία)
Ἡ συμβολὴ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας στὸν Πορτογάλο διανοητὴ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, Agostino da Silva.
- Ἀπρίλιος (8/4/2009), Χρῆστος Τερέζης, Καθηγητῆς Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν
Πολιτικὴ καὶ φιλοσοφία στὸν Πρόκλο.
- Μάιος (27/5/2009), Ν. Πιλαβάκης, Ἐρευνητῆς Φιλοσοφίας, Μεταφραστῆς
Τὰ αἷτια τῆς κίνησης τῶν ἀστρων κατὰ Ἀριστοτέλη, ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη σκοπιὰ τοῦ «Περὶ Οὐρανοῦ».
- Ἰούνιος (3/6/2009), Κ. Δεσποτόπουλος, Ἀκαδημαϊκός
Ὁ κατὰ Πλάτωνα φιλόσοφος.
- (17/6/2009), Λ. Κουλουμπαρίτσης, Καθηγητῆς τοῦ Ἐλεύθερου Πανεπιστημίου Βρυξελλῶν, Μέλος τῆς Βασιλικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βελγίου καὶ Ἀντεπιστέλλον Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
Παρμενίδης: νέες προτάσεις γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Μύθου.
[Τὸ Σεμινάριο διέκοψε τὶς ἐργασίες του ἀπὸ τὸν Ἰούλιο ἕως καὶ τὸν Ὀκτώβριο 2009].
- Νοέμβριος (25/11/2009), Ὁμιλητῆς κ. Λίνος Μπενάκης, Ἐπιστημονικὸς Συνεργάτης τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας, πρῶτος Διευθυντῆς τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας καὶ Διευθυντῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης «Ε. Λαμπρίδης»
Ἡ πρόσληψη τοῦ Ἀριστοτέλη στὴ Δύση.
- Δεκέμβριος (16/12/2009), Ὁμιλήτρια κα Χλόη Μπάλλα, Ἐπίκουρη Καθηγήτρια Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Κρήτης
Ἦπῃρχε θεωρία κοινωνικοῦ συμβολαίου στὴν Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία;
3. Τὸ Κέντρο Φιλοσοφίας σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν προσεκάλεσε τὸν Καθηγητὴ Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης κ. David Charles, ὁ ὁποῖος πραγματοποίησε διάλεξη μὲ θέμα «Aristotle on Perception: Touch, Taste and Smell», στὴν ἀνατολικὴ αἴθουσα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὴν Τετάρτη 9 Δεκεμβρίου. Τὸν προσκεκλημένο προσεφώνησε ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Πάνος Λιγομενίδης καὶ παρου-

σίασε ὁ Ἀκαδημαϊκὸς καὶ Πρόεδρος τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΚΕΕΦ κ. Κωνσταντῖνος Δεσποτόπουλος.

4. Ἐξυπηρέτηση καὶ ἐπιστημονικὴ καθοδήγηση φοιτητῶν, μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν καὶ ὑποψηφίων διδασκόντων, προερχομένων ἀπὸ Ἀνώτατα Ἰδρύματα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς.

5. Συνέχιση τοῦ προγράμματος ψηφιοποίησης τῶν τόμων τῆς Ἐπετηρίδας Φιλοσοφία, τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας (τόμοι 1-38).

6. Στὸ πλαίσιο ἐπιστημονικῶν ἀνταλλαγῶν μεταξύ Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας καὶ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Alexander Surdu πραγματοποιήθηκε ἡ μετάβαση καὶ παραμονὴ στὸ Βουκουρέστι, ἀπὸ τὶς 23 ἕως καὶ τὶς 29 Μαρτίου, τοῦ Ἐρευνητῆ τοῦ ΚΕΕΦ κ. Δούκα Καπάνταη, προκειμένου νὰ ὀλοκληρώσει τὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης του σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τῆς «προαιρέσεως» κατὰ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπίσης στὸ πλαίσιο τῆς ἐκεῖ παραμονῆς του συμμετέσχε μὲ εἰσήγηση ἐπὶ τοῦ θέματος, σὲ συνέδριο τὸ ὁποῖο διοργανώθη ὑπὸ τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν.

7. Στὸ πλαίσιο τῶν ἐπιστημονικῶν ἀποστολῶν, πραγματοποιήθηκαν οἱ κάτωθι ἀποστολές στὸ ἐξωτερικὸ κατὰ σειρὰ χρονολογική:

Στὴν Γαλλία τῆς κας Μαρίας Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη, Διευθυντρίας τοῦ Κέντρου (5-18/10). Στὴν Ὁξφόρδη τοῦ Ἐρευνητοῦ κ. Δούκα Καπάνταη, (1-20/11), καὶ στὴν Γαλλία τοῦ Γεωργίου Ἀραμπατζῆ, Ἐρευνητοῦ (1-20/12), προκειμένου νὰ συνεχίσουν τὴν ἔρευνά τους ἐπὶ τοῦ τρέχοντος προγράμματος τοῦ Κέντρου «Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες φιλόσοφοι ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἀρχαίων ἢ καὶ νεωτέρων σχολιαστῶν τους, μέχρι τὸν 17ο αἰῶνα».

8. Παραμονὴ πρὸς ἐνημέρωση καὶ ἔρευνα στὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας, τῆς Καθηγήτριας κας Celeste Nataro, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Πόρτο (Πορτογαλία) (1-10 Μαρτίου 2009).

9. Ἐπίσκεψη στὸ Κέντρο Φιλοσοφίας τοῦ Καθηγητοῦ καὶ Μέλους τῆς Ἀκαδημίας τῆς Τουλούζης, κ. Jean-Marc Gabaude καὶ παραμονὴ του πρὸς ἐνημέρωση καὶ ἔρευνα στὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας, ἐπὶ εἰκοσάημερον.

10. Ἀκαδημαϊκὲς ἀνταλλαγές μὲ τὴν Ἀκαδημία τῆς Ρουμανίας. Στὸ πλαίσιο τῶν δια-Ἀκαδημαϊκῶν ἀνταλλαγῶν, πραγματοποιήθηκε ἡ τρίτη

κατά σειρά ένημερωτική επίσκεψη και συνεργασία με τους έρευνητές του Κέντρου 1. του Έρευνητού της Ρουμανικής Ακαδημίας Έπιστημών κ. Mihai Vasile (1-15/09/2009) και 2. τον Δεκέμβριο (1-15/12/2009) της Έρευνητριας της ίδιας Ακαδημίας, κας Rodica Croitoru, ως προς το έρευνητικό πρόγραμμα «Η ύποδοχή της πλατωνικής φιλοσοφίας από τους σύγχρονους Έλληνες στοχαστές».

Γ. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

• **Μ. Πρωτοπαπά-Μαρνέλη:** Συμμετέσχε ως συνεκδότρια στον συλλογικό τόμο *Mythe et Justice dans la pensée grecque*, Stamatios Tzitzis, Maria Protopapas-Marneli, Bjarne Melevik (eds.), ό όποιος εκδόθηκε από τις Πανεπιστημιακές εκδόσεις του Πανεπιστημίου Laval, του Καναδά (Les Presses de l'Université de Laval), 2009, στον όποιο συμμετέσχον με άρθρα και οι κ.κ. Ακαδημαϊκοί, Κ. Δεσποτόπουλος και Ε. Μουτσόπουλος, τό Άντεπιστέλλον Μέλος της Ακαδημίας Αθηνών κα Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Έρευνητές των Κέντρων της Ακαδημίας Αθηνών και Καθηγητές Πανεπιστημίου.

Μάρτιος 2009 (10/3): παρέδωσε τό μάθημα «Ό πάνδωρος Ζεύς του Ύμνου εις Δία, του Κλεάνθους και ή σχέση του με τον μύθο», στο πλαίσιο του μαθήματος της Στωϊκής φιλοσοφίας, στο Πανεπιστήμιο Università Cattolica del Sacro Cuore (Μιλάνο), στην Ιταλική γλώσσα.

Μάρτιος 2009 (18/3): παρουσίασε τον Α' τόμο του βιβλίου του Α. Κουλουμπαρίτση, *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, στο Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών. Συμπαρουσιαστές: Θ. Πελεγρίνης και Φ. Κ. Βώρος.

Συμμετέσχε στο Διεθνές συνέδριο τό όποιο οργανώθηκε από τό Πανεπιστήμιο της Rouen (Γαλλία), Rouen-Paris, 2-4 Ίουνίου 2009, με την ανακοίνωση «Luxe ou absence de luxe selon les Stoïciens».

Δημοσίευσε τό άρθρο: Η διαχρονικότητα του στοχασμού του Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου ως προς την παιδεία και την γλώσσα, *Φιλοσοφία και Παιδεία*, τεύχος 52, Μάιος-Αύγουστος 2009, σσ. 41-46.

Με έντολή της Ακαδημίας Αθηνών (Α. Π. 97433/3.7.2009) μετέβη στην Γαλλία (Παρίσι) κατά τό χρονικό διάστημα από 5 έως 23 Οκτωβρίου

2009, στο πλαίσιο επιστημονικής αποστολής. Σκοπός τῆς μετάβασης ἦταν ἡ ἔρευνα καὶ ἡ ἀνάγνωση χειρογράφων σχετικῶν μὲ τὸ ἔργο τοῦ Γαλιηνοῦ, *Περὶ Δογματῶν Πλάτωνος καὶ Ἱπποκράτους*, τὰ ὁποῖα βρίσκονται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας (BNF). Συγχρόνως συνέχισε τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση στὴν Βιβλιοθήκη τῆς Σορβόννης (Paris IV), σχετικὰ μὲ ἔργα Γάλλων στοχαστῶν τοῦ 19ου αἰῶνος, τὰ ὁποῖα βρίσκονται στὴν ἀποθήκη (Réserve) τῆς ἀνωτέρω βιβλιοθήκης καὶ εἶναι προσπελάσιμα μόνον κατόπιν αἰτήσεως καὶ μόνον ἐπὶ τόπου, καὶ τὰ ὁποῖα ἔχουν μεγάλη ἐπιστημονικὴ σημασία, διότι προσεγγίζουν πτυχές τοῦ ἀνωτέρω ἔργου τοῦ Γαλιηνοῦ ἀπὸ πλευρᾶς φιλοσοφικῆς μὲ ἔμφαση στὴν Στωικὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς προσωπικῆς τῆς ἔρευνας, τὰ πορίσματα τῆς ὁποίας πρόκειται νὰ δημοσιευθοῦν εἰς τὸ ὑπὸ ἐκπόνηση ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ Κέντρου «Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες φιλόσοφοι ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἀρχαίων ἢ καὶ νεωτέρων σχολιαστῶν τους, μέχρι τὸν 17ο αἰῶνα».

Παρακολούθησε τὶς ἐργασίες τοῦ Συνεδρίου *La Rhétorique et les Arts*, στὶς 6/10/2009, τὸ ὁποῖο διεξήχθη στὸ Collège de France, προεδρεύοντος τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Marc Fumaroli.

Στις 22/10/2009 παρουσίασε εἰσήγηση μὲ θέμα: «L'idée de dangerosité chez Montaigne», στὸ πλαίσιο τοῦ Διεθνoῦς Σεμιναρίου Φιλοσοφίας τοῦ Α' ἑξαμήνου τοῦ Πανεπιστημίου Paris II, Assas, Sorbonne, μὲ γενικὸ θέμα: *Dangerosité*.

Δημοσίευσε τὴν βιβλιοκρισία: Livio ROSSETTI, *I Sophoi di Elea, Parmenide e Zenone*, στὸ Περιοδικὸ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μεξικοῦ, *Nova Tellus*, τ. 27.2, 2009, σσ. 237-242, στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα.

Δημοσίευσε τὰ ἄρθρα:

- 1) Logos et raison selon les Stoïciens, *Revue Roumaine de Philosophie*, τ. 53, 2009, σσ. 121-125.
- 2) The Influence of Stoic Philosophy in the Work of Adamantios Coray, *Reflexão*, τ. 93, 2008 (2009), σσ. 113-122.

Προετοίμασε πρὸς δημοσίευση τὸ ἄρθρο: *Moi et l'autre dans la philosophie du Portique*, *Φιλοσοφία*, τ. 40, 2010 (ὑπὸ ἔκδοσιν).

Συμμετέσχε ὡς Γραμματεὺς τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς στὴν προε-

τομασία τοῦ 2ου Διεθνoῦς Συνεδρίου Φιλοσοφίας τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν με συνδιοργανωτὴ τὸ Ὁρθόδοξο Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας στὴν Ἀλεξάνδρεια τῆς Αἰγύπτου (4-6 Μαρτίου 2010), με συμμετοχὴ Ἀκαδημαϊκῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βελγίου, Ἐρευνητῶν καὶ Καθηγητῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικό.

Διοργάνωσε τὸ μηνιαῖο Σεμινάριο Φιλοσοφίας τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, στὴ Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη «Ἑλλη Λαμπρίδη» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

• Ὁ ἐρευνητὴς κ. Γ. Ἀραμπατζῆς δημοσίευσε τὰ παρακάτω ἄρθρα:

1. Michael of Ephesus on the Empirical Man, the Scientist and the Educated Man (in *Ethica Nicomachea X* and in *de Partibus Animalium I*), *Medieval Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics*, ed. Charles Barber, David Jenkins, Leiden-Boston, Brill, Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, 2009, σσ. 163-184.

2. Vulgaris, Pascal et la *Logique* de Port-Royal, *Port-Royal et la tradition chrétienne d'orient*, Paris, Chroniques de Port-Royal, 2009, σσ. 9-21.

3. L'iconicité byzantine à l'épreuve de Merleau-Ponty, *Reflexão*, 34/95, 2009, "Dossier Merleau-Ponty", σσ. 53-65.

4. Ἐρευνες γιὰ τὴν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, *Θεολογία*, 80/1, 2009, σσ. 163-171.

5. Κλάδοι τῆς Φιλοσοφίας καὶ Κριτικὴ στὸ σύστημα τῆς Λογικῆς τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, *Εὐγένιος Βούλγαρις. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, Κέρκυρα 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, Ἴονιο Πανεπιστήμιο, ἐκδόσεις Κανάκη, Ἀθήνα 2009, σσ. 545-561.

6. "Cosmos" et "Politès": paradigmes païens et chrétiens, *Diotima*, 40, σσ. 193-198.

Ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ κατὰ τὸν μῆνα Δεκέμβριο στὸ Παρίσι.

Ἐπίσης, συμμετεῖχε σὲ Διημερίδα Ἠθικῆς Φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (Καλαμάτα, 20-21 Ἰουνίου 2009) με ἀνακοίνωση ὑπὸ τὸν τίτλο: «Βυζαντινὴ Φιλοσοφία καὶ Ἠθικὴ».

• Ο έρευνητής κ. **Δούκας Καπάνταης** εκπόνησε τις ακόλουθες έρευνητικές και διδακτικές δραστηριότητες:

Συμμετοχή στο έρευνητικό πρόγραμμα του ΚΕΕΦ «Η Ύποδοχή τής Αρχαίας Έλληνικής Φιλοσοφίας από τούς Σχολιαστές μέχρι και τόν 17ο αιώνα» με τήν εργασία (στά άγγλικά) «Copulative and existential uses of the verb ΕΙΝΑΙ». Αρχικός όρίζοντας αποπεράτωσης: Δεκέμβριος 2011.

1) Διδασκαλία στο Μεταπτυχιακό Σεμινάριο του ΜΙΘΕ κατά τó χειμερινό εξάμηνο 2009-10 του μαθήματος «Τά θεωρήματα τής μη πληρότητας του Kurt Gödel».

2) Σειρά διαλέξεων με τó ίδιο θέμα στον όργανισμό Dasein.

3) Έρευνητική αποστολή κατά τόν μήνα Νοέμβριο στην Όξφόρδη (1η έως 21).

4) Διάλεξη (12 Νοεμβρίου) στο σεμινάριο του Ryle Room μετά από πρόσκληση του Τομέα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου τής Όξφόρδης με τίτλο: «Copulative and “existential” uses of the “copula”».

5) Αποστολή στην Αλεξάνδρεια τής Αιγύπτου κατά τόν μήνα Ίούλιο για τήν προετοιμασία του Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα *The Notion of Citizenship in Ancient Greek Thought* (μέλος τής όργανωτικής επιτροπής).

• Ο έρευνητής Δ' κ. **Άπόστολος Σταθέλας**, ό όποιος ανέλαβε ύπηρεσία στο ΚΕΕΦ στις 22/9/2009 άσχολήθηκε με τά ακόλουθα:

α. Βιβλιογραφική διερεύνηση, ανάζήτηση, μεταγραφή και σχολιασμός κειμένων σχολίων του *Περί έρμηνείας* έργου του Άριστοτέλους που έντοπίζονται σε χειρόγραφα τής νεοελληνικής περιόδου τής ελληνικής φιλοσοφίας. Η έρευνα αυτή έντάσσεται στο ευρύτερο πρόγραμμα του ΚΕΕΦ «Η Ύποδοχή τής Αρχαίας Έλληνικής Φιλοσοφίας από τούς Σχολιαστές μέχρι και τόν 17ο αιώνα», του όποιου τά πορίσματα ολοκληρώνονται τόν Δεκέμβριο του 2011.

6. Προετοίμασε (Δεκέμβριος 2009) τήν έρευνητική πρόταση του ΚΕΕΦ με τίτλο: «Διερεύνηση τών ιδεολογικών διαστάσεων τής έτερότητας του προσώπου». Η πρόταση αυτή συνιστά τμήμα συνολικής έρευνητικής πρότασης, στην όποία συμμετέχουν τó Κέντρον Μελέτης τής Έλληνικής Κοι-

νωνίας (γενικός συντονισμός), τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας καὶ τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, μετὰ τὴν συμμετοχὴν ἐξωτερικῶν συνεργατῶν ἀπὸ ἑλληνικὰ ΑΕΙ καὶ ἐρευνητικὰ κέντρα τῆς ἀλλοδαπῆς. Ἡ συνολικὴ πρότασις ὑποβλήθη πρὸς χρηματοδότηση στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος ΘΑΛΗΣ, τοῦ ἐπιχειρησιακοῦ προγράμματος «Ἐκπαίδευστι καὶ Διὰ Βίου Μάθησι» καὶ στήν κατηγορίαν τῆς πράξεως ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἐνίσχυσις τῆς ἔρευνας καὶ τῆς καινοτομίας μέσῳ προγραμμάτων βασικῆς καὶ ἐφαρμοσμένης ἔρευνας καὶ τῆς προσέλκυσις ἐρευνητῶν ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν», ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν τῆς ἐγκρίσεώς του ἀπὸ τὴν Εἰδικὴν Ὑπηρεσίαν Διαχειρίσεως τοῦ Ἐνιαίου Διοικητικοῦ Τομέα Διαχειρίσεως Προγραμμάτων ΚΠΣ. Τὸ πρόγραμμα πρόκειται νὰ ὁλοκληρωθῆι ἐντὸς τριῶν ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἡμερομηνίαν ἐγκρίσεως.

γ. Συνέβαλε στήν ἐκτέλεσιν διοικητικῶν ὑπηρεσιῶν σύμφωνα μετὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ ΚΕΕΦ.

δ. Ὡς μέλος τῆς Ὄργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ 2ου Διεθνoῦς Συνεδρίου Φιλοσοφίας μετὰ θέμα *Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη στήν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν*, (Ἀλεξάνδρεια, 4-6 Μαρτίου 2010), ὁ κ. Σταβέλας δραστηριοποιήθη καὶ ἐπιτέλεσε ποικίλας ὀργανωτικὰς ἐργασίας γιὰ τὴν μελλοντικὴν διεξαγωγὴν τοῦ Συνεδρίου.

Ὁ κ. Σταβέλας δίδαξε ἐπίσης τὸ μάθημα «Φιλοσοφία τῆς Παιδείας» στὸ Παιδαγωγικὸ Τμῆμα Εἰδικῆς Ἀγωγῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κατὰ τὸ ἐαρινὸν ἐξάμηνον τοῦ 2009.

[Μ. Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη]

KENTRON EPEYNHΣ THΣ EΛΛHNIKHΣ KOINΩNIAΣ

A. EPEYNEΣ

[Σὲ ὄλεσ τίσ παρακάτω ἔρευνεσ, ὀλοκληρωμένεσ καὶ συνεχιζόμενεσ, τὴ διεύθυνση τῶν ἐρευνῶν ἔχει ἡ διευθύντρια τοῦ Κέντρου Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανούδη].

A1. Τὸ ΚΕΕΚ, μὲ τὴ συνδρομὴ ἀποσπασμένων ἐκπαιδευτικῶν, τῶν Κώστα Θεριανοῦ καὶ Δήμητρασ Θωμᾶ, διδακτόρων τῆσ Κοινωνιολογίασ τῆσ Ἐκπαίδευσησ, καὶ τῆσ Ἀγγελικῆσ Ἀθανασοπούλου, διδάκτοροσ Κοινωνικῆσ Ἀνθρωπολογίασ, ὀλοκλήρωσε τὴν ποιοτικὴ ἔρευνα μὲ τίτλο «Ἡ δεῦτερη γενιὰ μεταναστῶν μεταξὺ σχολείου καὶ ἐργασίασ στὸν ἀστικὸ χῶρο», ποὺ διεξήχθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 2005-2008 σὲ σχολεῖα τῆσ Ἀττικῆσ. Σκοπὸσ τῆσ ἔρευνασ ἦταν ἡ ἀναζήτηση, ἡ καταγραφή, ἡ κατανόηση καὶ ἡ ἐρμηνεῖα τῶν οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν καὶ πολιτισμικῶν παραγόντων, οἱ ὁποῖοι ἐπηρεάζουσι τὴν ἔνταξη τῆσ δεῦτερησ γενιᾶσ μεταναστῶν στὴν ἐλληρικὴ ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἀγορὰ ἐργασίασ.

A2. Ὀλοκληρώθηκε ἐπίσημῃ ἡ ἔρευνα μὲ τίτλο «Μετανάστεσ καὶ λαθρομετανάστεσ», μὲ κύρια ἐρευνήτρια τὴν κα Ἀλίκη Βαζεβάνογλου.

A3. Ὀλοκληρώθηκε ἡ τελευταία φάση τῆσ ἔρευνασ μὲ τίτλο «Μετανάστευση στὴν Ἑλλάδα: Τὸ νομικὸ καθεστῶσ», μὲ ἐπιστημονικὸ ὑπεύθυνο τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Γεώργιο Μητσόπουλο καὶ ἐρευνήτρια τὴν ἐξωτερικὴ συνεργάτιδα τοῦ Κέντρου κα Γιούτα Μπάκα, δρᾶ Κοινωνικῆσ Ἀνθρωπολογίασ. Στὸ ἐπίκεντρο τῶν ἐρευνητικῶν δραστηριοτήτων ἦταν ἡ συγκέντρωση ποσοτικῶν καὶ ποιοτικῶν στοιχείων μὲ ἔρευνα πεδίου στὴν Πάτρα, σύμφωνα μὲ τὴ Σύμβαση Ἔργου τῆσ Ἐπιτροπῆσ Ἐρευνῶν τῆσ Ἀκαδημίασ Ἀθηνῶν (Κ.Α. 2000/591).

B. ΣΥΝΕΧΙΖΟΜΕΝΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

B1. Σὲ συνάφεια μὲ τὴν ἔρευνα γιὰ τοὺσ μετανάστεσ καὶ τοὺσ λαθρομετανάστεσ, ποὺ ὀλοκληρώθηκε, συνεχίζεται ἡ ἐπεξεργασία ἑνὸσ παράπλευρου σώματοσ δεδομένων, ὅπωσ αὐτὰ συλλέχθηκασι μέσα ἀπὸ τυποποιημένα ἐρω-

τηματολογία. Τίτλος του τμήματος αυτού της έρευνας είναι «Αδιέξοδα για τη διοικητική νομιμότητα» και κύρια έρευνήτρια ή κα Άλίκη Βαξεβάνογλου (έρευνήτρια Β΄). Ειδικότερα, η έρευνα επικεντρώνεται στην ομάδα των μεταναστών που διαμένουν και εργάζονται πολλά χρόνια στη χώρα μας (κατά 70% Άλβανοί υπήκοοι) και στις δυσκολίες για την τυπική διαδικασία νομιμοποίησής τους. Σε αυτό το πλαίσιο από τις αρχές του 2009 συμμετέχει (άμισθι) ως βοηθός έρευνας (συνεντεύξεις, μετάφραση, απομαγνητοφωνήσεις) ο Αντρέας Άριφι, μεταπτυχιακός φοιτητής του Παντείου Πανεπιστημίου, Άλβανικής υπηκοότητας.

B2. «Άγροτική Κρίση και Κοινωνική Παθολογία» με πρώτο νομό αναφοράς τον νομό Αιτωλοακαρνανίας και κύριο έρευνητή τον κ. Νίκο Καμπέρη (έρευνητής Γ΄). Σκοπός της έρευνας είναι να καταγράψει, να κατανοήσει και να έρμηνεύσει τις ιστορικές, κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές παραμέτρους των μετασχηματισμών της άγροτικής οικογένειας και κοινωνίας, ιδιαίτερα των καπνοπαραγωγών, που οδηγούν σε φαινόμενα κοινωνικής και ψυχικής παθολογίας. Από την άποψη της κρατικής Κοινωνικής Πολιτικής τα αποτελέσματα της έρευνας θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν στην καλύτερη αντιμετώπιση των προβλημάτων των άγροτικών περιοχών όχι μόνο στα ζητήματα της απασχόλησης και του εισοδήματος, αλλά και στα ζητήματα περιορισμού του κοινωνικού αποκλεισμού, του ρατσισμού, της εθελιματικότητας και της εν γένει παραβατικότητας τόσο του επιχώριου πληθυσμού όσο και των άλλοδαπών εργατών.

Τα στοιχεία που συλλέγονται αφορούν:

1. τις απόψεις της πλειονότητας των γιατρών του νομού (ήμιδομημένες συνεντεύξεις διάρκειας μίας περίπου ώρας) σχετικά με τα χαρακτηριστικά, τα αίτια και τις διαφοροποιήσεις των βασικών σωματικών και ψυχικών διαταραχών,

2. τις καταγεγραμμένες ψυχικές διαταραχές από τα Ψυχιατρικά Τμήματα των Γενικών Νοσοκομείων Άγρινίου και Μεσολογγίου,

3. τις καταγεγραμμένες μορφές αυτοκτονίας και ενδο-οικογενειακής κακοποίησης από τις Διευθύνσεις Αστυνομίας Αιτωλίας και Άκαρνανίας,

4. τις καταγεγραμμένες μορφές φτώχειας και κοινωνικής περιθωριοποίησης από τις Υπηρεσίες Κοινωνικής Πρόνοιας σε Άγρινο, Μεσολόγγι, Ναύπακτο και Άμφιλοχία,

5. τις καταγεγραμμένες μορφές γήρανσης και επιδημιολογίας τῶν ηλικιωμένων με βάση τις υπηρεσίες τῆς «Βοήθειας στο σπίτι»,

6. τις καταγεγραμμένες μορφές ψυχοπαθολογίας και παραβατικότητας με βάση τὰ στοιχεία τῶν Εἰσαγγελικῶν Ἐντολῶν τῆς Εἰσαγγελίας Πρωτοδικῶν Μεσολογγίου.

B3. Παράλληλα με τὴν ἔρευνα «Ἀγροτική Κρίση καὶ Κοινωνική Παθολογία» ἐξετάζονται καὶ «Οἱ ἀναπαραστάσεις τοῦ 'Κακοῦ' στὴν Αἰτωλοκαρνανία, ὅπως ἐμφανίζονται στὸν τοπικὸ Τύπο τῶν ἐτῶν 1859-1940». Ὡς «κακὸ» ἐννοεῖται κάθε γεγονός ἐκτὸς τῆς κανονικότητας: σεισμοί, λιμοί, φυσικὲς καταστροφές, ἐπιδημίες, «τρέλλα», κ.λπ. Βασικὴ ἐρευνήτρια ἢ δρ. Μαρία Ντοροπούλου, ἀποσπασμένη ἐκπαιδευτικός, καὶ βοηθὸς ἔρευνας ὁ κ. Γιώργος Ἀστέρης, μεταπτυχιακὸς φοιτητὴς κοινωνιολογίας.

B4. «Ἐμπειρίες ἐκπαιδευτικῶν ἀπὸ τὴν ἐργασία τους σὲ πολυπολιτισμικὰ σχολικὰ περιβάλλοντα», με βασικὴ ἐρευνήτρια τὴν ἀποσπασμένη ἐκπαιδευτικὸ δρᾶ Δημήτρα Θωμᾶ.

B5. «Μετανάστευση καὶ Οἰκόλεκτος ὑπὸ τὴν πίεση τῆς κυρίαρχης ἐλληνικῆς σὲ ἓνα δίγλωσσο καθεστῶς χωρὶς διπλόγλωσσία». Ἡ «Οἱ κοινωνικο-πολιτισμικοὶ καὶ γλωσσικοὶ παράγοντες ποὺ ἐπηρεάζουν τὴν οἰκόλεκτο τῶν μεταναστῶν: Ἡ περίπτωση τῆς πολωνικῆς», με βασικὴ ἐρευνήτρια τὴν δρᾶ Μαρία Ντοροπούλου.

B6. «Διαγενεακὲς ἀντιλήψεις Ἀλβανῶν μεταναστῶν γιὰ τὴ συγκρότηση μιᾶς 'δυτικῆς' ταυτότητας», με βασικὴ ἐρευνήτρια τὴν δρᾶ Ἀγγελικὴ Ἀθανασοπούλου.

B7. «Ἐμπορία ἀνθρώπων: ποινικὴ καταστολὴ καὶ προστασία τῶν δικαιωμάτων τῶν θυμάτων», με ἐπιστημονικὸ ὑπεύθυνο τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Γεώργιο Μητσόπουλο, βασικὸ ἐρευνητὴ τὸν Ἀναπληρωτὴ Καθηγητὴ κ. Κωνσταντῖνο Μαγκλιβέρα καὶ χρηματοδότηση τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας. Στόχος τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος εἶναι νὰ καταγραφοῦν καὶ νὰ μελετηθοῦν οἱ νομικὲς καὶ οἱ ἀνθρωπιστικὲς/ἠθικὲς πτυχὲς τοῦ σύγχρονου προβλήματος τῆς ἐμπορίας ἀνθρώπων καθὼς ἐπίσης νὰ ἐξαχθοῦν συμπεράσματα καὶ νὰ κατατεθοῦν προτάσεις γιὰ τὴ βέλτιστη ἀντιμετώπισή του. Ἡ νομικὴ διάσταση τοῦ προβλήματος ἀφορᾷ κυρίως τὴν ποινικὴ κατα-

στολή του ἐγκλήματος τῆς ἐμπορίας ἀνθρώπων, ἐνῶ ἡ ἀνθρωπιστική/ἠθική διάσταση συνδέεται μὲ τὰ ἴδια τὰ θύματα τῆς ἐμπορίας καὶ τὴν ἀνάγκη προστασίας τῆς προσωπικότητάς τους ὡς ἀτόμων τῶν ὁποίων οἱ θεμελιώδεις ἐλευθερίες καὶ ἀξίες παραβιάστηκαν κατὰ τρόπο βάνανσο.

Γ. ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Τὸ Κέντρο διοργάνωσε μαζί μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία Δημογραφικῶν Μελετῶν (ΕΔΗΜ) Συνέδριο γιὰ τὶς Πληθυσμιακὲς τάσεις καὶ προοπτικὲς στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωσι, πού ἔγινε στὴν ἀνατολικὴ Αἴθουσα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 13–14 Μαρτίου. Τὸ Συνέδριο ἀνταποκρίθηκε στὴν οὐσιαστικὴ καὶ ἐπείγουσα ἀνάγκη ἐπαναπροσέγγισης καὶ ἐπαναπροσδιορισμοῦ τῆς δημογραφικῆς θέσης τῆς χώρας μας ἐναντι τῶν χωρῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως. Ἐπιχειρήθηκε ἡ συστηματικὴ διερεύνηση τῶν μέχρι σήμερα ἐξελικτικῶν τάσεων τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ μὲ τὴ χρήση στατιστικῶν σειρῶν καὶ ἐρευνητικῶν δεδομένων τόσο στὸν τομέα τῆς φυσικῆς κίνησε ὅσο καὶ στὸν τομέα τῆς μεταναστευτικῆς κίνησε. Ἡ διερεύνηση εἶχε χαρακτῆρα περιγραφικὸ καὶ ἐρμηνευτικὸ, προκειμένου νὰ διαγραφεῖ ἀνάγλυφα ἡ διαχρονικὴ διαδρομὴ τῶν ὑπὸ ἐξέταση δημογραφικῶν φαινομένων καὶ νὰ ἐντοπισθοῦν οἱ παράγοντες πού προσδιορίζουν τὰ ἐπίπεδα καὶ ὑποκινοῦν τὶς μεταβολὲς τῶν φαινομένων αὐτῶν. Ἐπιχειρήθηκαν, ἐπίσης, προβλέψεις τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ καὶ τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, ἐνῶ ἀναζητήθηκαν οἱ σχέσεις ἐξάρτησε μεταξύ τῆς χαμηλῆς γεννητικότησε καὶ τῆς γήρανεσε πρὸς τὴν ἡλικιακὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ πρὸς τὸ κοινωνικο-ασφαλιστικὸ σύστημα. Τέλος, προσεγγίστηκαν καὶ συζητήθηκαν ἐφικτὲς λύσεις γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ ἀντιμετώπιση τῶν δημογραφικῶν προβλημάτων στὸ πλαίσιο τῆς οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνάπτυξε, μὲ κύρια στρατηγικὴ ἐπιδίωξη τὴν ἐξασφάλιση ποσοτικῆς καὶ ποιοτικῆς ἐπάρκειας τοῦ πληθυσμοῦ μας στὸ μέλλον.

Δ. ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Δ1. *Ἑλληνικὴ Κοινωνία, Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνεσε τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας*, («Ἡ δεῦτερη γενιὰ μεταναστῶν μεταξύ σχολείου καὶ ἐργασίας στὸν ἀστικὸ χῶρο»), ἐπιμέλεια Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανοῦδε, Ἀθήνα, διπλὸς τόμος 8-9. Πραγματεῦεται τὴν καταγραφή, τὴν κατανόηση καὶ τὴν

έρμηνεία τῶν ἀντιλήψεων τῶν ἀλλοδαπῶν μαθητῶν τῆς δεύτερης γενιᾶς, οἱ ὁποῖοι συμμετέχουν στήν ἐλληνική ἐκπαίδευση καί προσανατολίζονται στήν ἀγορά ἐργασίας, ἀλλά καί τῶν πρακτικῶν πού χρησιμοποιοῦν γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ στόχου τους. Συγκεκριμένα, διερευνᾷ τοὺς οἰκονομικούς, κοινωνικούς καί πολιτισμικούς παράγοντες, οἱ ὁποῖοι ἐπηρεάζουν τήν ἐντάξη τῆς δεύτερης γενιᾶς τῶν μεταναστῶν στήν ἐλληνική ἐκπαίδευση καί τήν ἀγορά ἐργασίας.

Δ2. *Τὸ πελατειακὸ σύστημα, ἡ ἐλληνικὴ γραφειοκρατία καὶ οἱ παράγοντες διαμόρφωσης τῆς ἐλληνικῆς ἰδιαιτερότητας* στὰ Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας, τόμος ὑπ. ἀριθ. 11, τοῦ κ. Γρηγόρη Γκιζέλη, πρώην διευθυντῆ τοῦ ΚΕΕΚ. Ἡ μελέτη χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἑρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ πραγματοποιεῖται τοὺς παράγοντες πού διαμορφώνουν τὸν ἐλληνικὸ οἰκότυπο στὸ περιβάλλον τοῦ ὁποῖου ἀναπτύσσονται τὰ φαινόμενα τοῦ πελατειακοῦ συστήματος, τῆς δυσλειτουργίας τῆς κρατικῆς γραφειοκρατίας καὶ τῆς διαφθορᾶς ἐργαζομένων σὲ τομεῖς τῆς Δημόσιας Διοίκησης, διαφέρουν ὅμως ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἄλλων ἀνεπτυγμένων καὶ ἀναπτυσσομένων χωρῶν.

Δ3. *Τὸ Δουκάτο τοῦ Αἰγαίου. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης (Νάξος – Ἀθήνα 2007)* στὰ Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας, τόμος ὑπ' ἀριθ. 12, ἐπιμέλεια Μ.-Γ. Λῆλυ Στυλιανούδη καὶ Ν. Γ. Μοσχονᾶς. Δίγλωσση ἔκδοση στήν ἐλληνικὴ καὶ ἰταλικὴ γλῶσσα, συνέκδοση τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν (Διεθνὴ Συμπόσια 20). Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλης ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους καὶ τοὺς Βενετοὺς (2004) καὶ τὸν κατακερματισμὸ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἱδρύεται ἀπὸ Βενετοὺς πατρικίους, τὸ 1207, τὸ Δουκάτο τῆς Νάξου, γνωστὸ καὶ ὡς Δουκάτο τοῦ Ἀρχιπελάγους, τὸ ὁποῖο θὰ παραμείνει αὐτόνομο γιὰ τριακόσια πενήντα χρόνια προτοῦ περάσει στήν ὑποτελεία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἐνῶ ὁ ἀπόηχός του θὰ συνεχίσει νὰ ἐπιδρᾷ στήν ἐξέλιξη τῆς νησιώτικης κοινωνίας τῆς Νάξου καὶ τῶν Κυκλάδων. Στὸν τόμο αὐτὸ προσεγγίζονται ἡ ἱστορικὴ, κοινωνικὴ καὶ πολιτισμικὴ διάσταση τῆς βενετικῆς παρουσίας καὶ κυριαρχίας στὰ νησιά τοῦ Ἀρχιπελάγους καὶ ἀνιχνεύονται τὰ ἔγχη τῆς κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνες.

Ε. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

Οί έρευνητές και συνεργάτες του εκπροσώπησαν τὸ ΚΕΕΚ σὲ διάφορα διεθνή και ἑλληνικά συνέδρια, παρουσιάζοντας τὶς ἔρευνες ποὺ διεξάγονται σὲ αὐτὸ μὲ τὸν γενικὸ τίτλο τῶν «Ἐπιπτώσεων τῆς οικονομικῆς μετανάστευσης στὴν Ἑλλάδα» καθὼς και μὲ τὴ συγγραφή ἄρθρων ἀλλὰ και τῆ διδασκαλία συναφῶν θεμάτων.

Εἰδικότερα:

1. Ἡ Ἀλίκη Βαξεβάνογλου:

Δίδαξε στὸ πλαίσιο τοῦ Μεταπτυχιακοῦ Προγράμματος Σπουδῶν μὲ τίτλο «Ἱστορία και Τεκμηρίωση» τοῦ Τμήματος Ἱστορίας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου (σεμινάρια στὴν Ἀθήνα - Ἰδρυμα Μείζονος Ἑλληνισμοῦ και στὸ Τμήμα Ἱστορίας στὴν Κέρκυρα).

2. Ὁ Νίκος Καμπέρης:

2α. Εἰσήγηση μὲ τίτλο «Οἱ ἀγρότες στὴν Κατοχή και τὸν Ἐμφύλιο» στὸ Συνέδριο ποὺ ὀργάνωσε τὸ Ἰνστιτοῦτο Νίκος Πουλαντζᾶς και τὸ Πάντειο Πανεπιστήμιο στὶς 30/3/2009 μὲ τὸ γενικὸ τίτλο: *Ἡ ἱστορικὴ διαδρομὴ και τὸ μέλλον τοῦ Ἀγροτικοῦ Κινήματος.*

2β. Εἰσήγηση μὲ τίτλο «Οἰκονομικοὶ και κοινωνικοὶ μετασχηματισμοὶ τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου τοῦ νομοῦ Αἰτωλοακαρνανίας και τὸ ζήτημα τῶν νέων ἀγροτῶν» στὸ Γ' Συνέδριο τῆς Ἑνώσεως Κανδήλιωτῶν Αἰτωλοακαρνανίας μὲ τίτλο: *Ἀγροτικὴ Ἀνάπτυξη – Περιβάλλον – Λαϊκὸς Πολιτισμὸς, Κανδήλα 31/10/2009.*

2γ. Εἰσήγηση μὲ τίτλο «Τὸ (ἀγροτικὸ) ἀντι-ειδύλλιο τοῦ Θεόφιλου και ἡ ἐπικαιρότητά του» στὸ Συνέδριο μὲ τὸν τίτλο: *Ἡμέρες Θεόφιλου, ποὺ ὀργάνωσε ἡ Νομαρχία Λέσθου στὸ Δημοτικὸ Θέατρο Μυτιλήνης στὶς 19-21/12/2009.*

2δ. Εἰσηγήσεις στὸ Κέντρο Ψυχικῆς Ὑγείας τοῦ Γενικοῦ Νοσοκομείου Ἀγρινίου:

– 26/2/2009 μὲ τίτλο «Ἀγροτικὴ Κρίση και Κοινωνικὴ Παθολογία»,

– 24/6/2009 μὲ τίτλο «Ψυχικὲς διαταραχὲς και κοινωνικοὶ στιγματισμοί. Κοινωνιολογικὲς και ἀνθρωπολογικὲς ὀψεις μὲ βάση ἐμπειρικὴ ἔρευνα στὸν ἀγροτικὸν χῶρον τοῦ νομοῦ Αἰτωλοακαρνανίας»,

- 5 & 7/9/2009 με τόν τίτλο «Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της Ψυχικής Υγείας. Θεωρητικά ζητήματα και μεθοδολογικά έγχειρήματα. Όρισμένα παραδείγματα από έμπειρική έρευνα στο νομό Αιτωλοακαρνανίας».

3. Η Άγγελική Άθανασοπούλου:

3α. Ανακοίνωση με τίτλο «Τò modus vivendi μιās εργασιακῆς σχέσης: Άλβανίδες οικιακές εργαζόμενες και Έλληνίδες εργοδότες». Ημερίδα: "Έμφυλες αναπαραστάσεις τῆς μετανάστευσης: Πολιτικές, απασχόληση, έμπειρία. Όργάνωση: Έπιτροπή για θέματα φύλου και ισότητας ΑΠΘ-Πρυτανικό Συμβούλιο ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 15/5/2009. Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών ΑΠΘ.

3β. Άρθρο με τίτλο Family Debts, Personal Desires and Migratory Realities: Albanian Second-Generation Youth in Athens. Στο *International Migration* (με κριτές, υπό έκδοση).

3γ. Άρθρο με τίτλο «Όλα είναι πάνω μου»: Τò συνεχές έμμοσθης και άμμοσθης οικιακῆς εργασίας στῆν περίπτωση Άλβανίδων μεταναστριῶν στῆν Άθήνα. Στο Ντ. Βαΐου και Μ. Στρατηγάκη (έπιμ.), *Τò φύλο τῆς μετανάστευσης*, Άθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 67-96.

4. Η Δήμητρα Θωμά:

4α. Εισήγηση στο συνέδριο (21-24 Μαΐου) τῆς International Association for Southeast European Anthropology με τίτλο «Understanding Migrants' Experiences of Social Exclusion and Inclusion: The Case of Bulgarian Immigrants in Greece».

4β. Άρθρο με τίτλο Understanding Migrants' Experiences of Social Exclusion and Inclusion: The Case of Bulgarian Immigrants in Greece, για δημοσίευση στὸν τόμο τῶν πρακτικῶν τοῦ συνεδρίου.

5. Η Γιούτα Μπάκα:

5α. Εισήγηση με τίτλο «Analysing the entry to Greece of irregular boat migrants» στο έπιστημονικό εργαστήριο πού διοργάνωσαν τò COST Action ISO803 (EastBordNet) και τò Italian Center for Conciliation Studies (CISCI), στῆ Ρώμη, με θέμα: *Liquid Lands, Solid Seas: dislocations, exchanges and relocations across the eastern borders of Europe* μετά από πρόσκληση τῆς υπεύθυνης τοῦ COST Action ISO803, Καθηγήτριας Dr. Sarah Green, Πανεπιστήμιο Manchester, 27-28 Ἀπριλίου 2009.

56. Εισήγηση με τίτλο «Transnationale Netzwerke irregulärer Migranten in Griechenland» στο διεθνές επιστημονικό συνέδριο, που διοργάνωσε η εταιρεία Südosteuropa-Gesellschaft (Μόναχο), με θέμα: *Migrations aus, in und nach Südosteuropa: Aktuelle und historische Perspektiven* μετά από πρόσκληση του Καθηγητή Dr. Ulf Brunnbauer, Πανεπιστήμιο Regensburg. Tutzing/München, 5-9 Οκτωβρίου 2009.

57. Εισήγηση «Informal networks of irregular migrants in Greece» στο επιστημονικό εργαστήριο που διοργάνωσε το Mediterraneanists' Network (MedNet) της επιστημονικής εταιρείας European Association of Social Anthropologists (EASA) στην École Française d'Athènes, στην Αθήνα, με θέμα: *Emerging perspectives in the Anthropology of the Mediterranean Area*, 5-7 Νοεμβρίου 2009.

[Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανούδη]

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

**ΓΡΑΦΕΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ**

Κατά τὸ ἔτος 2009 τὸ Γραφεῖο Διεθνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν συνέχισε τὴν ἐρευνητικὴ δραστηριότητα γιὰ τὸ καθεστῶς τοῦ Ἑλληνικοῦ σύμφωνα μὲ τις ρυθμίσεις διεθνούς, κοινοτικής καὶ ἐθνικῆς προέλευσης, καὶ τὸ πρόγραμμα γιὰ τοὺς τίτλους κυριαρχίας τῆς Ἑλλάδος.

[Εμμανουήλ Ρούκουνας]

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΓΡΑΦΕΙΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Τὸ Γραφεῖο Οἰκονομικῶν Μελετῶν, τοῦ ὁποῖου ἔχω τὴν ἐποπτεία, ἀνέπτυξε κατὰ τὸ ἔτος 2009 τὴν ἀκόλουθη δραστηριότητα:

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐκδόση τῆς ἔρευνας μὲ θέμα «Τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς ἐλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας». Συνεχίζεται ἡ μελέτη μὲ θέμα «Στατιστικὲς τῶν ἐλληνικῶν ἀνωνύμων ἐταιρειῶν, 1909-1929».

Ἐγκρίθηκε ἡ διεξαγωγή ἔρευνας μὲ θέμα «Πρώοθηση τῶν μεταρρυθμίσεων στὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία».

[Κωνσταντῖνος Δρακάτος]

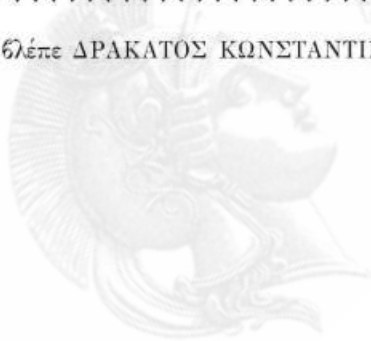
ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

	Σελ.
ΑΡΤΕΜΙΑΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ. – Αναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ ξένου ἐταίρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Maurice Samuel Roger Charles Druon . . .	70
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. – Αναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ ξένου ἐταίρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Maurice Samuel Roger Charles Druon .	69
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Κωνσταντίνου Σβολοπούλου, Ἡ ἀπόφαση γιά τήν επέκταση τῆς ἐλληνικῆς κυριαρχίας στή Μικρά Ἀσία	61
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ἡ φυσική ἐπιστήμη καί τὸ ἀνθρώπινο γένος	113
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Λόγος τοῦ Ἀποχωροῦντος Προέδρου . . .	9
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ανακοίνωση τοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου τῶν κ. Ρωσσέτου Φακιολᾶ καί κας Εἰρήνης Στάγγελ «Ἡ ἀπασχόληση στήν ἐλληνική οἰκονομία: Διαπιστώσεις καί Προοπτικές»	73
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Συμπληρωματική ἀνακοίνωση σχετικά μέ τήν ἀντιμετώπιση τοῦ οἰκονομικοῦ μας προβλήματος	89
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Γραφείου Οἰκονομικῶν Μελετῶν κατά τὸ ἔτος 2009	158
ΖΟΥΜΠΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Ν. – Ὁ Καρτέσιος καί ἡ ἔννοια τῆς ἀμφιβολίας	21
ΚΟΤΣΙΡΗΣ ΛΑΜΠΡΟΣ. – Homo economicus καί δίκαιο. Συμμετογή σέ ἀδίκημα;	25
ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗΣ ΠΑΝΟΣ Α. – Αναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ ξένου ἐταίρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Maurice Samuel Roger Charles Druon	69
ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ. – Ανακοίνωση δραστηριοτήτων τοῦ Κέντρου Ἐρεῖνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἰανουάριος-Ἰούνιος 2009 . .	85

ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΔΗ ΛΥΔΙΑ. – Έκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέν- τρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου κατὰ τὸ ἔτος 2009	127
ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ ΜΑΡΙΑ. – Έκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέν- τρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας κατὰ τὸ ἔτος 2009	140
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. – Έκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Γραφείου Ἐρευνας Διεθνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν κατὰ τὸ ἔτος 2009	157
ΣΤΑΓΓΕΛ ΕΙΡΗΝΗ, βλέπε ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ	73
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ ΛΙΑΓ Μ.-Γ. – Έκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐ- ρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας κατὰ τὸ ἔτος 2009	149
ΤΖΕΡΜΙΑΣ ΠΑΥΛΟΣ Ν. – Οἱ ἑλληνικὲς σπουδὲς στὸν σύγχρονο κόσμον. Ἐμ- πειρίες καὶ προοπτικὲς	93
ΦΑΚΙΟΛΑΣ ΡΩΣΣΕΤΟΣ, βλέπε ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ	73

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ISSN 0369-8106